

DOKTORI (Ph.D.) ÉRTEKEZÉS

FRANG GIZELLA

Soproni Egyetem

Sopron

2018

Soproni Egyetem
Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar
Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola

**A GAZDASÁGSZEMLELET VÁLTOZÁSAI A MAGYAR
GONDOLKODÓKNÁL A REFORMKORTÓL
A II. VILÁGHÁBORÚIG**

Doktori (PhD) értekezés

Készítette:

Frang Gizella

Témavezető:

Dr. habil. Molnár László
egyetemi docens

Sopron, 2018

A GAZDASÁGSZEMLELET VÁLTOZÁSAI A MAGYAR GONDOLKODÓKNÁL A
REFORMKORTÓL A II. VILÁGHÁBORÚIG

Értekezés doktori fokozat (PhD) elnyerése érdekében

Készült a Soproni Egyetem

Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola

Emberi erőforrások társadalmi-gazdasági összefüggései programja keretében

Írta: Frang Gizella

Témavezető: Dr. habil. Molnár László

egyetemi docens

.....

Elfogadásra javaslom (igen / nem)

(aláírás)

A jelölt a doktori szigorlaton %-ot ért el.

Sopron, 2016. szeptember 26.

.....

a Szigorlati Bizottság elnöke

Az értekezést bírálóként elfogadásra javaslom (igen / nem)

Első bíráló (Dr.) igen / nem

.....

(aláírás)

Második bíráló (Dr.) igen / nem

.....

(aláírás)

A jelölt az értékelés nyilvános vitáján %-ot ért el.

Sopron, 2018.....

.....

a Bírálóbizottság elnöke

A doktori (PhD) oklevél minősítése:

.....

az EDHT elnöke

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK	1
TÁBLÁZATJEGYZÉK	2
ÁBRAJEGYZÉK	2
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	3
KIVONAT	4
I. BEVEZETÉS	6
1.1. A téma előzményei, aktualitása	6
1.2. A kutatás feladatai, célkitűzései, forrásai	10
1.2.1. A kutatás célja és feladatai	10
1.2.2. A források behatárolása	12
1.2.3. Hipotézisek	13
II. KUTATÁS	14
2.1. Módszerek	14
2.2. Fogalmak és kategóriák – paradigmaváltozások	16
A nyelv és gondolkodás összefüggései a társadalmi valósággal	18
Kultúra és civilizáció	20
Polgárosodás	25
Gazdaság	26
2.3. A klasszikus magyar reformkor időszeke	36
2.4. A századforduló változásainak időszeke	68
2.5. A két háború közötti lendület	94
III. A KUTATÁS EREDMÉNYEI, KÖVETKEZTETÉSEK	143
3.1. Alapkérdések és válaszok a vizsgált korszakban	143
3.2. Mai gondolati hatóerők	151
3.3. A hipotézisek érvényességének megállapítása, a tézisek megfogalmazása	156
IV. ÖSSZEGZÉS	159
V. SZAKIRODALOM JEGYZÉK	162
V. MELLÉKLETEK	176
5.1. Szaknyelvi szöszedet és értelmezés	176
5.2. Kép	207
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	208
JOGI NYILATKOZAT	209

TÁBLÁZATJEGYZÉK

1. táblázat: A vizsgálandó magyar gondolkodók időrendben	11.
2. táblázat: A vizsgálandóhoz kapcsolódó meghatározó szerzők időrendben	18.
3. táblázat: Brand (2001) játszma-összehasonlítása	29.
4. táblázat: Baritz (2016) A háromdimenziós gazdaság	31.
5. táblázat: Baritz (2016) A 3 dimenzió összefüggése a Homo Eoconimus és a Homo Reciprocans jellemzőivel	32.
6. táblázat: Baritz (2016) Mikroszint a háromdimenziós gazdaságban	33.

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra: Tudomány, nyelv és gondolkodás	19.
2. ábra: Ágazatok ideális aránya és elhelyezkedése a hagyományos (európai) nemzetállamokban valamint a globalista és haszonelvű gazdaságban	21.
3. ábra: Brand világora-modellje a civilizáció kontextusában	22.
4. ábra: A természetes és a kapitalista erkölcsi rend ágrajza	136.

GRAFIKONOK JEGYZÉKE

1. grafikon: Az összes kulcsszó eloszlása	145.
2. grafikon: Terminológiaváltozás koronként	148.
3. grafikon: Az elmélet és a tett aránya koronként	149.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

1. **Cz-F:** CZUCZOR Gergely - FOGARASI János (2003): A magyar nyelv szótára Arcanum CD –room
2. **Et.Szt.:** ZAICZ Gábor (szerk.) (2006): Magyar szavak és toldalékok eredete, Budapest: Tinta. 1024 p. (A magyar nyelv kézikönyvei: 12.)
3. **ÉrtKSz:** Magyar Értelmező Kéziszótár (2003) 2. kiadás, KOVALOVSKY Miklós – JUHÁSZ József – SZÓKE István – O. NAGY Gábor (szerk.), Budapest: Akadémiai Kiadó 1508 p.
4. **EtNsz:** Magyar Etimológiai Nagyszótár in: TÓTHFALUSI István: Szó - Tár - Lat (szótárak és lexikonok) - CD-room Arcanum
5. **FilKL:** Filozófiai Kislexikon (1980) SZIGETI Györgyné, VÁRI Györgyné, VOLCZER Árpád (szerk.) Budapest: Kossuth. 422 p. ISBN:963-09-1609-6
6. **FRT:** LENDVAI L. Ferenc – NYÍRI J. Kristóf (1985): A filozófia rövid története – A védáktól Wittgensteinig. Budapest: Kossuth. 280 p. ISBN 963 09 2615
7. **MÉKSz:** Magyar Értelmező Kéziszótár (2003) PUSZTAI Ferenc (főszerk.) Budapest: Akadémia Kiadó 1507 p. ISBN: 963 05 7874 3
8. **MIRt:** A magyar irodalom története 1945-1975 III./1-2. Szerk: Béládi Miklós, Rónay László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. megtalálható még:
<http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/03/395.html>
9. **MÉL:** Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990 (É.n.) KENYERES Ágnes (szerk.)
<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>
10. **NyÚSz:** A magyar nyelvújítás szótára (1999) SZILY Kálmán (szerk.) Budapest: Nap Kiadó faximile: Budapest: Hornyánszky Viktor Kiadása (1902) 662 p.
11. **SZVM:** SZÉCHENYI István: Válogatott munkái I-II. Budapest: Franklin Társulat. 367; 409 p.
12. **SzinSz:** O. NAGY-RUZSINSZKY (1983): Magyar szinonimaszótár, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983
13. **TESZ:** BENKŐ Lóránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV. (1967 - 1995) Budapest: Akadémia Kiadó. 3976 p.

KIVONAT

A dolgozatban bemutatott kutatómunka a vizsgált magyar szerzők műveit a válságkezelés felől közelíti meg, hiszen a közel 100 esztendő felölelő időszakban valamennyien a – számukra is – nagy változások idején felmerülő problémák megoldására keresték a választ. A dolgozat megkísérli bizonyítani, hogy elemzett gondolkodóink a gazdaságot sem figyelmen kívül hagyva olyan, a korukra jellemző választ adtak a kihívásokra, amely számunkra is hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalom és gazdaság történetét jobban megérthessük. Munkám egyik központi kérdésének tekintem azt is, hogy van-e sajátosan magyar kulturális-társadalmi jellemző akár a válságok okában, akár a megoldásban?

E szándék jegyében munkám azt is meg kívánja nevezni, hogy az egyes gondolkodók milyen problémákat, eszméket, megoldásokat, értékeket tartottak fontosnak a társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében. A vizsgálat kiterjedt arra is, hogy a gazdasági rendszerezéstől távolinak tűnő, de azt figyelmen kívül nem hagyó alkotásokban mai szemléletünk alapján fel lehet-e fedezni valamifajta rendszerszerűséget, megfogalmazznak-e vajon valamilyen stratégiát, és társítanak-e hozzávaló taktikát?

A kutatásom megpróbál egyfajta szellemi ívet is felrajzolni, és azon belül felmutatni a közös és az eltérő vonásokat az egyes gondolkodóknál. Magam is úgy vélem, a gazdaság ugyan főként számokra, mennyiségekre, kvantitatív összetevőkre épül, de a megfogalmazhatóságban, a megjeleníthetőségben kulcsszerepe van a nyelvnek. Ezért a textuáltság mentén kerestem a vizsgálat során olyan lehetőségeket, melyekkel talán jobban megérthetővé válnak a vizsgált szövegek a kijelölt fogalmi-értelmezési keretben, a sajátos, nyelvben megjelenő, megfogalmazható és vizsgálható szimbólumrendszeren keresztül. Ez egyben segíti a múlt folyamatainak értelmezését, reményeim szerint árnyalhatóbbá teszi a róla alkotott képet, másrészt a jövőre nézve is támpontokat adhat azokkal a javaslatokkal, melyeket szerzőink megfogalmaztak.

A dolgozat kitér azokra a morális kérdésekre is, amelyek meghatározzák a vizsgált szövegek gondolati íveit, és az adott problémáról való aktuális gondolkodást. Fontosnak tekinthető ez, hiszen – ahogy ezt jónéhány, számomra meghatározó szerző is vallja, akiknek műveire magam is támaszkodom – a társadalmi és a gazdasági változások gondolkodásbeli és nyelvi változások is egyben.

A kutatás célja az is, hogy láttassa a gazdaság helyét a címben megjelölt korszak gondolkodásában, és próbálja ennek okát is megérteni.

**THE CHANGING OF ECONOMIC APPROACH BY
HUNGARIAN AUTHORS SINCE REFORM ERA TO SECOND WORLD WAR**

ABSTRACT

The research presented in the dissertation approaches Hungarian authors' works from the aspect of crisis management as, in a nearly 100 years' period, they were all searching for the answer to the problems arisen during serious crises. The dissertation tries to prove that our thinkers analysed here gave an era-specific answer to challenges; not neglecting economy. These answers may also contribute to our better understanding of the history of society and economy. The research aims to show the place of economy in the period indicated in the title on moral and textual grounds.

I. BEVEZETÉS

A gazdasági működés – mint ahogy minden emberi: társadalmi-kulturális tevékenység – számára nélkülözhetetlen a textualizáltság. Ennek az egyik lehetséges módja a mindenkori társadalmi nyilvánosságban való jelenlét, valamint a kulturális reprezentáció minden egyéb formája. Az ezt hordozó szövegek, a szakmai és a köznyelvi narratívák azonban gyakran jelentősen eltérnek egymástól, ami komoly értelmezői konfliktusok forrása lehet (Jerkusné, 2009, 2011; Nyakas, 2009). Amennyiben a gazdaságot, mint rendszert is – Sahlins (2010) alapján – egy sajátos, megfogalmazható és vizsgálható szimbólumrendszernek, nyelvnek fogjuk föl, a szemantikai ellentmondások ott is megtalálhatók, hiszen a jelentés függ az értelmező személyétől, szociológiai beágyazottságától, kulturális háttérétől, emberi habitusától. Amit Bourdieu (2010:49) általában a szaknyelv kialakulása kapcsán megfogalmaz, jól mutatja ezt a sokértelműséget: „számos olyan szót, amelyet a tudomány az általa létrehozott kategóriák megjelölésére alkalmaz, gyakran a mindennapi nyelvhasználatból vesz kölcsön. A hétköznapi nyelvben e szavakban azok a – leggyakrabban polemizáló – nézőpontok jutnak kifejezésre, melyeket a társadalmi csoportok egymásról a maguk számára kialakítanak. (...) az osztályokba sorolt »tárgyak« nem csupán objektíve osztályozható gyakorlatokat, hanem az osztályokba sorolás ennél semmivel sem kevésbé objektív eljárásait is kitermelik, amelyek maguk szintén osztályozhatók.” Ez a multifokális, értelmezési variabilitás zavarokat okozhat a szakmai és a közsféra együttműködésében. Ezzel pedig a gazdasági narratívák nyelvi alakzatai és az azokból megszülető gondolatok nem érik el a megfelelő kommunikációs funkciót.

Ez fordítva is igaz: a jelenségek megfigyelése és leírása, szöveggé formálása nem minden esetben lesz sikeres, különösen a gyors gazdasági-társadalmi változások idején. A társadalmi és a gazdasági változások ugyanis gondolkodásbeli és nyelvi változásként is testet öltenek, melyek során nemcsak új anyanyelvi, hanem átértelmezett /újraértelmezett idegen kifejezések jelennek meg, amelyek átstrukturálják a gondolkodást (Szentés et alii, 2005).

1.1. A téma előzményei, aktualitása

A textológiai vizsgálatokban megfigyelhető, hogy minden, világviszonylatban vagy legalábbis nemzeti léptékben jelentős társadalmi-gazdasági folyamatokra vonatkoztatható, átfogó értelmű kijelentés, amit a történelem során megfogalmaztak, az – értelmezésem szerint – egyúttal sajátos emberi viszonyrendszert is feltételez. Ezen összefüggés jobb megértésének szándéka is hozzájárult az addig elsősorban folklorisztikai kutatásokban használt (Geertz, 2001) antropológiai módszer más tudományterületeken való alkalmazásához. Így az emberi lény és

gazdasági-társadalmi környezetében fellelhető összefüggésének kutatásakor is használatos ez a módszer. Éppen e fentebb vázolt pontosítási igény hívta elő a múltbéli tudományok közül az antropológiai nyelvészetet, mely a nyelv – gondolkodás – társadalmi összefüggések egységét sokrétű kontextusban vizsgálja (Balázs, 2009). E vezérfonal mentén állítottam össze a Mellékletben a gazdasági szöveget, amelynek elemei a történetiségben változó szavakat pozitív vagy negatív jelentéstartalommal használó ember gondolatvilágát is megmutatják, tehát bővebb értelmezést kínálnak többek között gondolkodóink témákat érintő kulcsszavainál. És nem utolsósorban megőrizte azt a magyar paraszti világban gyökerező hagyományt, amely hatott a vizsgált korszak nemesi és polgári gondolkodóira, a jelentésváltozások sokrétősége pedig éppen a vizsgált szerzők narratíváinak értelmezésében is segít.

Mivel bizonyos, hogy az emberi élet – társadalmi és egyéni szinten is – több mint materiális lét, több mint fennmaradás, ezért a gazdaságot érintő gondolkodás összefüggésrendszerét ilyen vonatkozásban is értelmezni kell.

Korunk kihívásaira adandó válaszként Baritz Laura Sarolta (2016) az erényetikai gazdasági paradigmát állítja fel, amely a gondolkodásváltozásra alapoz. Teheti ezt, hiszen az élet sajátos kultúra, aminek része a filozófia (ami megjeleníti az életfelfogást, az ember és természet viszonyát, s mindezek értékelését), a gazdaság (ami leegyszerűsített megfogalmazásban az önfenntartó technikák összessége), valamint a társadalmi szerveződés és rétegződés. És ennek a folyamatnak a vizsgálata, az összefüggések összevetése, a gondolkodási tevékenység maga a bölcsélet (Maróth, 1997).

E megállapításból kiindulva úgy tűnik, hogy a népeknek és sajátos kultúrájuknak a gazdaságban is megvan a maga szerepe. Sahlins (2010:28) megállapítását továbbszöve: amikor jelentős gondolkodók gazdasághoz kapcsolódó véleményét vizsgáljuk, akkor „az emberek és a társas helyzetek közötti, a kulturális rendszeren belüli értelmezhető összefüggésekről” kell beszélnünk. Így értelmezhetők narratív szimbólumokként a nyugatinak vagy európainak nevezett kulturális viszonyrendszeren belül a nemzeti jellemzők (gondolati, kulturális, társadalmi stb.). Vagyis a gazdaságnak is szimbolizálnia kell azt az egyszerre egyénre (tágabb összefüggésben az egyének meghatározott közösségére, a nemzetre) szabott „totemisztikus” (Sahlins, 2010:28) rendszert, ami egyszerre beilleszti egy nagyobb közösségbe, másrészt egyénivé avatja. Ezt a gondolatot folytatva: minden egyének és nemzetnek megvan az egymással fel nem cserélhető helye a nagy emberi közösségben. Természetesen mindennek összhangban kell lennie, és ebbe beletartozik – hogy két szélső példát mondjak – az éhhalál küszöbén tengődő társadalmak segítése, a nagyfogyasztóknál pedig a helyes önmérséklet. Közös akarattal és megfelelő alázattal lehet elérni, hogy az egyes népek-nemzetek saját

kultúrájuknak, tudásuknak megfelelően tudjanak teljesíteni a gazdaságban, és kiküszöböljék az úgynevezett ökológiai túllövést, vagyis az emberiség találja meg az egyensúlyt saját élete és a Föld léte között (Albert, 2010).

A fenti közbevetés azért kívánczik ide, egy alapvetően a gazdaságot érintő, de a gondolkodást vizsgáló dolgozat elejére, mert – bár hiszem, hogy ilyen filozófiai és természet adta kérdésre leginkább a közgazdászok tudnak választ adni – a válaszok minősége nagyban függ a kulturális ismeretektől és az azok nyomán megfogalmazódó gazdaságfilozófiától.

A gazdaság modern fogalma a modern nemzet létének részeként jelenik meg mint probléma, melynek tágabb kontextusa a modern nemzeti identitás kérdése. Ezen belül a gazdaságra, a magyar sajátosságokra vonatkozó kutatások fő kérdései lehetnek: mi jellemzi a magyar nemzeti azonosságot, milyen értékei, hiányai vannak, milyen jövőt lehet vizionálni?

Ehhez kapcsolódik, hogy a történelmi fordulók mindig újragondolásra készítetik a kor szellemeit. Ezek a kérdések ma is foglalkoztatják a közösséget; természetesen alakítva, gyakran minősítve vagy kiemelve korábbi korok gondolkodóinak megállapításait.

A világunk komplexitásából és a fentiekből következően a gazdaságfogalom értelmezései a nyelv és a gondolkodás összefüggésében megmutatják a társadalmi változásokat és a közvélekedés jellegét is, vagyis segítenek annak megértésében, ami a közgazdaságtanban externális hatásként fogalmazódik meg.

Márpedig ezek nem függetleníthetők az embertől¹, az ember érzéseitől, az ember közérzetétől. A „boldogságindex”(ENSZ felmérés, 2015), a pozitív gondolkodás (Popper, 2010) befolyásolja cselekedeteinket, munkánkat, egészségünket, így az egyéni közérzet a társadalomban és a gazdaságban is fontos tényező. Ahogy Hegedűs Mihály megfogalmazta: „A jóléti államok elkötelezettek polgáraik anyagi és szellemi »jól-léte« iránt, és ennek érdekében aktívan beavatkoznak a gazdasági folyamatokba, hiszen egy ország lakosságának állapotát, versenyképességét a társadalmi tényezők jelentős mértékben befolyásolják, a gazdasági teljesítményre globális indikátorként hatnak vissza, ezért az egészség és a gazdaság kapcsolata egymást erősítő-gyengítő folyamatként ötvöződnék.” (Hegedűs, 2015:1) És itt nem elég a fizikai egészségről szólni, hanem a lelki egészségről is beszélni kell. A lelki egészség viszont függ a gondolkodásmódtól. A gondolkodás pedig szoros kölcsönhatásban áll a nyelvvel. Elmondható, hogy egy társadalomban nem egészséges, ha éppen az anyagi fundamentumot jelentő terület nyelve: a gazdaságé, használatól függően egyrészt konfúzusan többértelművé válik, másrészt emiatt a megértés, értelmezés és alkalmazás áthidalhatatlan ellentétei alakulnak

¹ Gazdasági kontextusban egyértelműen megfogalmazza e gondolatot Náráy-Szabó et alii. (2018:54), amikor deklarálja: „A piac olyan lesz, amilyen az emberek értékrendje.”

ki stratégiai kérdésekben. Továbbá a gazdasági és köznapi nyelv közötti szakadék (Jerkus, 2009, 2011), fogalmazhatnánk úgy is: „értelmezési olló” (Frang, 2013) megléte, sőt, folyamatos nyílása is komoly gazdasági károkat okozhat (Nyakas, 2009).

Mivel – többek között – a társadalomtudományok célja is az ember, az emberi élet megértése, ezért annak minden ága az élet komplexitásának szolgálatában kell hogy működjön. Ebből a megfontolásból nem meglepő, hogy e disszertáció interdiszciplinaritást vállal, s bölcséleti oldalról világítja meg a gazdaság fogalmát, társadalmi szerepét, hiszen ahogy Maróth Miklós figyelmeztet: „A bölcsészeknek az a feladatuk, hogy értelmezzék a társadalmi élet tényeit. A bölcsészek hivatása tehát az, hogy közvetítsenek a jelenségek és a társadalom között” (Maróth, 1997: 301).

Ezért a disszertáció jellege eszmetörténeti, szellemtörténeti vizsgálódás, ezen belül a gazdaság értelmezése – a nyelven és a gondolkodáson keresztül. Ezt a megközelítést részleteiben vagy egyáltalán nem találjuk meg a közgazdasági szakirodalomban, hiszen sem a gazdaságtörténet, sem a gazdaságfilozófia önmagában nem mutatja ezt az antropológiai komplexitást. Maga a gazdasági antropológia ma már hazánkban is létező terület, de jobbára a nyugati gazdaság és az attól eltérő formák egymásra vonatkozásait vizsgálja². Erre hívja fel a figyelmet Dombos - Zentai és Szabó Á. Töhötöm is. Utóbbi a következő gondolatokkal jellemzi a gazdasági-antropológiai kutatás fontosságát: „a gazdaságnak a szférájáról fogalmazznak meg olyan állításokat, amelyeket a mainstream, ma dominánsnak számító, a matematikai modelleket preferáló közgazdaságtan vagy nem tud, vagy nem hajlandó figyelembe venni. (...) [A] gazdaságról, akár globális léptékben is, nem csak a közgazdaságtan tud érvényes állításokat megfogalmazni, hanem esetleg a – nagyon tágra értelmezett – gazdasági antropológia is. Ráadásul mindezt úgy teszi, hogy mind történetileg, mind eszmetörténetileg, mind diszciplinárisan, mind földrajzi értelemben széles perspektívát kínál, és nem csak a jelenségekről, hanem azok tágabb kulturális, történeti összefüggéseiről és jelentéseiről is beszél” (Szabó Á., 2015:112).

A gazdaságstratégiai gondolkodásban és a gazdasági menedzsmentben egyaránt figyelembe kell venni a társadalmi-gazdasági összefüggéseket. Ebből kihagyhatatlan az ember, a maga habitusával, szükségleteivel és természetesen gondolkodásával, anyanyelvével. Ennek végiggondolásával máris eljutunk a gazdaság és társadalom – gazdaság és kultúra – gazdaság

² „A gazdaságantropológia egyike azoknak a tudományágaknak, amelyek a gazdasági tevékenységeket mozgató erők, célok és törvények mögött nem kizárólag az egyének érdekelismerésen alapuló, rövid távú haszonmaximalizáló döntéseit látják.” – foglalja össze a kutatási terület lényegét Dombos – Zentai (2011).

és gondolkodás – gondolkodás és nyelv – gondolkodás és kultúra összefüggésrendszeréhez. Mindegyiket horizontálisan (adott időpontban, területre kiterjesztve) és vertikálisan (adott szemléletet történetiségében) lehet és kell is vizsgálni. Az összehasonlításból kibontakozó múltbéli viszonyrendszer tanulságul szolgálhat a jelen számára is. Számunkra ez az externális hatás nem a jelen nyugati és más gazdasági gyakorlatainak horizontális szubsztrátum-vizsgálatát, hanem történetiségében egy területre szűkítve, a magyar gondolkodók gazdaságra vonatkozó narratíváinak kibontását jelenti. Bár a nemzetközi gazdasági és filozófiai áramlatok nem hatástalanok országunkban sem, ennek ellenére dolgozatom a hazai gondolkodókra szorítkozik, s csak az ő nemzetközi kitekintésük alapján érinti más nemzetek gondolkodóit. A közgazdaság, mint szakterület és tudomány, és a neki megfelelő nyelv és beszéd modernkori kibontakozása és fokozatos elkülönülése a beszéd más formáitól az itt vizsgálandó időszak eredménye. Természetes tehát, hogy a felsorakoztatott (nem közgazdász) szerzők még nem különítik el írásaikban a gazdaságot más társadalomtudományoktól, sőt azt az élet meghatározó, szerves részének, a társadalmi működés egyik pillérének tekintik.

A kutatott téma időben a reformkortól indul (1830-as évek) és az 1940-es évekkel zárul. Ez az időszak a klasszikus modernség születésének és kibontakozásának szakasza hazánkban (Gulyás et alii. 2011). A történeti események (1848/49-es szabadságharc, kiegyezés, I. világháború, trianoni békediktátum) jelentenek időnként drasztikus változást, de az akkor elindult folyamat mint modernség csak a II. világháborúban és ezt követően törik meg a társadalom, a kultúra, a gazdaság, a teljes társadalmi élet területén.

1.2. A kutatás feladatai, célkitűzései, forrásai

1.2.1. A kutatás célja és feladatai

A kutatás célja, hogy megnevezze a gazdaság helyét a címben megjelölt korszak gondolkodásában, és próbálja annak okát is megvilágítani. Emellett az adott szövegek értelmezésén keresztül bemutatni a változást és megragadni esetleg valami állandót.

Mindezen keresztül munkám egy újszerűnek szánt megközelítést kínál: narratív és bölcséleti szempontokat a reformkortól a II. világháborúig tartó időszak gazdaságtörténetének újabb feldolgozásaihoz, valamint kiindulási alapot a fentebb már bemutatott kommunikációs olló szűkítésének a kutatásához és esetleges feloldásához.

Dolgozatomban e komplexitás mentén a következő kérdéseket vizsgálom:

Milyen képet festenek a korabeli szerzők az őket megelőző és jelenük társadalmáról, különös tekintettel a gazdasági vonásokra?

Melyek azok a tényezők, amelyek nyelvi szimbólumként, fogalomként, kontextusként befolyásolják az adott kor gondolkodását, és amelyek – szerintük – ténylegesen hatnak a társadalmi tevékenységekre?

Mi az, amit fontosnak tartottak a korabeli szerzők (kulcs gondolatok, kulcsfogalmak)?

Milyen retorikai és egyéb nyelvi eszközökkel élnek? A jelentésváltozások mutatnak-e valamilyen viszonyulás-változást a gazdasági terminológiában és gondolkodásban, s ha igen, milyent?

Milyen jövőképet tárnak elénk, milyen megoldási javaslatokkal?

Mi a leszűrhető tanulság a bő kétszáz évvel ezelőtt elindult modern gazdasági fejlődést érintő gondolkodás alapján?

A disszertációban a legfontosabb elem a nem közgazdász, de munkásságukkal az egész társadalomra, így a gazdaságra is ható magyar gondolkodók narratíváinak gazdaságfilozófiai, textológiai, nyelvi antropológiai vizsgálata.

1. táblázat: A vizsgálandó magyar gondolkodók időrendben; *saját szerk.*

SZERZŐ	MŰ	ÉV
Széchenyi	Hitel, Világ, Stádium	1830,1831,1833
Eötvös	A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra	1846, 1851,1854
Jászi	Magyarország jövője és a dunai egyesült államok; Magyar Kálvária, magyar föltámadás	1918, 1920
Fülep	Művészet és világnézet, Magyar művészet	1923
Szekfű	Három nemzedék , Három nemzedék és ami utána következik, Mi a magyar?	1920, 1934, 1939
Szabó	Az egész látóhatár	1939
Németh	Új reformkor elé, A minőség forradalma	1940, 1942
Ker.szoc. mozg.	Soli Deo Gloria, Evangéliumi Munkásszövetség , Keresztény Ifjúsági Egyesület, Nyisztor Zoltán Szociális Frontja, KALOT, EMSZO, Hivatásszervezet	1921, 1935, 1939-1945

A kutatás második feladata a vizsgált száz esztendő gondolkodásában végbement széttartó és összekapcsolódó erők (vagyis az értelmezési olló), (elsősorban gazdasági) értelmezések és alapvetések értékelő elemzése, valamint a jelenlegi hazai és nemzetközi gondolkodással való összevetése. Különös hangsúllyal az érték mint fogalom és az értelmezési olló nyílása közötti kapcsolatra.

A kutatás harmadik feladata: a vizsgált szövegeken keresztül megmutatni, hogy a fenti változások során miként jutottunk el napjainkban a gazdasági hatalom és nyelvi hatalom textológiai megjelenéséhez, a lokális kultúrák eróziójához.

A kutatás negyedik feladata a területet érintő interdiszciplinális és a Zundel (1989) szerint a közgazdaságtanban is legkorszerűbbnek tekinthető transzdiszciplináris megközelítésben

megszülető mai kutatási eredmények áttekintése, a hazai és a nemzetközi gondolati tendenciák összevetése.

1.2.2. A források behatárolása

A kvalitatív módszer célzott vagy elméleti mintavétele alapján olyan gondolkodókat választottam, akik a gazdaság és annak összefüggésrendszere, értelmezési hálója megjelenítéséhez többféle világszemlélet alapján tudtak hozzájárulni. Így a modern gazdasági gondolkodást és cselekvést megalapozó Széchenyit a gondolkodásában másfajta gyakorlatiasságot tükröző Eötvös munkáinak vizsgálata követi. A köztudottan baloldali értékrendet képviselő társadalomtudós Jászi mellett szerepel Szekfű Gyula történész. A vizsgálati sort Fülep Lajos lelkésszel, művészetfilozófussal, a protestáns szociális mozgalom egyik hazai megalapítójával folytatom. A dolgozat szerkezetében őt követi Németh László, a közéletnek nevezett szépíró és esszéista, valamint a szinte mindenkivel összeférhetetlen Szabó Dezső, a katolikus szociális mozgalmak szellemi oszlopai. Végül, mert szervesen ide tartoznak, a „Félbemaradt reformkor” alcímmel az 1930-as évek keresztény-szociális eszmekör hazai képviselői következnek (elsősorban Tóth Töhötöm és Vida István). A vizsgált szerzők bár szövegeikben különböző látásmódot, eltérő gondolatokat képviselnek, mégis megragadható a vizsgálatok alapján valamiféle közös értékrend, egymásra épülő elképzelés, ma is érvényes megállapítás a társadalomról és a gazdaságról.

Amikor Sahlins (2010:43) az „érzékelés és a jelentés közti helyes összefüggések” feltárásáról beszél, s megjegyzi, hogy az „nem a kultúra természet adta határait mutatná rá, hanem a természet kultúra általi elsajátítására,” akkor azt is beleérti, hogy ez az elsajátítás – mint értelmező keret – nem statikus, nem egyoldalú. Függ a múlttól, a természeti környezettől, az életformától, a hitvilágtól, azaz a hagyományrendszer mélyebb összetevőitől. Ennek figyelembevételével lehet majd megragadni a szerzők írásaiban például az általuk megrajzolt-értelmezett nemzeti karaktert.³ A két háború közti valamint a keresztény-szociális mozgalmak időszakát néhány olyan forrással is ki tudtam egészíteni, amellyel eddig kevésbé vagy egyoldalúan számoltak. Ilyen például a „Félbemaradt reformkor” generációja, különös tekintettel az EMSZO és a Hivatásszervezet munkájára, amelyről elsősorban történeti és

³ A vizsgált művek természetesen sokkal több társadalmi összefüggést mutatnak, ezek új, későbbi kutatási teret nyithatnak.

egyházi szempontból írtak⁴, holott társadalmi-gazdasági vonatkozásai is voltak tevékenységüknek.

1.2.3. Hipotézisek

A disszertációban olvasható megállapításokat és következtetéseket a hazai és a nemzetközi szakirodalomból, saját és mások által végzett forráskutatásokból, kutatási témámra vonatkozó tanulmányokból, illetve azok alapjaként szolgáló elméletekből próbálom levonni.

Ezek alapján hat hipotézist fogalmaztam meg:

Az elsőben (**H1**) feltételezem, hogy az általam vizsgált időszak legkorábbi (XIX. század eleje) munkái főként társadalomfilozófiai számvetések, amelyek ennek megfelelően a gazdaságot elsősorban morális értékek viszonyában, történeti célok összefüggésében, szemlélik és értelmezik. Ennek megfelelően, ahogy haladunk a XX. század közepe felé, egyre gyakorlatiasabb, realistább, programadóbb lesz a narratíva.

A másodikban (**H2**) a feldolgozott száz év változásai alapján állítom, hogy a gazdaságról megfogalmazott gondolatok a rendszerezetlen felől közelítenek a rendszerezhető felé.

Harmadik hipotézisemben (**H3**) felteszem, hogy a gazdasági szaknyelv kialakulásával és fokozatos izmosodásával egyre bonyolultabbá válik a szerzők kifejezőmódja, a narratíva pedig az idő múlásával párhuzamosan egyre személytelenebb és érzelemmentesebb, a vizsgált tárggyal szemben egyre távolságtartóbb lesz.

Negyedik hipotézisem (**H4**) szerint a vizsgált magyar gondolkodóknál a gazdasági alapértékek a nemzetközi felfogással egyidejűségben-szinkronban változnak.

Ötödik (**H5**) hipotézisként állítom, hogy a keleti-nyugati mint kulturális-társadalmi oppozíció visszatérő viszonyító értéktételezés lesz a vizsgált gondolkodók írásaiban.

Hatodik (**H6**) hipotézisként állítom, hogy visszatérően megjelennek a gazdaság világával szemben támasztott morális elvárások, melyek a vizsgált korszak végére gyakorlati megoldásokat eredményeznek.

⁴ Többek között Gianone András 2006; Balogh Margit 1998; Gergely Jenő 1977 a,b; 1985, 1997; Csépanyi Dezső 1973; Földi Péter 1975; Galántai József 1960; Izsák Lajos 1985; Juhász Gyula 1983; Németh László 1983; Nyisztor Zoltán 1962; Rácz Zoltán 1974; Romsics Ignác 1984;

II. KUTATÁS

2.1. Módszerek

Munkám meghatározó módszerének az antropológiai szemléletű kvalitatív forráselemzést igyekeztem alkalmazni, elsősorban Horváth – Mitev (2015) és Babbie (1995) vonatkozó művei alapján.

Ehhez ad kapaszkodót Sahlins (2010), amikor a következőt írja: „A gazdaság szerkezete gyakorlati viselkedések tárgyiasult következményének tűnik, nem pedig a dolgok ama társadalmi megszervezésének, amelyet ugyan piaci intézmények közvetítenek, de az emberek és javak kulturális mintái alapján.” E tárgyiasultságból fakad az a ma is tetten érhető emberi elképzelés, hogy az élet lényege az anyagi alapú boldogság, amit racionálisan kell keresni. És itt már olyan értékek is anyagi formát öltenek, mint a társ vagy a hit és az érzelmek. Sahlins (2010:19) szerint „az emberek a tárgyakat a maguk, önmagukat pedig a tárgyak segítségével határozzák meg.” Rámutat arra is, ami dolgozatunk szempontjából fontos, hogy a „termelés (...) más és több, mint az anyagi hatékonyság gyakorlati logikája”. Vagyis a gazdaság is több, mint materiális értéktermelő tevékenység: kultúráközvetítő, kultúra-befolyásoló és kulturális értékhordozó, ezáltal szellemi természetű is. Tehát nem csupán pénzben vagy anyagiakban, gyakorlati –technikai lehetőségekben mérhető, hanem elégedettséget, sikert vagy éppen sikertelenséget, szellemi teljesítényt és érzelmi gazdagodást, esztétikai igényt, közösségek formálódását is jelenti. A gazdasági struktúra és a stratégia, mint szimbólumrendszer, tehát „elmeséli”-megmutatja az emberek egymáshoz való viszonyát is, hiszen szimbolikus nyelvezetű, leírható, szavakkal megfogalmazható. Ebben a kontextusban minden egyes tárgy „egy kiterjedt és dinamikus gondolkodási rendszer médiuma” (Sahlins, 210:26). A gazdaság filozófiája pedig az emberi gondolkodás, s azzal együtt a másikról alkotott vélemény tükrö.

A dolgozatom elméleti része és összegzése is a valóság, illetőleg annak vizsgált szelete társadalmilag-történelmileg konstruált voltára hívja fel a figyelmet, és annak értékvezérelt jellegét mutatja be. A szövegek megközelítése kétirányú: egyrészt a források (a fenti szerzők írásai) vizsgálata, melyben a gondolkodó fő értelmezési szűrőjén keresztül vizsgálati tartalom és megnyilatkozási mód szerint megfigyelhetjük az akkori gazdaság megjelenített jellemzőit, a politikai jellegű beszédben megjelenő gazdasági terveket, szándékokat, a különböző csoportok reakcióit, véleményét. Ezek alapján leszűrhetők az indítékok és az egymás mellett élő gazdaságfilozófiák kulcsgondolatai, valamint a magyar jövőről alkotott egyéni – társadalmi felfogás is. Másrészt pedig érinti a disszertáció korunk – a gazdaság szerepét, módját is

mérlegelő – filozófiai jelenségeit, a mai kor gondolkodóinak meglátásait, ezzel is tágabb kontextusba helyezve a vizsgált korszakot.

Az elemzésbe be kell vonni az antropológus Geertz megállapítását, aki szerint az antropológia nem egyszerű leíró, hanem sokkal inkább értelmező tudomány (Geertz, 2001). Számunkra mindez azért lényeges, mert korának természettudományos egzaktságot hangsúlyozó tudomány-definícióin túllépve rámutat arra, hogy a tudós szubjektuma hatással van az objektivációra, vagyis saját értelmezéséből szemléli a jelenségeket. Megállapítása esetünkben, a narratívák vizsgálatában is értelmezhető. Az általunk vizsgált mintegy száz esztendő átölelő kor szerzői, gondolkodói ugyanígy viszonyultak saját koruk jelenségeihez: műveltségük, világlátásuk, társadalmi helyzetük egyaránt befolyásolta nemcsak gondolkodásukat, hanem a szövegek és a társadalmi jelenségek értelmezését, értékelését is. Dolgozatom tehát multidiszciplináris-transzdiszciplináris szemléletet vállal, abban az értelemben, ahogy Szabó Á. Töhötöm megállapítása a ma kulturális antropológiája és más tudományok viszonyrendszerében a gazdaság-ember antropológiai megközelítésére is igaz. A dolgozatának felütésében megfogalmazott alapprobléma rávilágít egyben a kommunikáció hatékonyságának, vagyis a nyelvi értelmezésnek a minőségére, és ennek szerepére is, különösen a globalizálódó, piaci alapú világ nyelvi megközelítéseire. Fontos ez azért is, mert szerinte „az említett globális piaci nyelv egyre inkább kiszorítja az ezt a nyelvet fel nem vállaló más társadalomtudományokat, és csak annak a közgazdaságtannak ad helyet, amely egyrészt termeli, másrészt beszéli is ezt a nyelvet” (Szabó, 2015:107).

Geertz saját korában már rámutatott arra is, hogy az érzékelés és leírás, valamint a textualizálás magában hordozza az ideológiaképzést, ami a vizsgálandó szövegekben tettenérhető. Erre legjobban a mi és az ők szembeállítás jellemző, vagyis „önállóan kezelt entitás, kulturális szimbólumok elrendezett szerkezete, (...) társadalmi és pszichológiai kontextusától való megkülönböztetés” (Geertz 1994:25). Ez az igény és narratíva tettenérhető minden olyan történelmi korszakban, ahol egy közösség saját sorsát bizonytalannak érzi. Vagyis a változás jellemzője, amikor a régi rendszer már összekuszálódott, nem jelent kiutat, de az új még nem rendeződött, s ehhez még az új modell és „elképzelések nyelve nem alakult ki” (Geert 1994:49). És mivel a nyelvi megfogalmazás metaforákban, analógiák segítségével épül fel, a szaknyelvek is valamilyen elméletstruktúrához kötődnek. Geertz úgy látja, hogy a XX. század elején többek között a gazdaság szóhasználata a játékrendszerhez hasonlít, amelyben a társadalmi játszma belül szabályok alapján születnek a stratégiák. Ugyanakkor a narratívák a színház hasonlattal is leírhatók, amelyben a közösség „színpadán” meghatározott „szerepek” szerint épülnek fel az emberi viszonyok és a cselekvések (Geertz 1994:275).

Ezért a disszertáció jellege eszmetörténeti, szellemi-történeti vizsgálódás, ezen belül a gazdaság értelmezése – a nyelven és a gondolkodáson keresztül. Ezt a megközelítést csak részleteiben, más kontextusban (nem a nyelv és gondolkodás, nem a narratíva-elemzés összefüggésében) találtam meg a magyar közgazdasági szakirodalomban. Pedig maga a gazdasági antropológia ma már hazánkban is létező terület, de jobbára a nyugati gazdaság és az attól eltérő formák egymásra vonatkozásait vizsgálja, ezért egyes szerzők szerint szükség van a haszonmaximalizálás rövidtávú gondolkörén túllépni, vagyis új szemléletet követni (Dombos – Zentai, 2011). Szabó Á. Töhötöm a következő gondolatokkal ajánlja a gazdasági-antropológiai kutatást: „a gazdaságnak a szférájáról fogalmazznak meg olyan állításokat, amelyeket a mainstream, ma dominánsnak számító, a matematikai modelleket preferáló közgazdaságtan vagy nem tud, vagy nem hajlandó figyelembe venni. [A]z is megkockáztatható, hogy a gazdaságról, akár globális léptékben is, nem csak a közgazdaságtan tud érvényes állításokat megfogalmazni, hanem esetleg a – nagyon tágra értelmezett – gazdasági antropológia is. Ráadásul mindezt úgy teszi, hogy mind történetileg, mind eszmetörténetileg, mind diszciplinárisan, mind földrajzi értelemben széles perspektívát kínál, és nem csak a jelenségekről, hanem azok tágabb kulturális, történeti összefüggéseiről és jelentéseiről is beszél” (Szabó Á., 2015:112).

2. 2. Fogalmak és kategóriák – paradigmaváltozások

E vizsgálódásban nem tudtam nélkülözni a fentebb már említett szerzők mellett a XX. század neves angol történészét, E.H. Carrt (1995), aki nemcsak a történelem-fogalmat járja körül és a vizsgálati módszereket elemzi, hanem olyan, bár kritikával kezelt alapot ad, amit érdemes a narratív feldolgozásokban módszertani oldalról figyelembe venni a vizsgált kor kontextusában is. Hiszen, amikor azt hangsúlyozza, hogy bármennyire is igyekszik a történelem a társadalomtudományok hatására a tényekre szorítkozni, „»objektív« történelmi igazság (...) nincs” (Carr, 1995:7-8), az antropológiai kutatási szemléletet tükrözi. Miként azon megállapítása is, hogy a történelem a saját korunk társadalmának viszonyrendszerét segíti értelmezni (Carr, 1995). Ezért a múltbéli tényeket rendszerezni és rangsorolni kell, a forráselemzésekhez pedig tudomásul kell venni, hogy az írott anyagok szerzőik korukról alkotott értelmezését is tükrözik. Ahogy a vizsgálódásokban – egymással szoros kölcsönhatásban – nemcsak a múlt, hanem a vizsgáló személy „múltról alkotott képe” is megjelenik (Carr, 1995:20). Felhívja a figyelmet arra, hogy a mindenkor szerző(k) nyelvhasználata is megmutatja az író megértő viszonyulását saját korához és a történelemhez,

mint folyamathoz. Az objektivitást a jelen szempontjából is elveti, hiszen, mint írja: „Csakis a jelen szemüvegén keresztül érthetjük meg a múltat” (Carr, 1995:23), így a történelem valójában egy „soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között” (Carr, 1995:28), ami azonban a jövőt szolgálja. Vagyis a történelmi vizsgálódást textualizálja. Hangsúlyozza, hogy a társadalomban – a nyelv és a környezet által – formálódó egyén része a történelemnek. A reneszánszsal indítva vezeti le az egyén individualizálódásának folyamatát, miközben óhatatlanul – a szabadon választott – közösségek tagja marad. Hangsúlyozza, hogy az ideológiák csupán eszközök, a valódi küzdelem mindig az egyénekből álló csoportok érdekei között folyik, ezért is helytelen az individuum és a társadalom szembeállítás. Itt viszont érdemes közbevetni, hogy az egyén világszemlélete, nyelvi struktúrája, gondolkodása és értékítélete is e „küzdelem”, pontosabban: eszmesúrlódás része. Értelmezhetjük Carr érvelését dolgozatunk témája szerint úgy, hogy miután nincsenek inkubátor-steril képletek, az ember világ és önmaga megértésére irányuló erőfeszítéseiben a komplex és folyamatos hangsúlyeltolódások jelennek meg, melyek függenek a személytől, a kortól (társadalom, filozófia, a kihívásokra adott válaszok) és a történelmi folyamatoktól (a megismerés és a kérdésekre adott válaszok) egyaránt.

Lényegét tekintve ugyanezt erősíti meg és fejti ki a moralitás aspektusából napjaink egyik olasz filozófusa, Agazzi (1996) A jó, a rossz és a tudomány című könyvében. Ő a történelmi súlypontváltások felidézésével visszavezeti a tudományos gondolkodást ahhoz az etikához, amely a megismerés kognitív folyamatait elismerve egyszerre értékrendet és külső-belső bölcséleti korlátozásokat is jelent (Agazzi 1996:29), és a különböző változások ellenére értékálló alapokon nyugszik. És mivel a tudományok a valóság egy-egy körülhatárolt szeletét vizsgálják, „ezek a tárgyak végül is sajátos állítmány-struktúrák utaltjai lesznek,” (Agazzi 1996:30), vagyis narratívákká és textusokká válnak. Ez a tudományos narratíva úgy a történelem által is meghatározott történelmi tény, hogy „a tudomány (és egészen általánosan minden megismerés) (...) egy megelőző tudásfokozatról indul, s közben azt használja, ami a keze ügyébe kerül” (Agazzi 1996:30). Ebben az összefüggésben teszi hozzá még a tudomány társadalom iránti felelősségének kérdését, amely napjainkra a (nemzeti) kulturális identifikáció felörlődését mutatja. Hiszen mára a gazdasági haladás, a modernizáció egyet jelent a tudomány és a technológia modelljeinek tömeges átvételével, ami az adott társadalom számára a „saját kulturális identitásuk elvesztését vonja maga után (ami egyet jelentene a kolonializmus egy másik állapotába való visszaeséssel)” (Agazzi 1996:51). A carri alapokat finomítva jelenti ki, hogy a „tudomány mint tevékenység nem lehet semleges, miközben mint tudásnak, annak kell lennie”, ahogyan a semlegesség előítéletmentesség jelentésben az általános szemléletmódok,

intellektuális beállítódások, szellemi megszokottságok és értékelések előzetesen adott együtteseként, a tevékenység síkján ugyancsak nem képes semleges maradni. (Agazzi 1996:55) Vagyis a tudás objektív, bár éppen a tudomány jellemzője, hogy a tudásról alkotott képe az újabb információk tükrében módosul. Eközben a szubjektum is jelen van a megközelítésekben, tehát természetesnek tekinthetők az értelmezési különbségek.

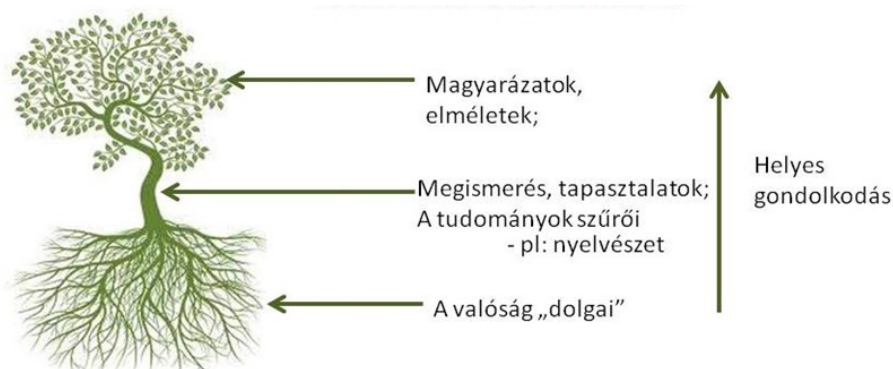
2. táblázat: A vizsgálódáshoz kapcsolódó meghatározó szerzők időrendben - *saját szerk.*

	MŰ	ÉV
LEÓ XIII. pp.	Rerum novarum	1891
SOMBART	A szocializmus és a szociális mozgalmak, Kapitalizmus és szocializmus	1908, 1922
GEERTZ	Sűrű leírás	1918
SPENGLER	A nyugat alkonya	1918
PIUSZ XI. pp.	Quadragesimo anno	1931
SPANN	A gazdaság átka és áldása a különböző közgazdasági tanok megítélése szerint	1931
ELIAS	A civilizáció folyamata	1936
KEYNES	A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete	1936
ORTEGA	A tömegek lázadása	1938
GESELL	A természetes gazdasági rend	1950
FUKUYAMA	A történelem vége és az utolsó ember	1989
ABÉLÉS	Az állam antropológiája	1990
CARR	Mi a történelem?	1995
HUNTINGTON	A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása	1996
AGAZZI	A jó, a rossz és a tudomány	1996
BRAND	Amíg világ a világ - a Hosszú Most órája	1999
APPADURAI	A lokalitás teremtése	2001
KIM & MAUBORGNE	Blue ocean	2005
RUINI bíboros	Vállalkozás és keresztény humanizmus	2007
SAHLINS	A nyugati társadalom mint kultúra	2010
FERGUSON	A civilizáció. A nyugat és a többiek	2011
PATAKI	A varázsát veszített jövő	2011
KINGSLEY	Főnix generáció	2014
BARITZ	Háromdimenziós gazdaság	2016

A nyelv és gondolkodás összefüggései a társadalmi valósággal

A fentiek nyomán a nyelv jelentése, szintaxisa, kontextusa tehát a világ megismerésének folyamatában bővül, differenciálódik, változik. A szerteágazó valóság megfigyelése, kutatása a tudományok – tudományos gondolkodás, tudományos szaknyelv – szűrőin keresztül összegződnek, fogalmazódnak meg, s ebből fejlődnek ki azok a magyarázatok, szintén szerteágazó elméletek, melyek a létokokat boncolják. Pusztai (2003) alapján az egyirányból kiinduló megismerési sor körkörösé válik, s ez maga a gondolkodási folyamat. A megértés és

magyarázat dualizmusa valójában nem elkülönült alternatíva, hanem ahogy Ricoeur (2000) is megfogalmazza, szorosan összekapcsolódik, szimbiózisban létezik.

1. ábra: Tudomány, nyelv és gondolkodás - *saját szerk.*

Ezt szemlélteti a fenti ábra is. Ehhez a komplex folyamathoz szükség van a nyelvre, mint leíró és megértő közegre. Így tehát maga a nyelv is – a tudomány(ok) nyelve is –, mint történeti változó, folyamatosan alakul. Ugyancsak alakul, koronként változik a nyelvről való gondolkodás is. Így a nyelv (még szerkezetében is) ki van téve a „nyelvi divatnak”, amit különböző, gazdasági erő illetve tanultság alapján létrejött / létrejövő, netán politikai társadalmi csoportok határoznak meg.

Ez azt is jelenti, hogy más-más kulturális közeg másként használja a nyelvet, amely maga is sajátos érték-, érzelem, jelentés- és kultúrahordozó közeg, amelyen keresztül a világot értelmezzük. S ha még a nyelvek is különbözők (szerkezetükben/logikájukban, hangzásukban), akkor feltételezhető, hogy bizonyos nyelvek használói másként látják a világot. De nemcsak a gondolat befolyásolja a nyelvet, hanem, mivel a nyelvek közötti különbségek a fellelhető univerzálék ellenére eltéréseket generálnak a beszélők gondolataiban, feltehető, hogy a nyelv is befolyásolja a világ észlelését. Sőt, a nyelvi relativizmusban megjelenik a társadalmi igény és determináltság is. Azaz: a nyelven keresztül is manipulálható a gondolkodás. Náray-Szabó et alii (2018:25) megfogalmazásában: „Napjainkban számos esetben nem értünk szót egymással, mert a hagyományos megfogalmazások idegenné váltak.” Ez a befolyásolás jelenik meg a nyelvi illemben is, hiszen a vélt vagy valós elvárásnak megfelelő nyelvi (és viselkedési) kereteket adunk mondandónknak.⁵ Appadurai (2001) kiválóan megfogalmazza, hogy nem elegendő a szövegszerkesztés logikai és morfológiai vizsgálata, hiszen a diskurzusok nyelvi és metakommunikatív jelenségek ötvözetei, interkontextusok.

⁵ Erről bővebben: Nemesi (2000), Bárházi (2008), Reményi (2001)

Ebben az összefüggésben érdemes idézni Szabó Á. Töhötöm (2015:114.) gondolatát, miszerint „a pénz és a hitel számunkra – bizonyos mértékben a mai közgazdasági gondolkodás és nyelvhasználat következtében – elsősorban gazdasági kérdés. Azonban hogyha ezt a problémát tágabb történeti és földrajzi kontextusban szemléljük, akkor könnyen adódik az a következtetés, hogy a hitel legalább annyira vallási-morális kérdés, mint amennyire gazdasági. Az már csak a saját korunk jellegzetessége, hogy a hitelt és a moralitást két különböző szféra részének látjuk.” Erre majd Széchenyinél látunk egyértelmű példát. Tehát a gondolkodás – társadalom – kultúra (gazdaság) összefüggésrendszerében (Síklaki 1994, 2008) a nyelv is érzékeny lakmuszpapír. Vagyis a nyelv vizsgálatával – főként, ha szociolingvisztika oldaláról is megközelítjük – a társadalom, a gazdaság és a gondolkodás változását láttathatjuk, értékelhetjük.

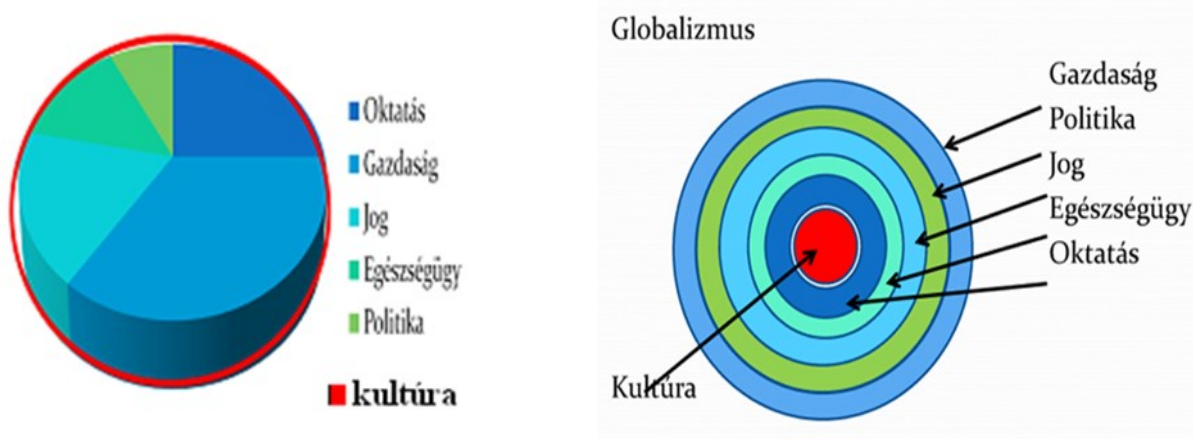
Számunkra a források elemzésénél a gazdasági nyelv változása lesz érdekes. A vizsgált szerzők ugyan nem gazdasági szakírók, de gazdasági kifejezéseket is használnak, Széchenyi pedig a magyar közgazdasági szaknyelv megteremtőjének tekinthető. Ezért tartom nélkülözhetetlennek azt, hogy néhány, ma a köznyelvben is használatos gazdasági fogalomra kitérjek a mellékelt szöszedetben, antropológiai-nyelvtörténeti szempontból. Annál is inkább, mert a gazdasági szaknyelv (mint szociolingvisztikai struktúra) alapjait Széchenyi Istvánhoz kötjük. Amikor az ő textusait követő szövegeket vizsgáljuk, akkor éppen ennek a nyelvi és értelmezési változásnak lehetünk tanúi.

Kultúra és civilizáció

Norbert Elias (1987) írta le a különbözőség-kontextusban a kultúra és a civilizáció ellentétének szociogenezisét. Rámutat, hogy a „civilizáció” fogalma nem ugyanazt jelenti az egyes nyugati nemzeteknek. Megkülönbözteti az angol, francia és a német értelmezést. Az előbbieknél a civilizáció fogalma egyetlen kifejezésbe sűríti a saját nemzet-jelentőséget, a Nyugat és az emberiség haladása felett érzett büszkeséget. Ennek az önértelmezésnek a szava a német területen a „kultúra”. Ezzel szemben ott a „civilizáció” fogalma vonatkozhat politikai vagy gazdasági, vallási vagy technikai, erkölcsi vagy társadalmi tényekre, de nem azonos a „kultúra” fogalmával, ami kizárólag szellemi, művészi és vallási tényekre vonatkozik. Elias meglátásában a felvilágosodás és polgárosodás bővítette a civilizáció fogalmát: teljesítménnyel, értékkel és erénnyel – az egyházak gondolkodásának szétválása következtében (katolikus, protestáns). Így alakulhatott ki az angol, francia és német különbség: az angol civilizáció fogalom magába zárja a viselkedést, teljesítményt, belső értéket, a francia egyértelműen a polgári értékeket érti alatta (politika és gazdaság), míg a német civilizáció csupán külsődleges magatartásformát jelent (ide tartozik a gazdaság is), viszont a kultúra értékorientált (tudás, műveltség és az erre alapozó

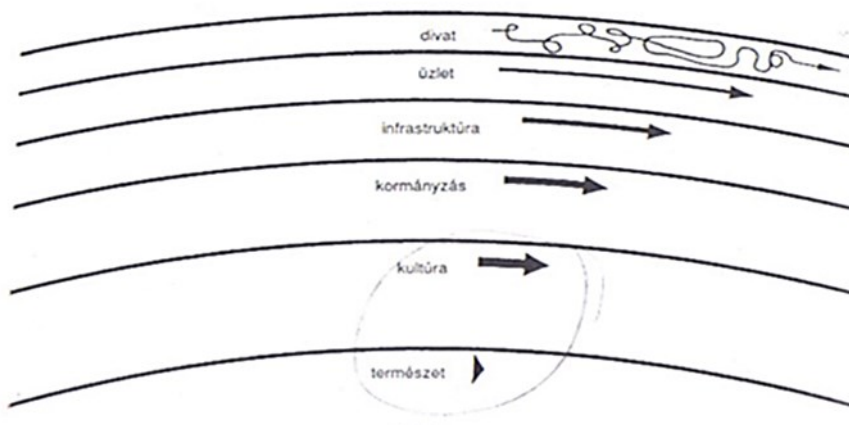
teljesítmény). Vitányi azonban ezen túl is felhívja arra a figyelmet, hogy a kultúra, a civilizáció és a társadalom fogalma is absztrakció: „Nincs társadalom általában, a valóságban csak társadalmak vannak. (...) Nincs kultúra általában, a valóságban csak kultúrák vannak. (...) Nincs civilizáció általában, a valóságban csak civilizációk vannak” (Vitányi, 2002:4).

A kultúra, mint nemzeti stratégiai ág, a korábbi megközelítésekből láttuk, nemcsak a földrajzi térben megfigyelt értelmezésben tért el, hanem fontossági sorrendben is módosult az idők során. Míg a XX. század közepéig hazánkban a kultúra fogalma magába foglalta az összes többi területet, vagyis minden (politika, gazdaság, jog, egészségügy, oktatás, hitélet stb.) ezen belül helyezkedett el. Valamennyit áthatotta, azonban mára jelentése fokozatosan leszűkült, s globalizálódó és amerikanizálódott világunkban a gazdasági és a közgondolkodásban csupán a mindennek fölött állónak tekintett civilizáció apró részévé vált, ahogy az alábbi két ábra is szemlélteti.

2. ábra: Ágazatok aránya és elhelyezkedése a hagyományos (európai) nemzetállami keretben és az értékelvű felépítésben (balra), valamint az ágazatok aránya és elhelyezkedése a globalista és haszonelvű gazdaságban (jobbra) - *saját szerk.*

Brand (2001) és munkatársai a kultúrát az idővel hozzák összefüggésbe. Óra-modelljükben a görög gondolkodáshoz visszanyúlva kétfajta időt különböztetnek meg: „a kairoszt” az alkalom vagy a kedvező pillanat jelentésben, és a kronoszt, az örökkévaló vagy folyamatos időt. „Míg az első... reményt kínál, a második figyelemre int. Kairosz a leleményesség ideje, kronosz a bölcsességé.” (Brand, 2001:15.) Brand kéregábra modelljének héjszerkezetén, ahogy a 4. ábra is jól szemlélteti, egymáson mozognak a lemezek. A mag, a természet szintje állandó és adott, fölötté azonnal a kultúra következik. Ez az a mag (mint a Föld mélyén a magma), ami állandó izzásával és fortyogásával a mozgásukban segíti a fölötté lévő lemezeket. Minden civilizációs jelenség csak erre épülhet és ebből táplálkozhat.

3.ábra: Brand világóra-modelljének kéregábrája - *forrás: Brand, 2001: 42.*

„A társadalmi szektor kulturális szintű ügyekre hat a kormányzás tartományában. (...) A kultúra az a szint, ahol a Hosszú Most működik. A kultúra mérhetetlenül lassú tánca évszázadokon és évezredekken át tartja az ütemet. Lassúbb a politikai és a gazdasági történelemnél, a nyelv és a vallás ütemére mozog. A kultúra egész népek műve.” (Brand, 2001:44.) Brandnál a gyorsan változó tényező a technika és az üzleti élet, miközben „a kormányzás kontrolljai, a kulturális szokások és az úgynevezett bölcsesség lassan változik.” (Brand, 2001:45.) A technika és az üzlet gyorsaságát természetesnek veszi, de az összefüggésrendszerben fontosnak tartja a különböző rétegek összehatását. „A különböző ütemű rétegek összehatása sokszínű szabályozó, stabilizáló, negatív visszacsatolást biztosít a rendszer egészében. A civilizáció pontosan a gyorsaság látszólagos ellentmondásaiban találja meg legbiztosabban az egészségét.” (Brand, 2001:45.) Vagyis: a kultúra, vallás hosszú órája a stabilitást, a gazdaság gyorsasága a változékonyságot jelenti az emberiség számára. Ezért az emberiség alapvető érdeke a hosszútávú gondolkodás, aminek csak része és kiszolgálója lehet a gazdaság, mint gyors változó. (Brand, 2001)

Ehhez hasonló, de morális alapon közelítő felfogás Baritz Laura Saroltáé (2016), aki a gazdaságot szintén eszköznek és nem öncélnak tekinti. Az általa vizsgált erényetikai paradigmában a „cég és a nagyobb gazdasági rendszer beágyazódik a kultúrába, ez a beágyazottság segít megérteni, hogy az üzlet (vállalat) célja a kultúrával kapcsolatos.” (i.m.116.) Ő ugyan Naughtonra és Wootra hivatkozva a kultúra kifejezést a civilizáció értelmében használja, amennyiben a vállalat céljának az emberek számára a műszaki-gazdasági feltételek megteremtését tekinti, hogy általánosságban és egyénenként is „integráltan fejlődjenek” (i.m.116). Miközben a kultúra jelentését a végső jó és az erkölcsi-szellemi tér felé is tágítja.

Nemzet:

A számunkra legnagyobb, még átfogható, egyénileg is értelmezhető és hozzánk tartozó kulturális közösség a nemzet. Ez egy oldalról nemzetiségekből, más oldalról egyéb szociológiai csoportokból épül fel azonos kulturális (szokásrendi, jogi és gazdasági) alapokon. „A magyar historiográfia eddigi kutatásai azt bizonyítják, hogy egy ilyen definíciónak a »legkisebb közös többszöröse«, vagy (...) »lényegi minimuma« a 18. század előtt is fellelhető volt” (Szvák, É.n. 15). Az etnocentrikus vagy archaikus nemzetségi szemléletet követően kialakuló rendiség és urbanizáció után, majd a XVIII. századi Európában jelenik meg a modern nemzet, mint fogalom (Bloch, 2002 és Lajtai i.m.). Szűcs Jenő ezt a „nemzeti patriotizmus” összetétellel írja le, és rávilágít arra, hogy a nemzet fogalom a humanista kezdetből a felvilágosodás hatására a XVIII. században nőtt „*a történelem immanens keretévé*” (Szűcs 1984:28). Ebben az időszakban már nem isteni teremtményként tekintettek a nemzetekre, hanem a történelemben kialakult csoportként. A francia forradalom szóhasználatában a „nation” a politikai cselekvéssel és szuverenitással kapcsolódik össze, és elvekre épülő közösséget jelent, önkéntes alapon kötött szerződést. Azonban felhívja arra is a figyelmet, hogy ez elmélet, ami nem feltétlenül működik a gyakorlatban. (Szűcs, 1984). Lajtai megjegyzi, hogy a „nemzetiség (nationality)” és a „patriotizmus” önálló, régen használatos kifejezés, de „a patriotizmus fúziója a nemzetiséggel és a nemzeti patriotizmus predominanciája minden egyéb emberi lojalitás fölött – ami maga a nacionalizmus – modern, igen modern.” (Lajtai, 2004:15). A modern, polgári nemzetállamok a hagyományos rendi nemzet kifejezést újrafogalmazták, saját koruk kontextusába helyezték, „a modern nemzetinterpretáció (...) tartalma azonban korántsem volt egységes.” (Lajtai, 2004: 11.) A két legmarkánsabb modern nemzetkoncepciónak a „francia”, illetve a „német nemzetfelfogást” tartják, hasonlóan eltérő értelmezés ez, mint azt később majd látjuk a kultúra fogalmánál. A francia meghatározás alapja a földrajzilag behatárolt államnemzet annak intézményeivel és filozófiájával (köztársasági formával, a francia forradalom eszmeiségével), a német felfogás pedig a közös kultúrán, nyelven, és – a természettudományos fogalomhasználat átvételével – az azonos származáson (fajiságon) alapul. Mindezeket már korábban szintetizálta Szűcs Jenő. Meghatározásában a nemzet fogalma egyszerre jelent különbözőséget más csoportoktól, és egyszerre társadalmi struktúra is, amibe beleszólási joggal csupán bizonyos társadalmi csoportok tartoznak bele (Szűcs, 1984). A modern és premodern nemzetfelfogások kapcsán egyértelművé teszi, hogy Európában a XVIII. század óta a társadalmi élet minden területén érvényesülő csoportidentitássá szilárdult. E felfogás szerint

mindenkinek kell valamilyen nemzethez tartoznia, melynek az egyes emberek egyenjogú tagjai. A meghatározó államformának egyszerre kell szuverénnek és legitimnek lennie, ugyanakkor a nemzet, mint szubsztrátum, magasabb rendű az államnál.

Európa nyugati területein korábban kifejlődtek a nemzetállamok („polgári politikai nemzet” Szűcs, 1984:29), a közép- és keleti részeken azonban ez a folyamat megszakadt, mert többnemzetiségű birodalmak alakulnak ki, és ott a kulturális közösség jelölte a nemzetet („kultúrnemzet” Szűcs, 1984:30). A XIX. század magyar nacionalizmusa azért „kevert” (Szűcs, 1984:31), mert az idegen hatalommal szemben fellépő nemesség egyszerre gazdasági erő, és egyszerre tekinti magát a kultúra hordozójának is. Ekkor itt még nincs erős polgári réteg, a parasztságot, jobbagyságot pedig nem tekintik nemzetalkotónak. Tehát Magyarország még 1867 után (perszonálunió) sem „rendelkezett a modern nemzeti szuverenitás valamennyi kritériumával” (Szűcs, 1984:33), tehát történelmi-társadalmi csapdahelyzet alakul ki, hiszen „a nacionalizmus robbantotta [fel] az államkomplexumokat, a megoldások viszont a nacionalizmus felfokozását szolgálták” (Szűcs, 1984:34). Ezért válik hazánkban a nemzet fogalma erősen érzelmi kategóriává.

A nemzet mibenlétét és a nacionalizmus fogalmát a XX. század első évtizedeiben kibontakozó „nacionalizmuselméletek” vizsgálták. Ezek egyrészt megfogalmazták a nemzet konstruált voltát vagy éppen az egység organikuságát, másrészt a nacionalizmusok jellemzőit (politikai, területiális, etnokulturális), valamint a primodaritást (őseredetiséget) vagy éppen az „új keletű (recent) és újszerű (novel) értelemben vett modernségét” (Lajtai, 2009:30).

A nemzet fogalom sokféle és történeti értelmezésén túl a társadalmi struktúra olyan értelemben nem sokat változott, hogy a hagyományosnak tekintett modern társadalmi felépítésben a legalapvetőbb társadalmi közösség és fundamentum a család, melynek sokaságából épülnek fel a valamilyen identitást hordozó település-közösségek. A nemzet kifejezés ugyan jelen van, de értelmezésekor a tér-idő összefüggésében megváltozott fogalmak jelennek meg. Appadurai ebben az összefüggésben értelmezi újra a lokalitást. „Számomra a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent. Összetett fenomenológiai minőségnek tartom, melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre” (Appadurai, 2001:720). Nála a lokalitásban az ideológia a legfontosabb, a beköltözőnek kell alá vetnie magát a közösség értékrendjének. Ehhez azonban szilárd értékrenden alapuló valódi és erős közösségnek kell tekinteni a helyi társadalmat. Vagyis a lokalitás visszanyúlik az eredeti értelmezésbe: a kapcsolati háléhoz, ami a nemzetállamoknál a természetes nemzeti szövetség és a szomszédság között fedezhető fel. Ma azonban felületes lokalitásokról, csupán gazdasági

érdekszövetségekről beszélünk, mert az alapvető értékhalót a technika, a világot átérő hálózatok átértelmezik, átértékelik, és egyszerre paradoxsá teszik.

Polgárosodás

Debreczeni József egy ókori és egy modern kontextusban írja körül a jelentést. Az első az antikvitás athéni valamint római társadalmában nevezték polgárnak azt az embert, aki politikai és egzisztenciális értelemben is szabad, vagyis saját tulajdonnal bír, és joga van közvetve vagy közvetlenül dönteni a közügyekről. Szerinte a polgár nem tör uralomra, de „nem tűri, hogy mások uralkodjanak fölötté”, tulajdonát pedig teljesítményével, tudásával szerezte. „A polgárosodás lényegi mozzanata az anyagi-politikai és a szellemi-morális értelemben vett társadalmi fölemelkedés” (Debreczeni, 1998:o.n.). A XVII–XVIII. század magyar társadalmában a polgárosodás a feudális értékek mentén történik, s a tőkés vállalkozó földbirtokot és nemességet szerez, míg a paraszt nem lesz része a polgárosodásnak. Ezzel függ össze a modernitás ambivalens fogalma Kövérnél (2006). Rostowra hivatkozva a nemzetközi értelmezés problémájának tarja, hogy bár a tradicionális társadalmak agrártársadalmak, a fejlődés lendületét mégis az ipartól kell kapnia. A „18-19. század fordulóján fölbukkan a fogalom, értelme gyökeresen átalakul a 19. század végére, a 20. század elejére. A 18. század végén, a 19. század elején a modernség hallatlanul ellentmondásos kifejezés. (...) A 19. század végére vagy egyértelműen pozitív, vagy egyértelműen negatív előjelet rendelnek hozzá a modernség kifejezéséhez. (...) Az általában modernizációs időszaknak tekintett 19. század elején tehát a modernitást nem állították gyökeresen szembe a tradicionalitással, hanem valamilyen ellentmondásos, egymást tápláló és egymást tagadó viszonyt tételtek fel közöttük. A 19. század végére, a 20. század elejére (...) a modernitást egyértelműen úgy kezdik értelmezni, mint a tradíció teljes tagadását” (Kövér, 2006 : o.n.).

A polgárosodás mai magyar jelentésbeli sokszínűségét nem adják vissza az európai nyelvek, valamennyi csupán a jelentésbokr egy-egy szegmensét mutatja. A magyar nyelvben a kulturális értelem mellett az állampolgári létet is jelenti a szó. „Ez leginkább a citoyen, az állampolgár jelentéséhez áll közel. A civilizáció tükörfordításaként keletkezett polgárosodás tehát a reformkorban részben kulturális, részben állampolgári jelentést hordozott. A kapitalizálódás, tehát a szó gazdasági értelme csak később, a dualizmus korában rendelődik a szó mellé a magyarban. (...) A magyar társadalomtudományos hagyomány a magyar társadalomfejlődést inkább valamifajta különösségként, elmaradottságként igyekezett értelmezni, és az 1980-as évek végére billent át a mérleg a másik oldalra, azzal a tétellel, hogy

a 19. század második felében lényegében sikeres modernizáció zajlott le, bizonyos fékekkel. A magyar társadalomtudományos gondolkodásban ugyanaz a dualizmus kori Magyarország mintha fejlettebbnek tűnne az elmúlt negyvenéves időszak végén, mint ahogy azt korábban megítélték” (Kövér, 2006 : o.n.).

A másik, számunkra fontos réteg a nemesség, mely maga a „politikai nemzet, ezért a [a mai], „civil társadalom« tagjai az előjogok és kiváltságok nélküli nemesi jogállás attribútumaival rendelkeznek.” Vagyis a jelen modern, polgári kultúrával rendelkező, a hagyományokat és a modernitást ötvöző, tanulást szorgalmazó, nyitott, az ország életéről dönteni jogosult állampolgár számára – erősíti meg Halmos (1991:122-123) – a „hagyománnyal való azonosulás modern körülmények között is kívánatos és előnyös lehet”.

A fentiekből kiderül, hogy bár a magyar gondolkodást meghatározza a német eszmerendszer (akár a civilizáció, akár a kultúra, vagy éppen a polgár szó vontkozásában), mégis vannak itt is véleményem szerint jelentős különbségek, miközben az állampolgári szerep egyértelműen átalakult, és az értékhordozó, az életfeltételekre vonatkozó döntő lehetőség általánossá tárgult.

Gazdaság

A szónak és értelmének a magyar nyelvi jelenléte⁶ összefüggést mutat a Baritz (2016) által vizsgált gazdaságfilozófiai paradigmákkal és a nemzetközi szintér későbbi gondolkodóinak megállapításaival.

A modern gazdaságot vizsgáló, és emberi jövőképet vázoló gondolkodók értékelései és víziói természetesen a történetiség talajáról indulva láttatják a racionalizálódást minden téren, a folyamatos integrációt majd a globalizálódást, vagyis az egyre nagyobb uralmi egységek kialakulását és az erőszak-monopóliumok megjelenését (Elias, 1987.). Így írhatják fölül a makroszinten megjelenő trendek (elvárások, manipulált kereslet) a mikroszintű (közösségi, emberi) döntéseket és igényeket, ahogy már 1936-ban erre Keynes rámutatott. Fukuyama ezt magyarázva fogalmazza meg, hogy a korszak liberál-kapitalizmusa háttérbe szorítja a nemzeti identitást, az összetartozás-érzést, helyette a hedonista, fogyasztói társadalom alternatíváját kínálja (Fukuyama, 2014: 457.). Itt már a kapitalizmus nem a marxi értelmű termelési módot, s nem is csupán a proudhoni tőkebirtoklást, hanem létformát jelent. S bár Fukuyama (2014:459) a nemzeti érzés politikára gyakorolt meghatározó erejét elveti, azért látható, hogy önvédelmi mechanizmusként a nemzeti célok időről időre megjelennek. Ezt állítja a legkényesebb és

⁶ A magyar nyelvben a közgazdaság fogalom az összetétel alapjelentésében a közösség gazdálkodását hangsúlyozza, ellentétben a nyugat-európai ökonómia (gazdálkodás) kifejezéssel. – Baritz (2016) alapján

legellentmondásosabb időszakra (a XX. század elejére) vonatkoztatva Snyder (2017:13) is, amikor azt írja: „Mind a kommunizmus, mind a fasizmus a globalizációra adott válasz volt: azokra a valódi vagy képzelt egyenlőtlenségekre, amelyeket a globalizmus teremtett, és a demokráciák ezekkel szembeni nyilvánvaló tehetetlenségére.”

S bár a Fukuyamai vízióknak, mely szerint a gazdaság dominanciája lesz a világ irányító ereje, korunk folyamatait látva ugyan hihetnénk, de éppen az általa is megfogalmazott ciklikusság miatt válhat irreálissá a gazdaság és termelés egyetlen és kizárólagos globális rendszerbe olvasztása. A globális történelem tehát mégsem válhat egységgé, hiszen szerzőnk is rámutat annak változékonyságára, s a „történelem utáni” és a „történelemben élő” ember érdekei, gondolkodásmódja új dialektikát alakít ki, melynek következtében kölcsönösen befolyásolják a történelmet, s megrendítik a pénzuralmat, pénzrabszolgaságot. Hiszen Fukuyama maga is látja, hogy korunk emberei még a demokráciákban is „[s]zívesebben köteleznék el magukat a liberalizmusnál mélyebb értékek mellett (...) Amikor a közösségeket még egy hit fogta össze, nemzedékről nemzedékre szállva, évszázadokon át, e hit tekintélye vitathatatlan volt, s az egyének erkölcsiségének alkotóelemévé vált. A hit kötötte az embereket a családjukhoz s a társadalomnak mint egésznek a többi tagjához” (Fukuyama, 2014: 516.). Fukuyama nem oldja meg a jövő problémáit: nem ad követendő utat. Utószavában, mely a második kiadás előszava, már árnyaltabban fogalmaz: a „történelem utáni” társadalmak minősége függ majd a társadalmak gondolkodásmódjától – hagyományok, vallás, történelem, – gazdasági erejétől, a jogi szabályozottságtól és az országok vezetőinek kvalitásaitól (Fukuyama, 2014) – véli. Huntington (1996) Fukuyamával száll szembe, amikor könyvvé bővíti korábbi tanulmányát, s az emberiség történetét – amerikai értelmezésben (ld: Elias, 1987) – a civilizációk történetével azonosítja. Szerinte nincs eredendően egyetlen emberi civilizáció, hanem a népeknek, koroknak van kultúrája, a határtalan vallás jegyében. Ahogy fogalmaz: „A civilizáció a legtagabb kulturális entitás” (Huntington, 2014:50). A Nyugati civilizáció pusztulásának több okát különbözteti meg: a fiatalabb civilizációk beáramlását és a '90-es években tapasztalható jólét hatására bekövetkező alacsony népszaporulatot, valamint a jövőre kevésbé figyelő gazdasági rendszereket és a korábbihoz képest kisebb katonai beruházásokat. A bevándorlást frissítőnek tartja, de csak és kizárólag akkor, ha a bevándorlók képzetesebbek és rátermetesebbek a helyieknél, nem utolsó sorban pedig asszimilálódnak. Szerinte a Nyugat erkölcsi hanyatlását mutatja a vallás iránti közöny, az antiszociális viselkedés, a család szétesése, a szolidaritás megkopása, a gyengülő munkamorál és az erősödő hedonizmus, a csökkenő tanulási vágy és a szellemi tevékenység nivellálódása.

Abélès (2007) rámutat a pénz- és a politikai hatalom hasonlóságaira: mindkettő változó és egyben interakciós eszköz. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a politika nem rendszer, inkább „szerkezet”, mely a társadalmi viszonyokat szabályozza. „Olyan értékuniverzumot fed le, amelyet az adott népesség tagjai egyformán elismernek” (Abélès, 2007:111.) Ebben a szerkezetben is megfigyelhető a mozgás, a hálózatosodás, és a társadalom tagjai révén ebben kell hogy egyesüljön a nemzedékek által továbbörökített tudás, hit, gondolkodási sajátosságok, intellektuális alkotófolyamatok, vagyis a harmincas évek gondolkodóit ismételve: a nemzeti karakter. A különböző hatásokra azonban a szimbólumok átértelmeződnek, akár a vizsgált időszak gazdasági és politikai nyelve. A képzettársításokhoz, értelemmódosulásokhoz szükség van az egyén és közösség tapasztalatára, szemléletének változására. Azonban a helyes önértékeléshez, a hagyományokon keresztül a nemzeti sajátosságok megtartásához egy átfogó és a tetteket szabályozó „kollektív történelmet képviselő értékrendszer[re]” van szükség (Abélès, 2007:153.). Nem véletlenül írja Brand, hogy a „legkártékonyabb önzés nem az Én!, hanem az Én! Ebben a pillanatban!” (Brand, 1999:14.). Hangsúlyozza, hogy a demokrácia szüklátókörvé tette az emberiséget, s a hosszútávú, legalább évszázadokban mérhető szemlélet szükségességére, az örök időre vonatkozó felelősségre figyelmeztet: „az ókori görögök kétféle időt különböztettek meg: »a kairoszt (az alkalom vagy a kedvező pillanat) és a kronoszt (örökkévaló vagy folyamatos idő. Míg az első... reményt kínál, a második figyelemre int«. Kairosz a leleményesség ideje, kronosz a bölcsességé.” (Brand, 1999:15.) Megfogalmazásában a civilizáció rendszere több, időben változó rétegekből áll: a gyors rétegek újítanak, a lassúak, amiben a tudás, a nyelv és a vallás is benne van, stabilizálnak. A folytonosság és a változás egysége csakis az eltolódás megfelelő áthidalásával és a vég nélküli tanulással teremthető meg, melynek a gazdasági-társadalmi felzárkózás a függvénye. A civilizáció története tehát nála „az előregondolkodás egyre újabb formáinak és ezen formák eredményeinek a története”. (Brand, 1999:167.) Megkülönböztet az időben véges és végtelen játszmákat, (azok ellentétes jellemzőit is felrajzolja:

2. táblázat: Brand játszma-összehasonlítása - *forrás: Brand, 2001: 163 - 164.*

„Véges játszma:

A cél a győzelem.
 Fejlődés a legalkalmasabb túlélése alapján.
 A győztesek kizárják a veszteseket.
 A győztes mindent visz.
 A célok azonosak.
 Viszonylagos egyszerűség.
 A szabályokat előzetesen rögzítik.
 A szabályok vitaversenyekre hasonlítanak.
 Versengés a kész piacokért.
 Rövid távú döntő küzdelmek.

Végtelen játszma:

A cél a játék fejlesztése.
 Fejlődés a játék fejlődése alapján.
 A győztesek megtanítják a veszteseket jobban játszani.
 A nyereményt széles körben szétosztják.
 A célok sokfélék.
 Viszonylagos komplexitás.
 A szabályokat egyetértéssel módosítják.
 A szabályok az eredeti kijelentések elemeire hasonlítanak.
 Új piacok teremtése.
 Hosszú táv.”

Brand ezzel is a végtelen tér-időre figyelmeztet⁷. Ahogyan a lokalitás fogalmának értelmezésekor Appadurai is rávilágít a globalizáció destabilizáló hatására, a lokalitást pedig összetett fenomenológiai minőségként *kapcsolati* kontextusban ragadja meg. Ahogy fogalmaz: „Még a legmeghittebb, térben körülhatárolt, földrajzilag elszigetelt helyzetekben is gondosan kell őrizni a lokalitást a különböző támadásokkal szemben. Ezekről a támadásokról, időtől és tértől függően, az emberek más-más fogalmat alkotnak” (Appadurai, 2001:4). Ugyanakkor elfogadja, hogy a lokalitás a szomszédság fogalmával nem mindig esik egybe, azonban a közösségi érzés, a csoporttudat a közös érdekek és értékek mentén alakul ki, amit elsősorban a közös nyelv és világnézet (kultúra, vallás) és a földrajzi tér alakít ki. Így az „anyagiságot” sem lehet összetéveszteni a munka céljával. Az általa definiált lokalításban az ideológia, a gondolkodás prioritása határozza meg a kapcsolati hálót. Ehhez azonban szilárd értékrenden alapuló valódi és erős közösségként kell működnie a helyi társadalomnak, csakis ez alapozhatja meg a gazdasági, társadalmi sikert.⁸

Az új szemlélet alapján elemzett világban a Kék Oceán stratégia (Kim & Mauborgne, 2008) sem a hagyományos, verseny-szellemű kapitalista modellben gondolkodik, így újraértelmezhető a verseny fogalma is. A szerzők az értékre és az innovációra egyforma hangsúlyt fektetnek, és az élet minden területén használható tudásalapú, kreatív iparágak felfutását prognosztizálják. Bár elutasítják a hagyományos fogyasztói társadalmat, mégis az

⁷ „A kultúrák (vég nélküli) elpusztulnak, ha az egyik kultúra el akarja törölni a másikat. A természet (vég nélküli) véstesen megroppan, ha a kereskedelmi verseny (véges) hulladékkal szennyezi a természetes ciklusokat. A véges játszmák a végtelen játszmákon belül virágzanak, de nem helyettesítik őket, különben minden játszma befejeződik.” (Brand: 164.)

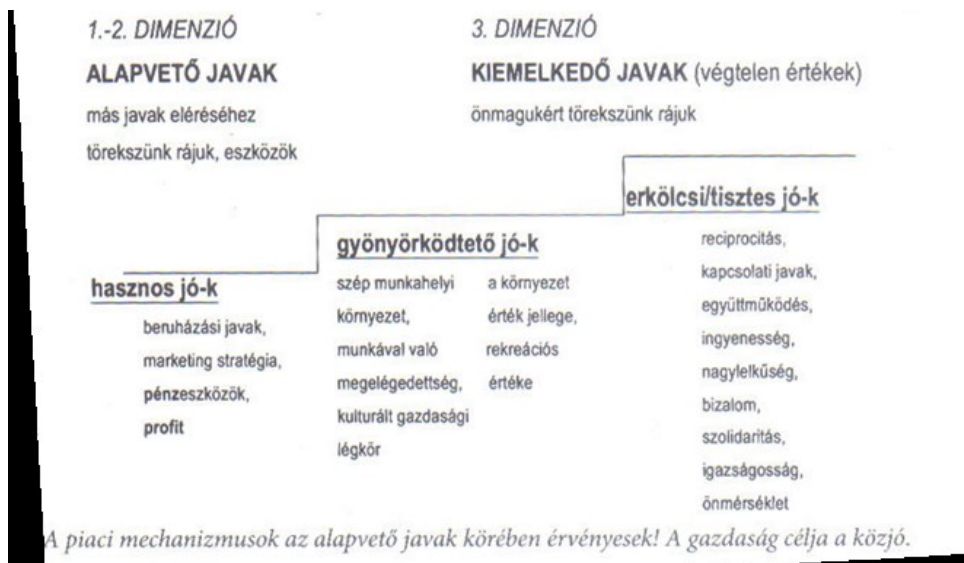
⁸ „Megbízható lokális szubjektumok hiányában a lakóhely, termelés és erkölcsi biztonság lokális megteremtése nem állna senkinek az érdekében. (...) Egy olyan szomszédság hosszú távú megteremtése, amely egyszerre gyakorlati, értékkel bíró és adottnak tekintett, függ a lokalizált helyeknek és időknél a tudást birtokló lokális szubjektumokkal folytatott csorbítatlan érintkezéseitől. Kimondottan történelmi problémák akkor bukkanhatnak fel, ha e csorbítatlanság kerül veszélybe.” (Appadurai, 2001.: 7)

élményalapú fogyasztást elfogadják. Ezzel szemben áll Ferguson (2011), aki egyértelműen az emberi kultúrára és -együttélésre veszélyes, „gyilkos” (Ferguson, 2011:248.) formának tartja a fogyasztói társadalmat, elterjedését pedig a munka visszaszorulásával és a hit megrendülésével magyarázza. Egyetért Bao kínai közgazdással, aki a sikeres gazdaság alapfeltételének a szilárd erkölcsi világgépet tartja. Véleménye szerint akkor lehet újra ereje a nyugati civilizációnak (a szó angol értelmezésében) – mely szerinte ma is a legjobb gazdasági, társadalmi és politikai, s főképpen az emberi kreativitást tisztelő konstrukció, – ha visszatér a hithez, és újraölti a weberi takarékos aszkétizmust (Ferguson, 2011). Ezt nem a megjósolható történelmi ciklikussághoz köti, hanem annak feltételezett aritmiájához, amit az ember saját akaratával befolyásolhat. És ez az ember, aki önmaga a történelemben él, bár ennek nincs tudatában, folyamatosan érvényesítheti identitását. Mivel azonban Pataki (2011:40) szerint korunk „a folyamatosan változó és újjászerveződő, konkrét helyzetekhez igazodó, diszkontinuus identitás korszaka lett”, egyre nehezebb az identitást meghatározni, minden bizonytalanná és relatívvá válik, önazonos és egyben megkérdőjelezhető, paradoxonokkal terhes. Éppen ezért úgy véli, hogy a jövő képe „nem átfogó és részletező társadalomkép lesz, hanem inkább az életminőség – életmód kategóriája (...) pluralisztikus változatok alakjában (...), tág teret nyitván az egyéni és kollektív kreativitásnak, az ízléseknek és az igényeknek” (Pataki, 2011: 315.). Ő is a fukuyamai globális jövőt vizionálja, de életminőség-fókusszal, ami azonban nem a Németh Lászlói minőség, hanem a tömegdiktálta fogyasztás. A fogyasztás önmagában természetesen megkerülhetetlen, még a Kék Óceán stratégia és a Főnix generáció is elfogadja. De az, hogy milyen szemlélettel közelítünk hozzá, rajtunk múlik. Neveléssel, tudjuk, a szemléletet, az érdeklődést befolyásolni, alakítani lehet. Ugyanígy szemléletformálást sürget Az erkölcsös kapitalizmus⁹, A Kingsley (2014) által főnix generációnak nevezett új, a humanizmus eszmerendszerének és a keresztényi szeretetnek kozmikussá emelt változatát megteremtő nemzedék kora a „kvantum reneszánsz”, ami új és tudatos élethez vezet. Ez az organikus változás Kingsley szerint elkerülhetetlen, csak a bekövetkeztének ideje megjósolhatatlan. A mostani „Híd-generáció” utáni korban az ember már nem csupán a Föld viszonylatában gondolkodik, hanem kapcsolatot épít az Univerzum lakóival is, amelyben az emberiség, globális vezetőként – a racionalitás és a spiritualitás paradoxonában – érzelmi-értelmi értékváltozáson megy át. Hálózatokban és decentralizáltan építi fel a jövő társadalmát, amelyre az összetartó sokszínűség és a megértés lesz a jellemző, a profit helyett pedig a társadalmi

⁹ A T. G. Palmer által válogatott interjúk és esszék a liberális kapitalizmus pozitívumait emelik ki. Erkölcsi alapja az egoista emberi szabadság, amelyben a kötelezettséget elutasító önkéntes szolidaritás, a segítség dicsősége, a nemzeti sokszínűség választható.

haszon lesz a gazdaság értelme (Kingsley, 2014:49–50.). Ennek bekövetkeztéhez „élhető és alternatív életmódok” bevezetését és egyéni spirituális tudást, közösségi („mi”) gondolkodást, ökológiai gazdálkodást (helyi valuták, barter, ajándék-gazdaság) sürget (Kingsley, 2014:70, 97.). Baritz (2016) is holisztikus szemlélettel tekint a gazdaságra, és annak emberközpotúságát erősíti.

3. táblázat: A háromdimenziós gazdaság - *forrás: Baritz i.m.135.p.*

Elismeri, hogy korunk válsága átfogó, mélyén azonban szerinte nem a gazdaság, hanem „az ember, a társadalom és az erkölcs válsága húzódik meg” (i.m. 38). Hiszen a gazdasági rendet nem önmagában a piac, hanem a rendszert működtető emberi értelem és akarat teremti meg. Európai kontextusba helyezve a gazdaságfiozófiát és a gazdaság működését, kimutatja, hogy két vonulat él egymás mellett: a haszonközpontú és az emberközpontú gazdaság. Az előbbi a kölcsönösséget, az utóbbi az egyéni érdeket tartja alapvetőnek. Baritz kiemeli, hogy a magánélet és a gazdasági élet elkülönülése kétféle értékrendet teremt ugyanabban az aktorban: más elveket követ otthon, és más, egyfajta távolságtartó, érzelemmentes hozzáállást a gazdasági tevékenységben. Így hát a neoklasszikus gazdaság elszemélytelenedett embere átalakítja a gazdasági struktúrát is, és legfőbb célja a haszon maximalizálása lesz. Mindezt három alapvető etikai érvelési mód: a deontologizmus (kötelességelv), a konzekvencializmus (következményelv) és az erényetika alapján közelíti meg Baritz. Alapként a jó ember, a jó élet, a jó tettek és a helyes következmények kérdéskörét határozza meg, s a vizsgálatok során az e kérdésekre adott válasz alapján a modern és egyúttal a klasszikus közgazdaságtan alapelveként a haszonelvűség helyett a haszonközpontúságot jelöli meg ahogy az alábbi táblázatban szemlélteti is:

4. táblázat: A harmadik dimenzió összefüggései a Homo Oeconomicus és a Homo Reciprocans jellemzőivel - *forrás: Baritz, i.m. 141.p.*

	Homo Oeconomicus	Homo Reciprocans
Motiváció	Extrinzik	Intrinzik transzcendens
Önérdék	Szubjektív	Objektív
Önszeretet	Látszólagos	Valódi
Jó-k	Hasznos jó, gyönyörködtető jó	Erkölcsei jó

- A harmadik dimenzió javai az erkölcsi „jó”-hoz kötődve (erkölcsi, szellemi javak) nem mások, mint az emberi kiteljesedést segítő végtelen értékek, amelynek részei a kapcsolati javak = reciprocitás, nagylelkűség, ajándékozás stb.; a kiemelkedő javak; és a társadalmi tőke.
 - A piac törvényei nem érvényesek rájuk, nem korlátosak, nem versenyzők;
 - újraelosztásuknak, reallokációjuknak nincs értelme körükben;
 - fogyasztásuk egy egységgel való növelése mindig lehetséges anélkül, hogy azt mástól kellene elvenni;
 - költség-haszon típusú elemzések nem végezhetők rajtuk.

HARMADIK DIMENZIÓ

↓
 Kapcsolati javak
 ↓
 Kiemelkedő javak
 ↓
 Végtelen értékek
 KÖZJÓ

Azonban ezzel kapcsolatban is két áramlatot különböztet meg: az egyik a hedonizmus önzése, a másik az utilitarizmus közösséget szolgáló gondolkodása. Baritz szerint a közösségi gondolkodást ki kell egészítenie a tudásnak, amely tartalmazza az egyéni és a közösségi örömet. S mivel „az ember egyszerre alanya a munkának, ugyanakkor a munka alakítja is az embert” (i.m. 65), az embert ezen keresztül is alakítja a közösség, de a közösséget is az egyes ember. Így véleménye szerint makroszinten „az oikonomieia logikájú, konkrét, korlátos, használati értékben és szükségletkielégítésben gondolkodó, értékalapú gazdálkodást és egy eszközszintű, a közjót szolgáló profitszemléletet” kell irányadónak tekinteni, melyben ugyan „a gazdasági döntések hajtómotorja az objektivista önérdék, s a gazdasági aktus megítélésében szerepet játszik annak erkölcsi értéke is”, de célja a „közjó (köz-jóllét) megvalósítása” (i.m. 125). Ez mikro-szinten a hasznos jók dimenzióinak és az erkölcsi jók dimenziójának az egymásraépülését jelenti. A kétféle gazdasági felfogás nemcsak narratív, hanem működtetési, megvalósulási és ezzel együtt értékkülönbséget is jelent, miként azt az alábbi táblázat is mutatja:

5. táblázat: Mikro-szint a háromdimenziós gazdaságban - *forrás: Baritz, i.m. 125.p.*

Szervezeti szintű háromdimenziós gazdasági rend				
Dimenziók	Javak	Motivációk	Szervezeti szférák	Önérdek
1. és 2. dimenzió: hasznos "jó"-k	Alapvető javak (instrumentális javak, külső javak, közvetlen javak) Eszközök más javak megszerzéséhez	Extrinzik (eszköz jellegű, külső tényezőkkel kapcsolatos)	Gazdasági szféra: Hatékonyság, erőforrás-felhasználás, pénzügyi terv, profit	Haszonelvűség
3. dimenzió: erkölcsi "jó"-k	Kiemelkedő javak (végső javak, belső javak, benne rejlő javak) Önmagukért keressük őket	Intrinzik (belső indíttatású) Transzcendens	Szociológiai szféra: képességfejlesztés, tanulás, kiteljesedés, önmegvalósítás Étliai szféra: másik ember, bizalom, egység, erényesség	Objektivistá önérdek

Amit Baritz makro- és mikroszintnek nevez, az részben a makro-és a mikrokörnyezet, részben egy tágabb kontextus: a szándék etikai és gazdaságpszichológiai, gazdaságfilozófiai vonalainak összefonódása. Hiszen, bár elismeri, hogy a makro- és mikrokörnyezet feltérképezése, megismerése, a kölcsönös hatások mérése és figyelemmel kísérése nélkülözhetetlen a gazdaságban, az ő szemüvegén keresztül a makrokörnyezet több, mint az általános környezet, beleértve a nemzeti, nemzetközi gazdasági környezetet, a technológiát és a tudást, a politikai környezetet, a természeti, a társadalmi és a kulturális értékeket. És a mikrokörnyezet is több, mint maga a versenyben szereplők hálózata, vagyis a vevők, a szállítók, a szövetségek/szövetségesek illetőleg a versenytársak együttese.

Spann (1931:5) ugyanezt már a gazdasági világválság idején megfogalmazta, a különböző közgazdasági tanok alapján: „A gazdaság csak annyiban nem szellemi, hogy maguk az eszközök kapcsolódnak az anyagi–technikai alapokhoz (...). Itt viszont nem magáról a teljesítményrendszeréről (amely célra vonatkozottságánál fogva szellemi marad), hanem annak anyagi (technikai) előfeltételeiről, szubsztrátumairól, természeti előfeltételeiről van szó.” Úgy véli, hogy a gazdasági eszközöknek az embert kell szolgálniuk, éppen ezért a gazdaság sem lehet „ár-központú”, hanem ellenkezőleg, annak „érték-központúnak” kell lennie, s a „természettől elidegenítő” technika helyett a „természethez kapcsoló” technikát kell alkalmazni. Ebben a gondolkodásban a gazdaság nem „átok”, hanem éppen hogy a munkán és a szorgalmon keresztül „háromszoros áldással bír: az erőfeszítés kényszerével előcsalja az ember képességeit; a tárgyhoz irányítja őt, tárgyszerűsége készítet; és a legnagyobb áldása, hogy magában rejti a természettel való benső kapcsolatot” (Spann, 1931:6).

A közelmúlt szerzői sem látják egységesen a kapitalizmust. Míg Fukuyama (2014) túlzott, korlátok nélküli szabadságeszméje az egoizmus tág liberalizmusa. Közben az Elias (1987) által ellenszenvesnek bemutatott, erőszak-monopóliumokat kialakító gazdasági tendencia Fergusonnál (2016) már szigorúbb megfogalmazásban jelenik meg, és gyilkos kapitalizmussá válik, vagyis a pénzuralom öncélúságává torzul, tehát erősen negatív jellemzőket hordoz. A Spann-t közel száz évvel követő Palmer (2012) által szerkesztett kötet szerzői viszont már szintén erkölcsös kapitalizmusról beszélnek, de nem a Spann-i értelemben, hiszen csak a kapitalizmus globális és technikai előnyeit hangsúlyozzák, illetve annak lecsapódásait bizonyos területeken, a civil szervezeteken keresztül. Ruini bíboros (2007:60) egy nemzetközi gazdasági fórumon ugyancsak elismerte, hogy a „humanista jellegű” gazdaság megvalósíthatósága, éppen a gazdaság vállalkozás-alapja miatt, jogosan vita tárgya lehet napjainkban is. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az „emberi méltóság felmagasztalásával” az megteremthető. Vagyis folyamatos illetve korunkra is erősödik a törekvés, hogy a kapitalista gazdaságszerkezetet az ember és nem a technika valamint a pénzközpontú gazdaságpolitika szolgálatába állítsák.

Természetesen a szemléletváltás meghatározza a gazdaságot működtetők jövőképét. A jövőkép fogalom ma sem más, mint a jövő szavunk „születésekor” volt, csak árnyaltabb, hiszen nem csupán napjainkban, de feltehetően minden korban szükséges valamely vállalkozás megindításához az elképzelés. Ez az „álom” szab irányt és lesz kiindulópontja minden olyan cselekedetnek, amely a vállalkozást lépésről lépésre fölépíti. Időben a távolabbi jövőbe mutat, megfogalmazza annak értelmét és a várt fejlődési irányát. Meghatározó ebben a résztvevők tudása, értékrendje, tapasztalata, s természetesen a környezet befolyásoló hatása (Csath, 2004; Székely, é.n.).

A gondolkodásból kihagyhatatlan a stratégia, ami a lépések megtervezése. Szótári értelemben eredetileg a hadvezetés tudománya (görög) volt, ma már a küzdelem gondosan megtervezett menete, szervezett, elemzésen alapuló rendszer (Bakos: 1989). Közgazdasági értelemben a stratégia „a cég erőforrásainak hozzáértő hasznosítása a cég tartós piaci sikere érdekében” (Csath, 2004:9). Ugyanezt kitégíthatjuk nemzetstratégiává, ami az egész nemzet valamennyi erőforrásának (szellemi, morális, kulturális, tárgyi és anyagi vagyonának, természeti kincseinek stb.) hozzáértő, megtervezett hasznosítása a fejlődés érdekében (Varga D., 2008, 2009). A stratégiai tervezés és vezetés tulajdonképpen egy körkörös visszacsatoló, a külvilág értékeléséből és önbírálatból táplálkozó folyamatos, előre mutató tevékenység (Csath, 2004; Gulyás, 2014).

Mindezek alapján megerősíteni vélem azt a korábban megfogalmazott alapvetésemet, hogy a gazdaságot a kultúrán belül kell értelmezni, mert a gazdaság nem végső vonatkoztatási alap,

hanem éppen a konkrét gazdasági jellemzők a nemzeti karakter sajátosságaiból fakadnak¹⁰, ahogy egy-egy szerző értelmezi is ezt. A nemzeti karakter fő problémája: maga is történeti fogalom, a modern nemzeteszme része, de mégis szerzőink valami állandóbbat keresnek a nemzeti létben, mint például a népi adottságok, a nyelv, a szokások mélyebb, ősbibb rétegei, vagy ezek összhatása a táji – gazdasági – természeti adottságokkal együtt. Szerzőink számára tehát a kultúra és a nemzet egymástól függő fogalmak, ez eltér a Brandt gondolatától, de a vizsgált évszázadban ez a felfogás az irányadó. A Brandt-féle ábra szerint a kultúra az átfogóbb közeg, a nemzeti karakter eszméje az ő értelmezését követve ennek része, és történelmi fogalom is. Tehát a kettő között kompromisszumot keresve, az ellentétet feloldva, a kultúra és nemzet szoros összefüggését mutató gondolkodás mentén vizsgálhatók azok a meghatározó fogalmak, melyek az általunk összevetett szerzők „címkéivé” is váltak az elmúlt több mint 100 esztendő során.

¹⁰ Szem előtt tartva, hogy a nemzeti karakter egyes jellemzői is történeti változás eredményei.

2.3. A klasszikus magyar reformkor időszaka

Amerikában éppen kezdenek fellépni a rabszolgakereskedelem ellen, sok-sok módosítás után végre elfogadják az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, miközben Európában megindul a forradalmak időszaka: Párizsban a felkelők kikiáltják a köztársaságot, a magyar jakobinusok mozgolódni kezdenek, a lengyel nép is felkel, és hazánkban II. Lipót elfogadja azokat a törvényeket, amelyek Magyarország függetlenségét deklarálják. A világ e forrongó-változó időszakában látja meg a napvilágot a későbbi „Legnagyobb Magyar” Bécsben, 1791. szeptember 21-én.¹¹

2.3.1. Széchenyi István

*„A' Hitelről szólok, 's a' mi belőle foly,
a' becsületről, az adott szó szentségéről,
a' cselekedetek egyenességéről”*
(Széchenyi: Hitel)

Valamennyi biográfia egyetért abban, hogy a korának elvárásaival több szempontból is szembe menő Széchenyi eleinte igazi aranyifjú volt. Amikor már családjának betelt a pohár, elintézték diplomáciai szolgálatát, vagyis diszkréten számúzték Nápolyba (Csorba 2001). Innen indult egy egészen más hivatás, önkiteljesedés felé. Ez pedig a hazája szolgálata, annak fellendítése gazdaságban, szellemben egyaránt. Ez az elkötelezettség lassan és folyamatosan alakult ki, utazásai, olvasmányai ébresztették rá hazája iránti felelősségére, aminek elmélyülését a Wesselényi báróval kötött barátság segítette. És a férjes asszony: Crescence iránti vágy. Előle menekült és neki (is) akart megfelelni (Gergely 2006, Nemere 2015). Ötletemberként mindent észrevett, amit Magyarországon meg lehetett honosítani. Mindez azonban nem volt teljesen alap nélküli ifjonti fellángolás, hiszen apja már kikövezte azt az utat, amit István később bejárt. Széchenyi Ferenc angломán hírében állt, s ő az, aki a politikától visszavonulva írja le az ország fejlesztését célzó javaslatait. Kunszabó Széchenyi-monográfiájában ragyogóan végigvezeti azt

¹¹ Nem kívánok sokadik biográfiát alkotni, hiszen bővelkedünk a Széchenyi-megközelítésekben, hogy csak néhányat soroljak: Zichy 1896, Kosáry 1978, Kunszabó 1983, Gergely 2006, Csorba 2017. Nem akarom a gróf lélektanát sem vizsgálni, ahogy tette azt Nemere (2015), vagy éppen általános eszmerendszerét, miként Gergely (1972). Nem kívánok elidőzni az anyanyelvét érintő vitáknál, hiszen Széchenyi ugyan gyermekévei alatt anyanyelvi szinten tanulta meg a német és a magyar nyelvet egyaránt – ebben a legtöbb kutató egyetért, sőt, néhányan a magyar anyanyelvűség mellett törnek lándzsát (Kéry 2000, Gergely 2006, Nemere 2015) –, hosszú ideig azonban a német nyelvet használta, s csak később, szorgalmas önképzéssel érte el a magyar nyelv irodalmi használatát. A különc gróf sokszor polgárpukkasztó viselkedését és extravagáns öltözködését sem kívánom felidézni.

a folyamatot, ahogyan Széchenyi Ferenc ráeszmél, hogy a Habsburg-ház az uralmi érdekeihez igazította a magyarság sorsát, ami aztán fokozatosan rányomta bélyegét a magyar önképre is. Ezért a Habsburg-ház iránti lojalitás sokkal inkább a mindenkori magyar király iránti elköteleződést jelentette apánál és fiúnál. A bécsi udvar birodalmi szemlélete a szellemi manipuláció mellett a magyar gazdasági életet is megrekesztette vámhatárokkal, a gazdaság mesterségesen kialakított súlypontjaival, a nemesség birtokainak szétzilálásával és az ellenük lázító agitációval (Gulyás et alii, 2011). Széchenyi Ferenc nem véletlenül fogalmazza meg az 1780-as években, hogy „Az uralkodóház alá tartozó nemzetek közül egyedül a magyart lehet büntetlenül gyalázni.” (Kunszabó, 1983:67) És az sem véletlen, hogy ő maga alapítványokat tesz, próbálja korszerűsíteni gazdaságát. Ő az, aki lejegyzí mindazon politikai és gazdasági észrevételeit és javaslatait, amik majd fia, István keze alatt kristályosodnak ki és válnak teremtő erővé. Ez a tény nem kisebbíti István érdemeit, hiszen nemcsak másol, hanem korának eszközeivel szólítja meg nemzetét, ráadásul áldozatokkal teli, elszánt és valóban az országot átfogó szellemi és gyakorlati reformtevékenységbe kezd (Kunszabó 1983, Fónagy 2002, Kosáry 1979). Mivel Széchenyi a külföldi és hazai utazásain megtapasztalta, micsoda különbségek vannak akár a közéletben, akár a kultúrában vagy a gazdaságban, ezért a külföldön bevált közintézmények és technikai vívmányok meghonosításán kezdett munkálkodni. Annál is inkább, mert megtapasztalta azt is, hogy amit jó ötletként felvetett, az meg is valósult, mert Béctől úgy mond „szabad kezét” kapott, bár Nemere (2015) szerint ez inkább a még politikailag veszélyesnek nem minősített ifjúnak adott olyan gyakorlatban megoldandó feladatokat, amivel el próbálták terelni figyelmét a társadalmi egyenlőtlenségek felismeréséről.

Mi mindennel találkozott apja írásaiban és nyugati útjai során? A gőzgéppel, a hidakkal, a tervszerű iparosítással, a pénzügyi alapokra helyezett gazdasággal, a megszervezett mezőgazdasággal, a városok vonzerejével és a művelődés, tudományok terén a célszerűséggel. Bár Bartusz-Dobosi László (2013) Széchenyi hitélményéről fogalmazza meg a következő mondatokat, az nemzetével kapcsolatosan is helytálló: „Már ismeri a célt, amelyet el akar érni, sőt, képes az ehhez használatos eszközöket is meghatározni. Ez nagy szabadságérzést kölcsönöz az embernek, de ugyanakkor nagy felelősségérzettel is párosul.”¹² Bár ötletként hazahozza az Angliában, Franciaországban látott technikai újításokat, már közel negyven esztendő, mire tudatosan vállalja a vezető szerepet.

¹² Oplatka (2005:45) szerint Széchenyi „a kérdést, hogy életének mi célja van és legyen, önmagának egyre gyakrabban tette fel.” Ez a már-már rigorózus önvizsgálat alkatából, hitéből és betegségéből egyaránt fakadt, ahogy azt Falk Miksa (1984) 1866-ban, később Kosáry (1979), Kunszabó (1983) és Nemere (2015) is lejegyezte.

A Hitel írásakor már az a férfi, aki tudja, mit akar. Ezért is írhatja Beöthy Zsolt a Gróf Széchenyi István válogatott munkáihoz (továbbiakban SZVM) írt bevezetőjében, hogy a „Hitel, Világ és Stádium valósággal nemcsak könyvek, hanem az új Magyarország egész épületének sarkkövei” (SZVM I.: é.n.: II.p.). Széchenyi aktív korszakának ezen időszaka sem volt egyenletes, mégis, ekkor vág bele a „rendszer átalakításának távlatával fektetett rendkívüli energiákat a polgárosodásba bekapcsolódni kész, azt végigvinni képes elit koncentrációjába, a közgondolkodás átformálásába és a haladást közvetlenül megjelenítő, többfunkciójú vállalkozások létrehozásába. Reformtevékenysége az 1830-as évek végéig hol a publicae, hol a privatae út hangsúlyosabb jelenlétében szerveződött.” (Velkey, 2010:1450-1451)

Amikor Széchenyi gazdasági vízióját és az annak megvalósításához szükséges eszközöket számbavesszük, nehéz dolgunk van. Széchenyi ugyanis nem tematikus rendbe szedve fogalmazza meg álláspontját, hanem sajátos, csapongó szövegszerkesztéssel, ráadásul a ma szigorúbban elkülönített területek nála szorosan összeforrnak, egymást feltételezik. Így a gazdaságot érintő eszmefuttatásának rendszerbe illesztése is próbálkozás, annál is inkább, mert ez a megközelítés előzmény nélküli. Széchenyi eszmerendszerét általánosan, hitéletét, történelemszemléletét és jogfelfogását már korábban feldolgozták. A biográfiák pedig életútjának és munkásságának összegzését írták meg.

Témánk szerint ezért a három legfontosabb gazdasági munkáját: a Hitelt, a Világot és a Stádiumot szükséges áttekintenünk, hogy a korabeli gazdaságról illetőleg annak Széchenyi által megfogalmazott megreformálásáról képet kapjunk.

Nem véletlen, hogy Széchenyi legelső reformprogram-adó művét, a Hitelt, a „*hon szebb lelkű asszonyaihoz*”, mint befogadó és cselekvésre ható közeghez írta.¹³ Azokhoz az asszonyokhoz címzi, akik abban a társadalomban még családi megtartó erőt jelentettek, s akik befolyásolni tudták férjük tetteit. Művében számbaveszi a „közpanaszt”(SZVM 7.p.): a társadalmi egyenlőtlenségeket, a ma infrastruktúrának nevezett hiányosságokat (többek között az utak minőségét, csatornák, vasutak hiányát). Mégsem ezek megváltoztatására tesz konkrét javaslatot, hanem a gazdaság egészére ható lehetőséget tár az olvasó elé. Ennek alapja a hitel. Ehhez azonban elengedhetetlen a birtokosok, vagyis az akkori társadalom felső és vagyonos rétegének a köz iránti felelősségét felidéznie. A gazdasági eszmefuttatás mellett a szellem, politika és erkölcs valamint a felelősség kérdéseit is a hitel kifejezés megértésének szolgálatába állítja. A Stádiumot, melyben a szükséges reformokat taglalja, „Magyarország képviselőinek” dedikálja. (SZVM II. kötet 1-152 - Stádium:2), a Világot, melynek a „felvilágosító töredékek”

¹³ Gergely szerint a megszólítás mögött Crescencia alakja vélhető, akinek ezzel is meg akart felelni.

alcímet adja, a „jó akaróimhoz” írja (SZVM I.:166). Kutatásunkban e három alapműhöz érdemes hozzávenni a Kelet népét (1841 - In.: SZVM II. köt. 153 – 239) és akadémiai beszédeit, valamint szemlézni Széchenyi újságcikkei között is. A szövegek vizsgálatát több alfejezetre bontottam, amik témájukban ugyan elkülönülnek, Széchenyi gondolkodásában és írásaiban azonban folyamatosan összefonódnak.

Nemzeti karakter, társadalmi háttér:

Széchenyi legfőképpen a történelemben gyökerező, öröklött és privilégiumokkal rendelkező nemzetségi-rendi kategóriában gondolkodott, de gyakran kerül ellentmondásba e kategória és az általa kifejtendő téma éppen a nemzet fogalmának használatakor. Írásaiban több helyütt a magyarságot és a velük élő nemzetiségeket is egységesen nemzetként aposztrofálja. Mivel érezheti e kettősséget, változtatja a nemzet és a nemzetiség formát, annál is inkább, mert e fogalomhasználat és értelmezés még kiforratlan volt, s az csak az idők során közeledik a polgári elképzeléshez. Mint látható, egyértelműen a 'nemzet, mint nemesi közösség' értelmében szerepel a nemzetiség a következő citátumban: „mert nemzetiség megövása az alkotvány szüzessége fölött áll” (Széchenyi: A szentgróti levél elemzése. In: Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei. 1844. április 13.). Ugyanakkor a Lovakról című írásában az angolt (annak szegény és gazdag rétegét egyaránt) nemzetnek aposztrofálja: „a' minden lehető javaknak forró megkivánása ezen nagy nemzet ipariájának és gazdagságának talpkövét.” A szövegekörnyezetből úgy tűnik, itt leginkább a vagyonosabb vagy szegényebb szabad nemességről és a tőkés polgárságról beszél. Magyar vonatkozásban is használja ezt az értelmezést: „a' Király hatalma 's dicsősége nincs helyeztetve egy erőtlen, elbonczolt 's elkorcsosult népkormányzásban; hanem csak virágzó, erős 's egyesült Nemzet hiv szivében verhet valódi 's örök gyökeret.”. Néhány sorral lejjebb „a' nemzetiség 's közérőnek...” fordulat, majd később már a „heterogén ország” kifejezés a tevékeny polgárság elfogadását is jelenti (Széchenyi: Világ, Ön És Körülmény-isméreti Töredékek, A' Kormány, 2003).

De még természeti összekötő kapocsként is megközelíti a fogalmat: „Ha nemzeteket egyes személyekkel hasonlítunk össze, akkor a' nemzetiség nem egyéb, mint rokonok közti szeretet, barátság 's a' familiabeli becsület fentartását eszközlő ébredés; ha pedig mélyebben tekintjük, (...) akkor az emberi lény minden ereibe 's lelke legfelsőbb rejtekibe szótt természeti tulajdon” (Széchenyi: Hitel, Mit kell tenni s min kell kezdeni? 2003).

Széchenyi nemzet-definíciói tehát sokfélék, idővel és a Széchenyi által vizsgált téma szerint is változnak. Kiss Endre (1994) tanulmányában kifejti, hogy bár Széchenyi ismerhette az európai

nemzeti folyamatokat és értelmezésüket, ő nem ezek folytatója: a nemzeti hagyományokat önmagukban nézi, bár ez főként a nemesség világa, és így illeszti az európai környezetbe. Szerinte nemzeti sajátosság és elvárás, hogy nem egyszerűen lemásolja az idegen alkotásokat, gondolatokat, hanem annak „a lehető legmagasabb lépcsőig mind testi mind lelki tehetségeit s tulajdonit sajátosága szerint fejti ki” (SZVM I. Hitel:12.). Ebben épp a Nyugattól való lemaradásunk is segíthet, hiszen „mi mások utánzásában minden veszélytől mentek vagyunk, mert hatalmunkban áll mások századi tapasztalásait sajátunkká tenni” (SZVM I. Hitel: 67.).

De milyen is az a nemesség, amely az ország életét befolyásolja, s ezen belül a gazdaság irányát is meghatározza? Van-e jövőbe mutató gazdasági elképzelése? Széchenyi milyen karakterjegyekkel ruházta fel? Milyen lehetőségeket és feladatokat szán e rétegnek?

Bár szerzőnk különböző narrátori szerepbe bújik¹⁴, természetesen általánosító megfogalmazásokkal él a társadalmi osztályokkal kapcsolatban. Ezek az általánosítások azonban elég markánsak, ezért lehetett sokkoló olvasóira nézve. Hiába érzékeny lelkű és együttérző, társadalomrajzában nincsenek finom különbségek, nagy ecsetvonásokkal festi le a nemesi életet. Ezek szerint a nemességet a keleti dac és a királyhoz való hűség egyszerre jellemzi. Az előbbit negatívan értékeli, hiszen ez az, ami gátolja a nyitást az új dolgok felé, és ezért az ország fellendülésének is akadályozója; az utóbbival egyetért, hiszen önmaga is ebben a szemléletben gyökerezik: „a magyar ember nemzetisége egyenes, bátor s komoly férfiúi érzés a szó legtágosb értelmében, szabadság-imádás, hon legforróbb szeretete s az élet kész elhagyása törvényes királyáért. Ezen alapul sajátosságunk, ez régi nemzeti szellemünk” (SZVM I. Hitel:76.). Kemény kritika az, hogy a nemesség külsőségekben és üres szavakkal él, ráadásul felelőtlen. Ehhez kapcsolódik abbéli tudatlansága, hogy sem saját javait, sem anyagi lehetőségeit nem ismeri. Ősi gögje miatt nem hajlandó pénzügyekkel foglalkozni – ez egyik nemzeti karakterjege: „Mondják, hallani: (...) nálunk a nemzeti sajátosság...” - SZVM I. Hitel: 23.), ezért kiszolgáltatott az idegen pénzuraknak, melyek uzsarahitele előbb-utóbb tönkre is teszi. Mivel osztálya kiengedte kezéből a társadalmi szintű pénzgazdálkodást is, egész nemzete iránti felelőtlenségét igazolja. Ráadásul műveletlen. Valószínű, először még főként a gazdasági művelődést hiányolja Széchenyi, de később, amikor körútjai során szembesül osztálya tanulatlanságával, már az általános művelődést is beleérti.

¹⁴ A Hitelben jobbra közösségvállaló, a tapasztalatokban osztozó módon többes szám első személyben fogalmaz, a Világban – mivel ez már nem önmagában meggyőző-, hanem vitairat – elsősorban egyes szám első személy a narratív hang, a Stádium pedig program, amelynek hangvétele már nem lehet szubjektív.

Magát a patriotizmust, mint a nemeség által önmaga felé megfogalmazott elvárását múltbéli és érzelmi kategóriának fogja fel, és sokáig inkább a haladás gátjának tekinti (Lovakrul, A' Gazda 's Hazafi). Sőt, olyan ideának, melyet csak szóban hangoztatnak, annak tartalmát azonban vagy nem értik, vagy nem teljesítik: „Néha feltesszük magunkban erősen, csak magyarul fogunk beszélni, de a' nélkül hogy észrevennők a' természet-elleni patriotismus ismétleni hamar kihültét, természet-szerinti okokbul akarunk ellen is németre vagy francziára biccen nyelvünk. 'S ez nem ered egyébbül, mint az elfacsart ideákbul,” Vagyis „elfacsart idea” az a külsőség, máz, aminek tudás-tartalma nincsen. Hiszen, érezteti, nem csak akarni kell (mert hazafiságból elvárják) megszólalni magyarul, hanem éppen hazafiságból kell tudni magyarul (Széchenyi: A' Magyar Nyelv, 2003). Ugyancsak kritikus, sőt, cinikus a megint csak történelmi karakterológiai elemként megnevezett nemesi ellenzékiiségről megfogalmazott mondata: „azt gondoljuk, az az igazi patriotismus, az a derék liberalitás, ha mindig oppositót formálunk a kormány ellen”(Széchenyi beszédei, a harmincas évek. 2003). De felhívja a figyelmet arra is, hogy a patriotismus lehet csupán valami más törekvést eltakaró álarc: „a nagy patriotismus alatt, melly csak hidul szolgál, nem lappangott egyéb, mint »dicsvágy« vagy »pénzszomj«” (Széchenyi: Cikkek, Gyanusítás, 2003). Sajnálattal állapítja meg, hogy a gazdasági felemelkedés legfőbb gátja a birtokos nemesség: „hazánk előremenetel s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetősb birtokosai vagyunk” (SZVM I. Hitel:130) Nemcsak azért, mert másutt a „leggazdagabb emberek adót fizetnek (...) csak a magyar nemes nem fizet semmit” (SZVM I.Hitel:132), hanem azért is, mert a köz javára sem adakoznak.

Észreveszi a felfogás- és viselkedésbeli különbségeket a társadalomban, de azt is, hogy az önállóságra való törekvés, a függetlenséghez való ragaszkodás milyen mélyen beívódott a gondolkodásba. Ezért szinte kibékíthetetlennek tűnik az ellentét a (habsburgi) királyság elfogadása és a nemzeti öntudat között. De magyar és magyar viszonylatában is ellentétek húzódnak, hiszen a réginek mondható (konzervatív, a változatlanságot akaró) szellem és az új (a liberális, a változásra nyitott) között éles különbség tapasztalható. Ahogy fogalmaz: „a törzsökös magyar, ki egy lépésnyire sem akar a világban haladni (...), úgy áll az igenis külföldies magyar ellenében (...) mint ellenségek (...), holott legjózanabb volna egyiknek is másiknak is egy kissé engedni s egymáshoz közelíteni” (SZVM I. Hitel:49.). Széchenyi tehát deklarálja, hogy a kiegyensúlyozott, egységes gondolkodásban, egységes cselekvésben és a lélek, tudás művelésében rejlik a belső ellentétek feloldásának lehetősége. Nemzeti karakternek véli az ősi erő valamint a korabeli műveltség antagonizmusát is. Felfogásában a műveltség fogyatékos volta a fejlődésben, elsősorban a gazdasági előrehaladásban jelent hátrányt, amit azonban az országnak be kell hoznia a versenyképesség valamint az Európában kijelölt

helyének elérése érdekében. Mivel a nemesség az a réteg, amely születése alapján is beleszól a hazánkat érintő jogi-gazdasági-társadalmi kérdésekbe, ezért számára az e csoportba tartozók művelése a legfontosabb. És ez az a társadalmi csoport Széchenyi érvrendszerében, amelynek feladata, és amely képes „a szántóvető sorsát könnyíteni s méltóságát felemelni” (SZVM I. Hítel:151).

A polgárság tekintetében szintén kettősséget vesz észre.

Mi jellemzi a polgárt? A polgár művelt, ő a művész, mesterségekhez ért. A polgársághoz mégsem tud nemzeti karaktert rendelni, ugyanis annak hovatarozása már nemzetiségi kérdés: „polgárság, (...) egyedüli képviselője az ország művészeti s mesterségi értelmességének, nagyobb részint nem magyar, s nem is vágy azzá lenni” (SZVM Világ:209). Éppen ezért a nemzeti felemelkedésben azt csupán a saját érdekei mozgat(hat)ják. A polgár tehát a magyarság szemszögéből idegen, nem hajlandó asszimilálódni, őrzi saját kultúráját és nyelvét, érdekeit képes érvényesíteni, ezért nyitottabb lehet az új gazdasági formák iránt, bár még a céhes rendszerben működik. A polgárság tehát – Széchenyi szerint – „magyarnak mondható réteggént” hiányzik a társadalomból.

Ráadásul a parasztság sem egységes, a betelepítéseknek köszönhetően saját nemzeti karakterüket megtartó nemzetiségekre tagolt, s az ebből fakadó hajlam, lehetőség meghatározza társadalmi helyüket a munkamegosztás világában. Erősségeik a saját nemzeti karakterjegyeiknek megfelelőek, miközben a magyar elszalasztja a lehetőségeit, lusta a tanulásra és a munkára egyaránt: „A parasztság sok nemzetbelire van tagolva, s a sváb értelmes munkássága, a tót irthatatlan termékenysége, az oláh szokásokhoz makacs ragaszkodása, a rácz kereskedési ügyessége s.a.t., mind szűkebb határok közé szorítják a törzsökös magyart(...). A magyar „független önérzésében kerüli a munkát, s büszke vadsággal félreteszi a lelki előmenetel s csinosodás legszükségesebb eszközit, napkeleti komolyságában.” (SZVM I. Világ:210) Mentségére szól, hogy ez a restség valójában álarc, ami mögött „bizonytalanság ’s gyarapodhatásáruul kétségbeesés” van (Széchenyi: Hítel, 2003). Később, már a tisztai ármentesítés munkálatainál megismerve a parasztot, együttérzőbb lesz, s azt akarata ellenére szegénynek, kihasználtnak, de becsületosnak, szorgalmasnak és értékesnek írja le: a „föld népe (...)kinos veríték”-kel dolgozott (Széchenyi: Eszmetöredékek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetően, 2003). Pontosan látja, hogy azért nincstelen, azért nem tud gyarapodni, mert „még ingatlant sem bírhatnak teljes joggal”, s távol van tőle a „polgári szabadság” (Széchenyi: Néhány szó a’ lóverseny körül, 2003), pedig „a falusi paraszt legény általán véve többet kevesebbet minden mezei és sorsához kötött munkához alkalmas” (Széchenyi: Önismeret, 2003), de nincsenek megfelelő eszközei a megfelelő gazdálkodáshoz. Ez az alkalmasság, elemi

tudás Széchenyi értelmezésében azonban csak a megrekedt gazdasági viszonyokhoz elég. Az utolsó pozsonyi országgyűlésen (1847-48) támogatja az örökváltságot, hogy: „a földesur és jobbágy közötti viszony egészségesebb lábra állíttassék”, a Selyemrül Kitételében pedig már a földműves felemelkedését is vizionálja: „váltsa csak örökre meg telkét a jobbágy, (...) és ekkép szederfát is, tenyészthetni a hazában mindenütt.” Vagyis ha megfelelő lehetőséget kap a földműves, élni is tud vele. Számára a legfőbb lehetőség tehát az örökváltság. Noha azt már nem vizsgálja, hogy miként fogja tudását gyarapítani, miből teremti elő a megváltás összegét, s azt sem, hogy az általa is elismert gyenge szerszámok helyébe miből vesz korszerűeket, miként és miből szerzi be a nevelhető szederfákat¹⁵. A hitellel a parasztság részéről nem számolhatunk, mégha Széchenyi elérhetőnek is tartja. Felismeri, hogy a parasztság a legszélesebb, legnagyobb létszámú társadalmi réteg. Éppen ezért kell a földművelőt segíteni, bár ezt megint csak a nemes ember álláspontjából fogalmazza meg: „mind a fejedelmi erő, mind az országai bátorság, mind a földesurasági boldog lét mindaddig semmi egyéb, mint hamisan kecsegtető szerencsétlen illusio, míg az ország legszámosbinak léte nem erős, nem bátor s nem boldog” (SZVM II.Stádium:31). Látja és tudja, hogy „9 milliórul forog a kérdés, ki hű jobbágy (...), jó katona (...), ki minden terhek türelmes vezetője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fenntartója!” (SZVM II.Stádium: 32) Éppen ezért a másik teljes elfogadása a cél az ország felemelése érdekében: „ne üldözze honbeliét csak azért, mert Gróf vagy Bíró 's viszont, 's végre ne vessen meg senkit, mivel tisztviselő, kereskedő, polgár, vagy paraszt 's viszont.” (Széchenyi: Hitel, Bérekesztés, 2003)

Egyetlen magyar csoportot talál, amelynek lélekszáma nő: a kishemességet, de itt ez a pozitívum a birtokok további feldarabolásához és a létfenntartás megszűnéséhez vezet. Ráadásul a „*büszke magyar*” karakter vállalkozás-ellenessége erre a rétegre is jellemző.

Megosztó tényező a felekezeti különbség is, egyszersmind a társadalmi összefogás egyik újabb akadály. Kossuth tevékenységét is azért tartja károsnak, mert megosztó. Az a Széchenyi, aki szenvedélyes írásaiban és felszólalásaiban egyaránt, bírálatában a racionalitást a szenvedély fölé helyezi¹⁶, hiszen ebben az ész erejét tartja fontosabbnak, mivel a magyarság felfogásában – nemzeti karakteréből adódóan – amúgy is inkább az érzelem dominál, mint keleti örökség. Széchenyi szerint az ideális magyar társadalomban a nemességnek meg kell érnie a hivatására, a polgárnak a gazdaság tartópillérévé kell válnia, a parasztságnak pedig, gyarapodva és kultúrálódva, a földművelés talapzatává kell erősödnie. Amikor írásai viták keresztüztüzebe kerül, éppen a korábban a közbeszédben másként értelmezett metaforáival nem tudnak megbirkózni

¹⁵ Önmaga saját gazdaságát korszerűsíti, szederfákat hozat, jobbágysait megtanítja az új módszerekre.

¹⁶ Holott a legtöbb írásában éppen saját szenvedélyessége dominál.

olvasói. Holott kemény bírálatát a jobbítás, tanítás szándékával, a nemesi felelősség jogán felöltött népvezéri szerepben mondja ki.

Gazdaság:

Angliában Széchenyi megtapasztalhatta nemcsak az ipari forradalom eredményeit, a gazdálkodás sajátosságait, de a pénzvilág működését is, ezért állítja párhuzamba az angol és a magyar gazdaságot. Az általa meglátott összefüggéseket a Hitelben taglalja elsőként.

A Hitel, bár címe ezt mutatja, csak részben szól a pénz működéséről, fellendítő erejéről, sokkal inkább társadalmi, szellemi és lelki kérdésekről. Véleménye szerint csak a tisztességes hitel javíthat Magyarország gazdasági helyzetén. Felismeri, hogy a birtokok hasznának elégtelensége a „pénzbeli összeköttetések hibás elrendelése”-ből fakad (SZVM I. Hitel:17.). Összefüggést lát a hitel hiánya és a gazdaságban fellelhető „minden erkölcsi romlottság s lelki aljasodás” (SZVM I. Hitel:18), vagyis az uzsora, az elvtelen pénzszerzés között. Márpedig a pénzgazdálkodás tisztességtelensége befolyásolja a közgondolkodást, közmorált, valamint kiöli a meglévő és elvárt emberséget „s polgári erély”-t (SZVM I. Hitel: 18). Ezért állapíthatja meg, hogy a „magyar birtokos szegényebb mint birtokához képest lennie kellene” (SZVM I. Hitel:30). De mit is jelent nála a birtok, a szegénység vagy gazdagság? A korabeli társadalomban kétféle módon közelítették meg a kérdést. A polgári képzetben az arany, a pénz jelenti a vagyont, a nemesiben már az ősiség jogán is a föld, a fekvő jószág, a birtok. Hogyan élne megfelelően a nemes? Ha eredményesen gazdálkodna. Ez az eredményesség Széchenyinél a „hasznavehetőség” szófordulat: „véleményem szerint pedig se kincs, se mező nem az, hanem azok hasznavehetősége” (SZVM I. Hitel:30). Itt már burkoltan megfogalmazza a javak (birtok) szabad felhasználásának, ezzel együtt a fejlődésnek gátját. Ezen változtatni kell, miként a hitelezés tisztességtelenségén is: „mért szegény a magyar tőkepenzes és földesúr? (...) Az első nem teheti pénzét oly helyre – ha ládájába nem csukja – honnan mindég tetszése szerint ki is vehetné s attul rendes kamat folyna is. A másik pedig kiterjedt zsiros dülőji mellett se kap jószágira sok kéregetés, industria s datur modus in rebus nélkül bizonyosan s okvetlenül egy forintot is” (SZVM I. Hitel:31). A rossz hitelezésnek Széchenyi több okát is feltárja: a nemzeti tragédiák, a pénzügyektől való félelem, a politikai összefonódások valamint a pénzrendszer elmaradottsága és tisztességtelensége: „szinte sehol sincs annyi piócza hitelező, mint nálunk” (SZVM II. Stádium: 64). Sőt, még a jó és a rossz bank közti különbséget is megfogalmazza: az a bank jó, amelyik nem spekulatív szemléletű, szolgáltató, segít, és nem kifoszt. Erre utal már műve bevezetőjében, amikor a hitelt mint kifejezést erkölcsi töltéssel használja: „A’ Hitelről

szólok, 's a' mi belőle foly, a' becsületről, az adott szó szentségéről, a' cselekedetek egyenességéről" (SZVM I. Hítel:1.). Ráhangolván az olvasót arra, hogy az meglássa és eszével és lelkével egyaránt elfogadja a hitel szükségességét, eloszlassa kételyeit, elfeledje rossz tapasztalatait, és elgondolkodjon a hitel felvételének módjáról.

Írása, mely főként a nemességet célozta, nem ér el osztatlan sikert. Dessewffy Taglalata polemizál vele, ezért a vádakra válaszolva, egy évvel később, a Stádiumban már didaktikusabban ismétli felfogását. fontosnak tartja kiemelni, hogy e szó alatt „nemcsak a mechanikai hitelt, de az azzal szoros összeköttetésben lévő erkölcsit is értem" (SZVM II. Stádium:54), vagyis a pénzügyi tevékenység szükségessége mellett ismét hangsúlyozza a morális hozzáállást. Már arra is figyelmeztet, hogy felügyelet nélkül a hitel sem hagyható, ezért ki kell alakítani működtetésére a korszerű törvényi –, „mint a fejedelem s a nép képviselői közt való contractus" (SZVM I. Hítel:97) – és politikai feltételeket (SZVM I. Hítel:94). A gazdasági élet alapja tehát szerinte a kölcsönös egyezmény, érdekek és értékek összehangolása, melyeknek mindig az adott kor és az adott társadalom elvárásaihoz kell idomulniuk. A Magyarországon jellemző, a családokat tönkretévő uzorán alapuló hitelezési rendszerrel szemben egy csökkentett kamatú, kiszámítható, bár rövidebb futamidejű, a pénzforgást gyorsító, új befektetésekre alkalmas hitelezési rendszert sürget. Első olvasatban az uzorahitel, vagyis az irreálisan magas kamat az oka a nemesi családok tönkremenetelének. Emellett azonban nem feledkezhetünk meg a családfő (gazdálkodó) felelősségéről sem, elsősorban a túlköltekezést illetően. Széchenyi tudja, hogy az előrelátást is meg kell tanulni: mindenkinek ismernie kell a birtokát, annak lehetőségeit és a hozzá szükséges módokat. Mondhatnánk mai szóhasználattal: nem csak jövőképpel kell rendelkeznie, és nem csupán számba kell vennie vagyonát és lehetőségeit, de tudnia kell az alkalmazandó stratégiát is. Széchenyi szerint ez maga a hitel, ami „által tehát mindenki nyer" (SZVM II. Stádium:51). És ide sorolja az összes gazdálkodáshoz és a szellemi, kulturális élethez köthető tevékenységi kört (mezőgazdaság, ipar, művészet, kereskedelem). Vagyis ki nem mondott víziója a művelt, művészetekre fogékony, hatékonyan gazdálkodó nemesség, s feltehetően ide érti a tőkét befektetni képes polgárságot is.

Az uzorahitel ellensúlyozására szolgáló, a hitelezéshez szükséges banki és felügyeleti háttér biztosításán túl más gazdasági változásra is szüksége van az országnak – mondja. Ezért, a Stádiumban már – mely a címének jelentése szerint is 'akarát, fejlődés, állapot' – konkrét, összefogott programot ad. Ennek során megfogalmazza a hitelezési (XII. törvény) javaslatát. Ebben alapvető követelmény, hogy „Ne pártoljon tehát a törvény túl se hitelezőt, se adóst; de pártoljon mindenkit egyenlőn." (SZMV II. Stádium:66). Ahogy korábban is láttuk, a

tisztességes banki hitel szükséges feltételei között egyik oldalról tehát a hitelező intézetet és a felügyeletet (a gazdaság emberi/morális és technikai valamint törvényi feltételeit) nevezi sarkalatos pontnak, másik oldalról viszont az ügyfél-felelősséget. A korabeli birtokosok, Széchenyi tapasztalata szerint, nem ismerik pontosan vagyonuk mértékét-értékét, „s így közönségesen abban csalatkozunk, hogy jobban véljük bírni magunkat, s ahhoz képest élünk is” (SZVM I. Hitel:45). A megfelelő gazdálkodás alapja tehát a pontos birtok- és vagyonelejtár és a megtervezettség, vagyis maga a stratégia és a taktika. Éppen ez az, ami Széchenyi meglátása szerint hiányzik abban a korban: „Nincs továbbá jószágink javításában systemánk.” (SZVM I. Hitel:45). Emellett csupán szorgalom és józanság kell, no meg hazánk adottságainak (feleslegének és hiányának) valamint az abból fakadó lehetőségeknek a megismerése. És ehhez vállalkozó szellemre, bátorságra van szükség: „Hogy az országban a mi hátra van, előre menjen, s ne talán félre, ahhoz legény kell a gátra s ember, a szó legvelősb értelmében!” (SZVM I. Hitel:49). Bátorságra olyan értelemben is, hogy konfrontálódni tudjon a megrögzött és negatív szokásokkal, tévképzetekkel. Úgy is mondhatnánk, hogy a vállalkozónak, irányítónak ismeretekre, a mikro- és makrokörnyezet minden tényezőjének feltérképezésére van szüksége, s csak azután alakíthat ki tervezett vállalkozás-stratégiát. Ez természetesen Széchenyi megközelítésében még a földbirtokos nemességre vonatkozik általánosságban: ismerje a gazda „önálló helyét s minden körülményt;(…) földi fekvését, minémüségét” (SZVM I. Hitel:58). Nem elég szóban hazafinak lenni, nem elég külsőségekben vállalni nemzeti hovatartozásunkat. Ennél több kell. Széchenyi deklarálja: a „jó hazafi egyszersmind jó gazda is lehet, s **kell is lennie**, mert csak a takarékos és jó rendű lehet közönségesen hasznos s nem csak lármázó hazafi” (SZVM I. Hitel:135). Egyértelmű, hogy Széchenyi jó hazafinak azt a jó gazdát tekinti – nem csupán a szó szűken vett, gazdálkodó értelmében, – aki tevékenységével mások, a közösség hasznára van.

Széchenyi gazdasági kérdései között a mezőgazdaság a domináns: „a legelők, faizás s birtokok” (SZVM I. Hitel:59.), melyeket szövege alapján funkció (művelési ág) szerint is elkülöníthetünk állattenyésztésre, erdőgazdálkodásra és a megművelt földterületekre. Ehhez a területhez kapcsolódik a konkrét javaslat a robot vagy szakmány és dézsma valamint a korára korszerűtlenné vált teljes önellátás megszüntetésére: „Azon idealis arkádiai életmód, hogy minden a háznál készüljön, nem századokra illő többé” (SZVM I. Hitel:89).

Az elmaradottnak számító önellátás megszüntetéséhez specializálódás, működő kereskedelem és gazdasági összehangoltság kell – mondja. Ez az együttműködés, „központra gyűlés” (SZVM I. Hitel:82), adja nemzeti erőnkét, s az összefogásnak nyílt, átlátható egyesületek alapításával kell együtt járnia: „**egy magányos ember semmi**, s csak egyesületnek van hosszú élete, igazi

súlya.” (SZVM I. Hitel:82) Az egyesület lényegét és folyamatát, vagyis a stratégiát és a taktikát is leírja: első lépés az összefogás, a szándéknyilatkozat aláírása. Majd a lehetőség elemzése, a vélemények összevetése után a közös cselekvési mód meghatározása („ajánlás”), és a működéshez szükséges összeg előteremtése („fizetés/pénzgyűjtés”). Ezután kezdhet működni a szövetség, választott vezetéssel. A tagok pedig a munka és befizetés arányában részesülnek majd a haszonból („jutalmas intézet(...), melynek kivitelbeli s pénzbeli dolgaiban a választottság fővigyázattal van, részesülnek [arányosan] .” (SZVM I. Hitel:25)

Nemcsak az osztályokon belüli összefogás, de az osztályok közti is a mezőgazdasági fejlesztés lényeges eleme Széchenyinél, bár itt már az ipar és a szociális terület is megjelenik. Ha a „becsületes és eszes pénzbirtokos” – mondja – „kezet fogna a becsületes és eszes földbirtokossal”, akkor „több munkás tőke, jobban művelt föld, csatornák, gyárok, manufacturák, s eképp több munka – és továbbá takaréktárak (...), biztosító, s árva- és özvegy-ápoló intézetek s eképp több bátorlét következésében az ország minden lakosi boldogabbak lennének, ha akarnánk, mint ma” (SZVM II. Stádium: 69-70). Jól látja, hogy ehhez nemcsak a nemesi tulajdonviszonyok rendezése, hanem a birtokreform is hozzátartozik. Széchenyi szerint a mezőgazdaságban is a legfontosabb stratégiai elem a „gazdaság filosóphiája” (SZVM I. Hitel:60), aminek a kiindulópontja a bevételek és kiadások arányának fegyelme, de szorosan hozzá tartozik a műveltség, mint szellemi tőke. Ez nem is meglepő, hiszen ahol a földért, annak hasznosításáért felelősséget kell vállalni, ahol a megművelés újfajta módjait meg kell tanulni és a munka során folyamatos kreativitásra van szükség, ott a szellemi művelődés, a tanulási igény is meg kell, hogy jelenjék. A tanulással és tervszerű gazdálkodással pedig a megműveletlen/megművelhetetlen területek művelésbe vonása is lehetővé válik: hitel segítségével és társaságok alapításával meg lehet építeni a csatornákat, le lehet csapolni a földeket, a „Duna rendes folyammá, Budapest egy kikötőhellyé válnak” (SZVM II.Stádium:51).

A Stádiumban már az okok elemzésekor észreveszi, hogy „mezei gazdaságunk alacsony létét a bel kereskedés, t. i. a belfogyasztás híja okozza legfőképp!” (Stádium:55). A fogyasztás pedig összefügg az életminőséggel, igényszinttel, kultúrával, a politikai aktivitással: „mennél nagyobb a fogyasztás valahol, ott annnyival nagyobb az értelmi súly, azaz több ember ébresztetik gondolkozásra, combinatióra, szorgalomra fel s a.t, - azaz számos politikai létben résztvevő, s így számos a megelégedett (...), legalább moderatus ember.” (SZVM II. Stádium:50-51).

A kereskedő rétegnek és ehhez kapcsolódva a polgárságnak (mint a mezőgazdaság és az ipar szolgáltóinak) gazdasági fejlődése érdekében a monopóliumok, a céhek felszámolását s a „limitáció” (árkorlát) megszüntetését (Stádium) követeli, miközben megállapítja, hogy

gyakorlatilag mind a kereskedelmet, mind a hozzá szükséges infrastruktúrát ki kell építeni. Bár az árukra vonatkozó megkötés Széchenyi Magyarországon valóban a kereskedelem egyik gátja volt, és eltörlésével valamint a szántóvető szabaddá tételével megjelenhet a modern értelemben vett fogyasztó, azonban egy másik gátat is le kell küzdeni, ahogy már fentebb említettük: az előítéletet. Ahogy írja: a „kereskedőkrüli balvélekedés” mielőbb eltűnjék (SZVM I. Hírel:85). Míg a kereskedelem területén többek között a túlzott szabályozást tekintik gátnak, a vámgyakorlatba viszont merészebb beavatkozást sürget. Látja, hogy a folyószabályozások, a kereskedelmi vámok leszállítása, kiszámíthatóvá tétele segíti fellendíteni a kereskedelmet. És itt már a gazdaság fejlődéséhez szükséges infrastruktúrájánál járunk, aminek fejlesztése szerzőnknek két nagy pilléren nyugszik: az első a gazdasági élet központjának kiépítése („a magyar kereskedelem s iparfejlődés gyűlpontja Budapest”) (Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. IV./a A vaspályák), a másik az innen kiágazó nemzetközi közlekedési rendszer a szárazföldön (út, vasút, hidak) és a víziút (hajózás): „E szerint Budapestről, ezt mint központot tekintve, úgy kell a fővonalokat vezetni, hogy azok hazánkat világkapcsolatba juttassák, s e jótéteményt lehetőleg minden ország részre árasszák”. (Széchenyi: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. IV./a A vaspályák, 2003) Úgy véli, s ezt a gyakorlatban részben meg is valósítja, hogy mindezt gazdasági társaság alapításával illetve közterhekkel, közterhekből lehet megvalósítani.

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre

Amikor első gazdasági témájú írásait papírra veti, az addig naplóró és levelező nemesúr a külföldi élményeit, s Magyarországon általa bevezetendőnek tartott megoldásokat fogalmazza meg. Senki nem kéri rá, saját lelki kényszeréből vállalja ezt a tanító, vezető szerepet. Nehéz dolga van: olyan európai technikai újításokról és gazdasági folyamatokról kell meggyőznie kortársait, amiket vagy nem ismernek, vagy Széchenyiétől teljesen eltérő a hozzáállásuk – lótenyésztés, gőzgépek, infrastruktúra, hitel és tudatos gazdálkodás. Ráadásul ezeken kísérletezi ki, hogyan is kell magyar gazdasági művet írni. És még a formát, a fogalmazás lehetőségeit is meg kell találnia. Keresnie kell a szavakat, amelyek még vagy csak el-elvétve fordulnak elő az értelmiségi közbeszédben, vagy olyan új vagy sajátos aspektusú meglátásokról van szó (például a hitel és a gazdaság erkölcs alapú megközelítése), amihez neki kell megtalálnia a szavakat az eddig meg sem fogalmazottakra. Ezért is válik számára fontossá az anyanyelv-nemzeti nyelv művelése, hiszen saját nehézségeivel birkózva ébred rá annak alapvető szerepére. Nem gondolom, hogy textológiai tudatos lett volna az a kettős

koncentrikus körös szerkesztési elv, központjában a hitellel, amire Gergely András (2006) hivatkozik¹⁷. Ez inkább csapongó fantáziájának, érzelemmel fűtött gondolatainak, az írói én ki-ki szóló, nevelő narratívájának, a személyes példáit fontosnak érző, követendőnek állító gondolkodásának, az olvasót az igazáról meggyőzni akaró hozzáállásának, gondolatait valamiféle kordában tartani akaró túlzott igyekezetnek és a véletlennek köszönhető. Nyelvezetében nem a klasszikus retorikai építkezést tartja szem előtt, hiszem (főként a *Hitelben*) érzelmei, meggyőző szándéka vezérli. A szövegben jócskán találunk kérdéseket, felkiáltásokat és leginkább óhajokat. Visszautalásai, gondolatismétlései nemcsak stilisztikai eszközök, hanem az új, a tisztességes hitel körüljárása, szükségességének bizonyítása és megismertetése. Az ismétlések, hasonlatok, a szemléletes, a korabeli mindennapokból felhozott példák ugyancsak a didaktikus és szenvedélyes meggyőzés eszközei. A nyugati és hazai személyes tapasztalatok és olvasmányai alapján írásának tárgyát ismeri, jobban, mint kortársai. Fejében a konkrétumok bővülnek a magyar valósággal és az általa elvárt morális kérdésekkel is. Ezért nehezkesebb a *Hitel*, mint majd a *Világ*. De a *Hitel* nem volt hiábavaló munka: a közbeszédbe helyezi egyrészt a társadalom sajátos rajzát és a még tételesen nem, de meggyőző erővel, didaktikus módon megfogalmazott stratégiáját. Műve vitákat generál a sajtóban és más írásokban, témái felmerülnek aztán az országgyűlés falai között is.

Ezért is születik meg a *Világ*, amelynek megírásakor köti magát a *Taglalat* szerkezetéhez, pontról pontra fejt ki újra az elveit, pontosítva, újabb magyarázatokkal ellátva azt. Vagyis a vitapartner szerkesztési elve és fogalmazásmódja határozza meg a vitairat szövegvezetését. A *Stádium* mögött pedig már egy hosszabb országgyűlési munka, a megismert törvényalkotási metódus áll, amely lehetővé teszi, hogy stratégiai követelésként a legfontosabb elemeket emelje ki víziójából, s azt a törvényi vitára előkészítse. Ezért is ajánlja művét „Magyarország képviselőinek”. Nyelvezete itt már egyszerűbb, bár még mindig magán hordja a német nyelvi szerkesztés hatását. A szenvedélyes megfogalmazással is kevésbé találkozunk, inkább gyakorlatias, programadó, konkrét. Széchenyi korábbi írásmódjához képest tömör, lényegre törő, jól követhető. Mondhatnánk, ebben a műben a legkiforrottabb, legérettebb a hazának szánt számos jótanács megfogalmazása, formájában és narratívájában is valódi reformprogram. A magyarázatoktól itt sem tekint el, s látjuk, hogy a számára legfontosabb programpontokat éppen a hazafiság, a művelődés valamint az erkölcs érveivel támasztja meg. Ezzel szemben a *Kelet népe* (1841 - In.: SZVM II. köt. 153 – 239) és az akadémiai beszédek, valamint az újságcikkei

¹⁷ Gergely a hitelt a két kör középpontjába helyezi, melyhez Széchenyi nemzeti, gazdasági gondolatait visszavezeti. Szerinte Széchenyi tudatosan szerkesztette a két koncentrikus körrel leírható módon írását, hogy a látszólagos ellentmondások állításait egy magasabb szinten erősítse meg.

ismét túlcsonduló hazaszeretettel fűtöttek, szenvedélyesek. A szóbeliség meggyőző ereje érvényesül bennük. Ugyancsak szenvedélyes, de már keserűséggel teli az Egy pillantás a névtelen visszapillantásra (...) egy magyartól (Ein Blick) című, Bécsben papírra vetett, s kockázatosan és kalandos módon megjelentetett írása 1857-ből.

A hazafiság, a nemzeti hagyomány, morál és kultúra kérdésköre Széchenyinél a gazdaságról való gondolkodással szorosan összefügg. Olyannyira, hogy már-már a szakralitás szintjére emeli e fogalmakat. Miközben kellő kritikával állítja, hogy itt is bölcs kompromisszumra van szükség, az nem lehet öncélúan a fejlődés gátja: „a szellem és sajtóság minden nemzet legsarkalatosb intézetire nézve szent, s annak megsemmisítése a nemzetség halálát elmulthatatlanul siettet; de ha kislelküleg makacson minden javítást kirekeszt, a legszebb, leghasznosb s legszükségeseb előmenetelnek lesz gátja” (SZVM I. Hitel:22). A fejlődésre azért is szükség van, ismeri el, mert a testi jólét nélkül nincs szellemi jólét: „Csak az birja igazán lelkét s testét jól, ki egyik s másiknak minden lehető eledelével bővelkedik”(SZVM I. Hitel:48). A szellemi jólét, vagyis a tudás, ismeret is a gazdaságot erősíti: „Mennél nagyobb a hozzáértés, annál jobb a termény, termék, annál jobban diszlik a kereskedés” (SZVM I. Hitel:149). Tehát sem a materiális javak, sem a szellemi javak nem nélkülözhetők. Szenvedélyes hangjából, olykor csapongó témavezetéséből kitetszik, hogy felfogása sokkal összetettebb, mint korának nemességéé. Valószínű, az Angliát örök példaként szemé előtt lebegtető mélyen katolikus gondolkodót a szigetországban megfogta a protestáns gazdaságetika, melyet aztán kitágított a talentumokkal való jól sáfárkodás felelősségével. Ezt a folyamatosan ismételt hazai- illetve annak lakosai iránti nemesi felelősség is mutatja. A gazdaság számára nem csupán úgy érték, hogy az egyénnek és a közösségnek anyagi jólétet ad, sokkal inkább értelmes jól-létet. A gazdálkodó kötelessége, hogy az eredményből a közösségnek is adjon. Nem alamizsnát, hanem hosszú távú segítséget: cselekedettel, szóval, gondolattal, tudással. És itt tulajdonképpen egy katolikus tétel, a liturgia bűnbánati könyörgésének parafrázisával találkozunk, melyben eredendően a vétkezés történhet „gondolattal, szóval, cselekedettel és mulasztással”¹⁸. Ez a gazdasági lehetőségek „bűntelen” talajából kinövő kultúra, egyéni-közösségi tudás az értelme és célja nála a gazdaságnak. Az általa oly’ sokat emlegetett „hasznosság” ugyan anyagiakban is mérhető, sokkal inkább érzelmekben, gondolkodásban, tudásban. Ezért hangsúlyozza a morális javulás szükségét az élet minden területén. Elismeri, hogy voltak, akik kereskedői becsületet megtépázták, ezért kell különös figyelmet fordítani a polgárok és a földművelők, kereskedők egymás iránti bizalmára. A becsület, a morál önmagában a „hitel” szóban, s annak

¹⁸ Bűnbánati ima, In: Hozsanna, 1971:17. p.

mint gazdasági tevékenységnek a működésében is megjelenik: „a hitel tágosb értelemben: (...) hinni s hihetni egymásnak” (Hitel). Azzal, hogy sorra veszi a bizalmi, hitbéli helyzeteket (ember és Isten, nép és uralkodó, házastársi kapcsolat), már a nyelv és gondolkodás, szó és jelentés filozófiai kérdéseit is boncolgatja. Nemcsak a hitelre, hanem minden szóra vonatkozzon, hogy „igaz”, legyen a „becsület s cselekvények egyenessége” (SZVM I. Hitel:68.), a „szó szentsége” (Hitel:70). Széchenyi hitvallása szerint ennek a szakralitásnak kell jellemeznie a megálmodott, s felépíteni szánt polgári kort, még mindig a nemesség vezetésével, melyben a „polgári erény(...) nem igényeket szül, de a kötelességek teljesítésének kútfeje s nem egyéb mint anyaföldhöz s honiakhoz vonzódó szeretet s az uralkodóhoz viseltető hívség tartalma”(SZVM I. Hitel:71). Felhívja a figyelmet arra, hogy a „cosmopolita” ugyan mindig sikeresen alkalmazkodik, s bár folytonosan hirdeti, hogy minden előítéleten felülemelkedik, valójában hazátlan, örökké idegen. Meggyőződése, hogy „csak honosi s övéi közt élhet megelégedten az ember, ha már egyszer körülnézte a világot s létének dele elérkezett, s mennél hátrébb van hazája, annál inkább tartozik annak elővitelén fáradozni”(SZVM I. Hitel:75). Ez az állítás nem azt jelenti nála, hogy mindenki automatikusan hazafivá nevelődik, sőt! Kell hozzá a világlátás, a tapasztalat és a művelődés. Ebben különbözik Széchenyi gazdasági embere a homo economicustól. És ebbe tartozik bele a nemzet és a magyarság iránt fellobbant és egyre erősödő „szerelme”, szakrális magasságokba emelve ezeket az érzelmeket. És ebben több az ő gondolkodása a francia forradalom hármasszavánál is. Sőt, nála ezek nem is csupán mozgósító jelszavak, hanem mély értelmű, lélekben is átélt metaforák. A szabadság maga keresztény értelmű paradoxon: Istentől kapott szabadság-korlát. Amelyben nem lehet felesleges az áldozat, ami önkéntes adomány (szellemi legfőképpen) és segítség, sőt, e gondolkör szerint egyetlen világi eszméért sem engedhető meg hiábavaló áldozat. Talán ezért is rettegett a forradalomtól, nem csupán a király iránti lojalitás és a Gergely (2006) által a változatlanosság iránti igénynek mondott érzései miatt. Hiszen ahogy egyre jobban belelát a hazában élők sorsába, annál inkább meglátja az embert a maga esendőségével, nyomorával, de lehetőségeivel is. Életeket és halálokat lát. És ez utóbbinak nem akar okozója lenni, miként naplóiban is oly sokszor megfogalmazza.

Talán az egyik első olyan katolikus nemesember, aki a legkorábbi ökumenét, a „szeresd felebarátodat mint tennenmagadat” (Mk. 12:31) krisztusi parancsot valósítja meg. Éppen a fentebb már idézett elvárással, miszerint nem számít a felekezeti, társadalmi és nemzetiségi különbség, ha egy cél lebeg az összefogásban: a haza üdve. Így van ez még akkor is, ha a saját társadalmi csoportját tartja a legalkalmasabbnak eme isteni küldetésben. Ugyanezt várja el a vágyaiban megtestesülő, és már nem csak a korábbi rendiséggel szinoním nemzettől:

önvizsgálattal, javítva tulajdonságain, ráébredve lehetőségeire, követve az erkölcsi rendet, betartva a törvényeket, élve a szabadságával, alkotó és hazafi módon találja majd meg nemcsak a boldogulás útját, hanem a boldogságát is. „A nemzet nagysága, boldogsága mindig csak magában a nemzetben rejtezik.” (SZVM II. Stádium:53) Széchenyi szerint a magyarságnak egyetlen célja kell legyen: „nagyak lenni, vagy minekünk vesznünk kell” (SZVM II. Stádium: 53). Véleménye szerint ez az út az életé, s ha a metaforává emelt nemzet, az emberek egységes közössége nem ezt választja, akkor bekövetkezik Vörösmarty és Kölcsey romantikus nemzethalál-víziója.

Már-már utópikusan hisz az alapvető emberi jóságban, negatív tapasztalatai és saját belső indulatai ellenére is. Pedig de hányszor megéli a dühöt, a gyűlöletet, sőt cselekszik is ezek hatására (például éppen Kossuthtal szemben), hogy aztán majd bűnbocsánatért esdekeljen, miközben, mégha az Isten meg is teszi, magának nem tud megbocsátani. Téved, amikor mindenkiben a jóra való törekvést látja, hiszen nem mindenki méltó a bizalomra – sokszor megtapasztalja és kesereg is miatta. De igaza van abban, hogy mégis hinni kell. Mert Széchenyinnél a tudás és a tudat, az ész és a világ értelmezésének képessége a legnagyobb erő. Ezért művelődni, tanulni kell, mert nem a polgári jogok – bár azok is fontosak –, hanem a tudás, műveltség jelenti a megmaradást. A tanulás egyedül az, amiben gondolkodás nélkül követhetjük a „műveltebb nemzeteket” (SZVM I. Hitel:53). Amennyiben megadjuk a lehetőséget, a műveltség iránti igény is megnő. Erre az ország talpra állításához is szükség van: „felvilágosítás, oktatás s rávétel a helyes útra”(SZVM I. Hitel:63). „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma” (SZVM I. Hitel:86), mondja a Hitelben, és ez a gazdálkodókra, pénzügyekkel és iparral foglalkozókra is vonatkozik, mert csak olyan emberek képesek alkotni, akik ismerik mesterségüket. És persze a politikai tisztánlátás is ide sorolható, hiszen „A köz intelligencia (...) mennél nagyobb, annál kevesebbet szorul másokra, s így annál függetlenebb, szabadabb a nemzet.” (SZVM I. Hitel:89) Ez a tudás az, amiről Márfa Molnár László (2010) ír tanulmányában, amelyik ugyan egymásra épülő iskolákban szerezhető meg, de a mindennapi életben-maradáshoz, a problémamegoldáshoz szükséges, ráadásul a munkaerőpiacon hasznosítható. Ez a tudás azonban nem végleges, mert a világ változásával együtt veszít az értékéből, tehát folyamatosan karban kell tartani, meg kell újítani. Ezzel áll szemben a műveltség, ami a hagyomány átvételének valamint hosszú képzésnek és önképzésnek az eredménye. Széchenyinnél mindkettő megjelenik, csak míg az első a gazdasági fejlődéshez szükséges, az utóbbi a nemzeti önértékeléshez. Vagyis, Márfa Molnár szóhasználatával: a tudás is tőke, befektetés.

A gazdaságfejlesztéshez szükséges társadalmi átalakulás mint a gazdaság vizsgálatának alapvető kérdése Széchenyi írásaiból egyértelműen kiderül. Érti és tudja, hogy teljes gazdasági egyenlőséget nem lehet megteremteni, de állítja, hogy a saját tulajdon, a törvény előtti egyenlőség és az elhivatott tevékenység nemcsak a gazdagot, a szegényt is erősíti. A robot és a dézsma eltörlését nemesi származása dacára sürgeti, ahogyan az „örök hagyományi” birtokok, vagyis az ősiségi rendszer felszámolását is (SZVM II. Stádium: 58). Egyik sem központi hatalmi, hanem szabad döntés kell, hogy legyen, a törvény ehhez csak keretet és lehetőséget biztosít. Ezekből következően a nemtelen számára szabad alkuval biztosítani kell a földmegváltást. Így bővíthet azon birtokosok köre, akik nem élnek fel tulajdonukat, hanem képesek hitelekkel befektetni, és így a vállalkozó „mindig csak kamatiból éljen és tőkéből soha” (SZVM II. Stádium:99). Célja, hogy a lehető legkevesebben éhezzenek, a lehető legtöbbet tanuljanak, s minél többeknek legyenek anyagi javaik, és a jövőben az emberek „gyomra, feje és erszénye ne legyen üres” (SZVM I. Hitel:149). Mit kell tenni? – egy barátja szájába adva teszi fel a kérdést, s rögtön meg is felel rá: „tanulni(...), tapasztalást szerezni (...), tanítani” (SZVM II. Stádium:20), s ezzel „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni!” (SZVM II. Stádium:23). Mindehhez a közösségi szándékot tartja alapvetőnek: „közakarattal kell a haza javát előmozdítani”(SZVM I. Hitel:131).

A három nagy mű törekvéseiről még a Bach-korszakban sem mond le. S bár fenntartásokkal, de el lehet fogadnunk Kunszabó Ferencnek azon kitételét, miszerint „Széchenyi egy ízben adott gyakorlati programot, a **Stadium**-ban, de sohasem dolgozta ki a társadalom működésének, a modern állam berendezésének a szerkezetét, mert szerinte ez a távoli nemzedékek feladata lesz” (Kunszabó, 1983:407).

A hol vitatott, hol elismert keleti örökség narratívájában szimbólummá válik, ahogyan egyszerre konkrét és egyszerre átvitt értelmű a társadalmi rétegek, a nemzetiségek és a gazdasági szereplők felemlítése is. Metafora a jövőbeli nemesség, a felelősség, a műveltség és a hatékonyságé; a polgárság és a pénzurak a szakértelemé, a vállalkozó szellemé, de az idegenségé is; a jelenben szegény és kiszigerelt parasztság a jóra valósságé és a népi bölcsességé, hagyományőrzésé.

Annak ellenére, hogy munkássága kettősséget mutat: konkrét gazdasági tetteiben (Lánchíd, lófuttatás, folyószabályozás, hajózás, vasút, mezőgazdasági gőzgép) a realista gazdálkodó jelenik meg, míg eszmeifutattásaiban részben az úgynevezett társadalmi tőkét, bizalmat, szolidaritást tekinti elsődlegesnek, részben az anyagi tőkét, a fiskális szempontokat képviseli, de alárendelve az emberi vonatkozásoknak, mondhatni, az ideális keresztény társadalomnak. Nem véletlen, hogy az általa megkövetelt, halála után 80 éven át a Casino éves közgyűlését

követő serlegbeszédében¹⁹ Széchenyi sokoldalúsága alkalmat ad arra, hogy a szónokok az adott történelmi korban éppen aktuális gondolatokat emeljék ki munkásságából.

Már programjával is megérdemli a Kossuth által megfogalmazott Legnagyobb Magyar nevet, de azzal a kitételrel, hogy nemcsak írásban, szóban, hanem tetteiben is a maga által kijelölt utat követte. Hiszen Magyarország fejlesztésével kapcsolatban foglalkozott – mégha nem is tétélesen kidolgozva – a társadalmi jellemzőkkel, a demográfiai hatásokkal, a technikával, a természeti háttérrel, a politikai összefüggésekkel és természetesen a gazdasági jellemzőkkel, szükségletekkel, mindehhez pedig a szellemi és az érzelmi tőkét rendelte, mint nélkülözhetetlen feltételt. Vagyis elmondhatjuk, hogy a mai közgazdaság fogalomhasználatában makrokörnyezeti jellemzőknek nevezett társadalmi-gazdasági kérdésköröket korát meghaladó gondolatisággal, a szaknyelv megteremtésének igényével és nehézségeivel, jobbára érzelmileg túlfűtött hangon, határozott morális követelményrendszerrel közvetíti olvasójának.

2.3.2. Eötvös József

*„Nem azok, kik valami nagyot tettek,
de akik valami nagyot képviselnek,
foglalják el az első helyeket a történetben.” (Eötvös²⁰)*

Báró vásárosnaményi Eötvös József, a legnagyobbnak is nevezett állambölcsező (Antall, 1973), jogász, író, politikus majd' egy generációval fiatalabb Széchenyinél, de ugyanúgy a nemességhez tartozott. A felvilágosodás eszméire nevelője irányította rá a figyelmét, s ezzel együtt felkeltette a kíváncsiságát a politika és a filozófia iránt. A Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lesz, de a szabadságharc idején Bécsbe majd Münchenbe emigrál, s csak 1856-ban tér haza. Emigráns éve alatt, a forradalom leverése után írja meg fő politikai és jogfilozófiai művét: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra²¹ címmel. Bényei (1996) végigveszi azokat az olvasmányokat és szellemi irányokat, amelyeket Eötvös olvasott és ismert. Kimutatja a felvilágosodás erőteljes hatását gondolkodására. Ezek segítették hozzá,

¹⁹ Széchenyi végrendeleteiben nemcsak birtokairól rendelkezik, hanem saját emlékezetéről is. Meghagyta, hogy a nemzetről való gondolkodás színhelyének szánt Casinó éves közgyűlése után az általa megtervezett kupa tartalmát az ő emlékére ürítsék. Az első szónok 1864-ben Wenckheim Béla báró volt, az utolsó ilyen megemlékezésre 1944. január 30-án került sor, melyen Apponyi György gróf tisztelgett Széchenyi emléke előtt. Nyolcvan éven át rokonok, művészek, tudók, írók, katonatisztek, egyházi vezetők, politikusok ürítették a gróf emlékére a kupát.

²⁰ Vallomások és gondolatok – (Szerk.: Bényei Miklós.) Magyar Helikon, Bp., 1977. 572.

²¹ A címet többféle módon is írják. A másik verzió: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra (Antall, 1973)

hogy odafigyeljen a társadalmi egyenlőtlenségekre. Azonban Eötvös nem minden kritika nélkül vette át azokat: Voltaire-t és Rousseau-t is saját katolicizmusa alapján értékeli. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra cím is a felvilágosodás eszméit sugallja. Ez a műve korábbi eszme-futtatásainak összefoglalása. Ahogy művének bevezetőjében maga is hangsúlyozza: nem politikai állásfoglalás, csupán „az igazság utáni törekvés” (Eötvös, 1981:30). Nemcsak mondanivalójában fontos, hanem azért is, mert Eötvös, aki nyitottan, de mély katolikus szellemben figyelte korának változásait, ugyan liberálisnak mondható, de a változások hatására többször finomított politikai álláspontján. Egyetlen cél lebegett mindenkor a szeme előtt: Magyarország sorsának jobbra fordulása. S bár egy ideig passzív rezisztenciában élt (Antall,1973), 1861-től ismét bekapcsolódott a politikába (Hegedűs, 1991).

A származás természetes módon nála is rányomja bélyegét gondolkodására, s bár folyamatos egyensúlyi megoldást keres a társadalomban, nem politikai forradalmat, hanem társadalmi átalakulást sürget, és ezt az arisztokrácia vezetésével tartja kivitelezhetőnek, hiszen az arisztokráciát a forradalmi erők ellensúlyának tekinti (Antall,1973). Magyarországot nem kívánja kiszakítani a Habsburg birodalomból, Kossuth eszméit és a forradalmat elutasítja. Bényei (1996) komoly kutatás után festi le Eötvös könyvtárát, olvasmányait, s ebből is következtet azokra a filozófiai irányokra, melyek Eötvösre hatottak. A francia forradalmat és Napóleon korát összegző munkák és a liberális történetírás könyvei egyaránt helyet kaptak könyvtárában és olvasmányai között. Megjelennek a korai szocialisták, de ott vannak a politikai, állambölcseleti nagy művek és a vallásfilozófiák, szent iratok is (pl: Szent Ambrus, Szent Ágoston, Biblia, Korán). Fontos kiemelni Tocqueville-t, akivel személyes kapcsolatban is állt. Alapvető Eötvös műveltségében a felvilágosodás irodalma, és ott vannak a korabeli közgazdászok is, akár liberális, akár szocialista-kommunista oldalról. Bényei szerint ha másként nem, áttételesen (a sajtóból) találkozhatott Marx és Engels munkáival, és a munkásmozgalomra ugyancsak fel kellett figyelnie (Bényei, 1996). E dolgozatnak nem célja a mély filológiai és filozófiai elemzés, csupán az értelmezés és annak kontextusba helyezése. Arra azonban rá kívánjuk irányítani a figyelmet, hogy Eötvös széles látókörű, olvasott, és a kor hazai és nemzetközi viszonylatában is magas műveltségű gondolkodó. Elemzéseiben tehát kora filozófiai és történeti szintézisét – eötvösi kritikával – láthatjuk, belehelyezve a korabeli magyar viszonyokat és az áhított, reálisnak tartott célokat.

Nemzeti karakter, társadalmi háttér:

A nemzeti karakter nála a vállalt közös jellemzőkben (ország, nyelv, faj) és azonosságtudatban jelenik meg, amit azonban nem általánosít, és nem tartja kizárólagosan a polgárosodás feltételének. Érzékeli, hogy a szabadságharc leverése után a magyar közvélemény két ellentétes táborra szakadt. Mindkettő igényli a polgárosodást, de annak megjelenési formáját különbözőképpen látja. Az egyik „a nemzeti jellegre, sajátosságokra nagy súlyt helyez, a másik számára azonban ez a nemzeti jelleg s főként az ország nemzeti függetlensége teljesen közömbös” (Eötvös, 1981:16). A közömbösök táborában a nincstelenek, idegen származásúak és a nagyvállalkozók egyaránt megtalálhatók. Eötvös azt a következtetést szűri le, hogy a felvilágosodás által felgyorsított polgárosodás elmossa a nemzeti karaktereket, uniformizál. Ugyanezt látja a magyar forradalomnál is, amely a lassú fejlődés biztosítása helyett gyors változásokat hozott. Ugyanakkor 1848/49–et történelmi szükségszerűségnek tekinti a népek „elposványosodása” (Eötvös, 1981:37) miatt. A forradalom kitörésének okát a nemesség elerőtlenedésében, meggyőződésének hiányában látja, hiszen nem keltek a fennálló rend védelmére, így a kisebb tömeg felül tudott kerekedni. De miért nem álltak ki azok, akiknek joguk és hatalmuk lett volna ehhez? Mert „nem hittek jogukban, s az épületet, mely általuk oltalmazandó lett volna, maguk is oly roskatagnak tartották, hogy az első rengés után otthagyták” (Eötvös, 1981:38). Vagyis legbelül tudták, hogy a forma elavult, tovább már nem tartható fenn. És kinek volt, lett volna akkor hatalma és joga felemelni a szavát? Az arisztokráciának. Mi következik ebből? Hogy az arisztokrácia sem hitt már abban, hogy a fennálló rend életképes. De azt is látták, láthatták, amit Eötvös is, hogy a „politikai forradalom elégtelen; társadalmira van szükség. A család, a birtok, minden megtámadatik, mi az emberi társadalmat eddig összetartá, vagy ami jövőben új alakulás csírája lehetne. Az emberiséget újjá kell teremteni.” (Eötvös, 1981:35).

Eötvös szerint a felvilágosodás, amely alapeszméi szerint a társadalmi egyenlőtlenségeket lett volna hivatott felszámolni, az értelem középpontba állításával nemcsak megkérdőjelezi a hagyományos értékeket, hanem alapot is ad a nagy változásoknak, eltörli az akkor még hagyományosnak tekintett értékeket, és szükségszerűen átformálja az emberiséget. Rányomja bélyegét a nemzetek önállósodására (a nemzet képze is megkérdőjeleződik, jelentése formálódik) és gazdasági fejlődésére, átformálja a társadalomszerkezetet, a demográfiai jellemzőket és a hagyományosan közösségi, hitből eredő gondolkodást. Eötvös ezért is illeti kritikával és fogadja ellenszenvvel a változásokat, melyben veszélyt lát, saját értékrendjének fenyegetettségét, hiszen meglátása szerint a korábbi szokások és gondolkodás megkérdőjelezésével a felvilágosodás eszméinek későbbi követői már olyan nézeteket vallottak, amelyek pusztító erővel hatottak mind a nemességre, mind az egyházakra. Ilyen

materialista csúcsponttá vált a francia forradalom Jakobinus diktatúrája Eötvös szerint. A felvilágosodás Eötvös számára azon forradalmak gyökerének tekinthető, melyek aztán az „izmusok” (a liberalizmus, a szocializmus, a demokratizmus és a kapitalizmus) kialakulásához vezettek. Mivel a felvilágosodás gondolkodásmódja megváltoztatta az emberi értelemről, a természetről, a világról, a gazdaságról, a társadalomról és az Istenről vallott korábbi nézeteket, hirdetve, hogy a világ racionálisan megismerhető, s a megfigyelhető szabályszerűségek alkalmazhatók az emberi közösségekre is; az egyéni szabadság hangsúlyozásával (a tulajdonban is) háttérbe szorította a család jelentőségét, a társadalmi kohézió addigi, paternalista alapját (Fil.KL, FRT). A hagyományos társadalmak és a keresztény hegemonia tehát összeomlott. Eötvös számára ez a „hamis eszmék”-ben gyökerező (Eötvös, 1981:51) új korszak nem az emberiség fejlődésének a kívánt útját jelenti, ezért nem csupán keresztényi elkötelezettségből védi a pápaságot. Kimutatja, hogy a pápaság, mint társadalmak és népek fölötti uralmi forma, szellemi és morális egységet teremtett (Eötvös gondolatát továbbszöve mindezt felfoghatjuk világbirodalomnak, de országok szellemi szövetségének is). Ez az egységes erkölcsi rend bomlott meg a francia forradalomban tetté vált eszmék nyomán. A közös (keresztény) szellemi irány egységes, szigorú morális elveken alapuló európai polgárosodást hozhatott volna - véli. Ez azonban nem valósulhatott meg, mert az eszmék és a valóság között szakadék keletkezett. Eötvös szerint a „tévedés vagy magukban az eszmékben, vagy ezen eszmék alkalmazásában rejlik” (Eötvös, 1981:44). Látja, hogy az államtudomány tapasztalatai és axiómái ellenére az emberi gyarlóság nem változott: „az ember mégis mindig hasonló maradt magához” (Eötvös, 1981:53). Pedig az egyes ember gondolkodását – a politikai csoportokét is – a kor szellemi irányzatai befolyásolják. Ezért szorgalmazza a tudományok frissítése mellett a felelősségteljes gondolkodás erősítését is. Eötvös, nagyszabású művében, két nagy kérdést tesz fel: 1) „Valósíthatók-e a kor uralkodó eszméi azon formában, melyben felállítottak, a polgárisodás jelen viszonyai között s anélkül, hogy nagyobb államok fennállása lehetetlenné válna?” és ha nem, akkor 2) „feltalálható-e olyan forma, mely által az uralkodó eszmék s a jelen kor államai között létező ellentét megszüntethetnék, s mily módosítások lehetségesek és szükségesek (...), hogy nagyobb államaink szervezete korunk uralkodó eszméinek megfeleljen?” (Eötvös, 1981:56).

A válaszkérésben elsődlegesnek tekinti a megfelelő államszerkezet megtalálását, hiszen az állam meghatározó erővel hat az élet legfontosabb rendszereire, területeire, s ebben a szimbolumnak tekintett, valójában emberek-alkotta szerveződésben az uralmat viselőnek el kell nyernie a többség egyetértését. Természetesen a bölcséleti problémára az európai viszonyokban keresi a választ. Ezért a felvilágosodás eszméit vizsgálja legsokoldalúbban, mint a korára

legerőteljesebben ható erőt. Tudós emberként nem csupán elméleteket ütköztet, hanem azokat értelmezve megpróbál a filozófia elvont gondolkodásával az államigazgatás gyakorlati talaján állva a mélyükbe látni. Narratív eszköze az értelmezés és feltárás, az ok-okozatok felismerése, az elmélet és a valóság ütköztetése, a polémia, valamint a következtetések megfogalmazása. Nyelvezete tényszerű, a kor tudományos igényének megfelelő.

Az Európa-szerte elterjedt felvilágosodás véleménye szerint három kulcsfogalommal fejezhető ki: a szabadsággal, az egyenlőséggel és a nemzetiséggel. Lényeges, hogy nem a testvériség szót használja. Talán éppen azért, mert olvasmányaiából megtapasztalta, hogy éppen a francia forradalom jelszavai nevében szorították vissza a helyi nyelvjárásokat, nemzetiségeket, s az oktaással is mélyrehatóan foglalkozó Eötvös szembesült az úgynevezett nemzetállamok kötelező nemzeti nyelvű oktatásával (Gazdik, 2012)? Minden esetre beszédes, hogy a testvériség szót kicserélhetőnek érezte a nemzetiséggel, miközben ez utóbbi jelentését saját kora sem tudta pontosan meghatározni...

A szabadság fogalmát viszont igen. Ez Eötvös (1981:71) értelmezésében „azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségét, mind az őt környező természet erőit a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használhatja”. Az egyenlőség kapcsán kiemeli, hogy az államon belül értelmezve, „az államéletnek oly módoni szabályozása, melynél fogva az egyes sem előjoggal nem bír, sem külön teherrel nem illetetik.(...) [M]indennek egyenjogosultsága az államhatalom gyakorlatában” (Eötvös, 1981:72). A nemzetiség pedig – Eötvös értelmezésében – a népek történeti jogát jelenti, ami vagy a múltban (származás, jelenlét) vagy a nagyságban (szellemi, területi, nyelvi) manifesztálódva adja meg az adott nemzet többiek között elfoglalt helyét. Ez a nézet különbözik Széchenyi gondolkodásától, aki „öreg” (gazdaságilag érett, hivatását beteljesített) és „fiatal” (még tanuló fázisban lévő, de lehetőségekkel teli) országokat különböztetett meg, Magyarországot az utóbbiak közé sorolta. Eötvös értelmezésében el kell különíteni a nemzet és nemzetiség fogalmat – ami Széchenyinéél még szinonim – , hiszen az uralkodóvá vált európai felfogás alapján a nemzet többértelmű: vagy állami vagy nyelvi vagy faji összetartozást jelentő fogalom. Eötvös meglátása szerint e három elkülönítése, önálló és kizárólagos érvényesítése lehetetlen, mert ellentétes és az állam egységére is veszélyes: „külön mindenikük létesítése egyszersmind a jelen államot sarkából kiforgatná” (Eötvös, 1981:74). Értzi tehát már a nemzeti-nemzetiségi különbséget, de a birodalmi szemléletmód alapján a történeti összefüggéseket vizsgálva sem talál kapaszkodót e három gondolat összeillesztésére. Közben pedig látja, hogy a totális hatalmú állam megfosztja szabadságától polgárait, a polgárok ellenőrizetlen, végletes szabadsága viszont felszámolja magát az államként felfogott rendszert: „állam uralma s az egyes szabadsága kölcsönösen

korlátozzák egymást. Ahol az előbbi – mint a jelenkor alkotmányos államaiban, – mindenre kiterjeszkedik: az utóbbinak nem marad semmi tere” (Eötvös, 1981:80). Eötvös ezért úgy véli, hogy a liberális eszmék közül „a szabadság és egyenlőség eszméi egymással ellenkeznek” (Eötvös, 1981:81). Ezért van szükség az egyén tevékenységének korlátozására, ami így ellenőrzött szabadságot jelent. A szabadsággal csak úgy tud élni az ember, ha megvan a kellő tudása. Eötvöst, bár elemzett művében nem részletezi behatóan az oktatás ügyét, a neveléstörténet egyik nagy alakjaként tartjuk számon kifejtett oktatáselméleti és gyakorlati munkásságáért. Ezért néhány gondolat erejéig szükséges Eötvös ezen oldalát is megvilágítani, hiszen a tudás a gazdálkodás alapja, a gazdasági környezet egyik összetevője. Ezt ő maga is vallotta, s a jövő legfontosabb alapjának tekintette azt, hiszen meghatározza a gyermek ismereteit, világlátását, ezen keresztül befolyásolja munkáját, helyét a társadalomban. Ennek folyományaként nemcsak a nemzet, hanem az emberiség életére, körülményeire is hat.

Az oktatással való foglalkozásra nyugat-európai tapasztalatai készítették (miként a gazdasággal való foglalkozásra Széchenyit). 1837-ben az apai birtokon (Sály) egy iskolákat segítő társaságot alapít (Bényei, 1996). Eötvös tudta legjobban artikulálni a teendőket ennek kapcsán, de a kérdés sokakat foglalkoztatott, s a közgondolkodás hatására az újságok fő témái közé is bekerült. Eötvös 1846. május 12-én a Pesti Hírlapba vezércikket ír, aminek azután két számban is folytatása következik. Minden alkalommal más-más aspektusból, a közben felmerülő észrevételekre is reflektálva közelíti meg a teendőket. A kulturális kérdéseken túlmutatva jegyzi meg, hogy „az anyagi érdekek’ kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszersmind a’ szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki.(...) [S]zükség, hogy a’ nép az ipar’ üzésére képes legyen, ’s ez csak akkor remélhető, ha az az értelmi miveltség’ egy bizonyos fokán áll. Az iparnak fő eszköze az ember, nem anyagi ereje, melly napjainkban erőművek által pótoltatik, hanem értelmi tehetségei által. Ha gyárokat akarunk, az, hogy Angliából gőzmozgonyokat hozunk be, még nem elég’ nekünk értelmes munkásokra van szükségünk;” Majd később: „A’ világ’ minden zsarnokai érzik a’ szoros összeköttetést, melly a’ miveltség és szabadság, között létezik” (Eötvös I., 1846:323). Indokai között tehát hangsúlyos a gazdasági érdek, hiszen az oktatás nem öncélú, hanem a jó munkaerő megteremtését is szolgálja. Ebből a szempontból a nemzet számára a legfontosabb az oktatás Eötvös gondolkodásában. Számunkra az Eötvösre jellemző toleranciát mutatja az emberi élet egyik sarokkövének tekinthető felebarátság hangsúlyozása ebben a kérdésben is. Szerzőnk az egyházi iskolák ökumenikus felállításával és a népnevelés általános és kötelező megteremtésével is kora gondolkodása előtt jár. Ezért fordulhatott elő, hogy az országgyűlés az első törvényjavaslatot még nem fogadta el, mert nem értette meg annak korszerűségét és fontosságát, pedig Eötvös az 1840-es évek elején kezdett az oktatási

reformokon dolgozni. A népoktatásról szóló törvényjavaslatát, mely annak alapvető kereteit, elveit tartalmazta, már 1848-ban elő is terjesztette az országgyűlésben. De törekvéseit majd csak az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés után tudta érvényesíteni, s ekkor vette kezdetét „a magyar közoktatás modernizációja” (Bényei, 1996).

Gazdaság:

Az állam felépítése, a társadalmi rend vizsgálata alapján kikerülhetetlen, hogy a gazdaságra is figyelmet fordítson. Felismeri, hogy a „politikai egyenlőség eszméjének teljes létesítésére a birtok s a társadalmi viszonyok tényleges egyenlősége *kívántatik*” (Eötvös, 1981:85). Ezt azonban elképzelhetetlennek tartja, ugyanis a birtokrendszert olyan gazdasági keretnek látja, ami egyedül és kizárólagosan tudja biztosítani a munkalehetőséget: „Ha a birtok nagy emeltyűje elvétellett (...) vissza kell térnünk a rabszolgasághoz: vagy tömérdek szenvedések után általános nyomorúságba kel süllyednünk” (Eötvös, 1981:89). Ezért még a hozzá közelebb álló keresztény alapú kommunisztikus eszmékben is a legnagyobb veszélynek a birtokok kisajátítását és az egyéniség megsemmisítését látja. Ugyanis, mivel véleménye szerint a birtok az emberi természetből fakadóan alakult ki a történelem folyamán, megsemmisülésével nemcsak a földművesek lába alól húzná ki a talajt, hanem a munkalehetőségtől és munkaszándéktól is megfosztaná magát az embert: „hanem még a munkásság leghatalmasabb emeltyűjének megsemmisítése által a haladás első feltételét, a munkát is a lehető legkisebb mértékre szállítanák” (Eötvös, 1981:90-91). A polgárosodás, az egyenlőség és szabadság paradoxonának megoldását Eötvös egyetlen lehetőségben látja: ha a hatalom a tulajdon biztosításával, a nép összességének megbízása alapján egyetlen kézben összpontosul. Ez lehet király és lehet parlament, melyek a „népfelséget a nép nevében gyakorolják” (Eötvös, 1981:91-92). Ez természetesen élesen különbözik az önkényuralomtól, ahol a korlátlan hatalom a tömeg jóváhagyása nélkül összpontosul egyetlen kézben, a polgárosult államformában viszont a közösség uralkodik „minden egyes fölött” (Eötvös, 1981:91). Ehhez kell olyan célszerű alkotmány, amelynek „csak polgárai jólétét kell előmozdítani” (Eötvös, 1981:101). Vagyis a polgári kereteket a hagyományoknak megfelelő, de új köntösben képzelettel kilakítani. Ez a polgárosodás – nála kimondatlanul – magával hozza a gazdasági változást, a tőkés gazdaságot. Elismeri, hogy minden „nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete, a célja: uralkodás” (Eötvös, 1981:109), azonban úgy véli, hogy ez aszerint erősödik vagy gyengül, ahogy az államban „bizonyos részeik, vagy lakosságuk bizonyos osztályai a politikai egyenlőségben és szabadságban kevésbé vagy inkább részesülnek” (Eötvös, 1981:117).

Úgy tapasztalja, hogy a nemzetiségi törekvések a felvilágosodás eszméi alapján mindig egy létező állam felosztását jelentik, még olyan nemzetállamoknál is, amelyekben, földrajzilag körülhatárolhatóan, több nemzetiség él. Szerinte az „egyenlőség és szabadság (...) nem eredményezné azt a megelégedést, melyet várunk tőlük”, ezért nem valósíthatók meg úgy, ahogy azt korábban gondolták. Ezt azzal is alátámasztja, hogy az egyes országok között társadalmi és gazdasági különbségek vannak még akkor is, ha azonos eszmerendszerben élnek. A nép és a haza fogalma szerinte azoktól áll legtávolabb, akik a népfelség elvét hirdetik, vagyis a nemzetközi gondolkodás áll szemben a nemzetivel. Eötvös gondolkodását kibővítve, ez a szemléletkülönbség rányomja a bélyegét az adott gazdaságfilozófiára, és egy folyamatosan változó szemléletű, emiatt kiszámíthatatlan gazdaságot teremt, melyben mindig az éppen többségben lévők elképzelése érvényesül.

Gazdaság és társadalom relációjában látja és bírálja az abszolutisztikus rendszereket is, melyben a központosított hatalom „egyesek gyámság alatt” tartására és egy „engedelmes tisztviselő-kar” kiépítésére törekszik (Eötvös, 1981:206). Érezhető a különbség, az előbbi bíráló és a korábban deklarált paternalista berendezkedés természetességének igénye között. Míg a feltétlen engedelmisség hátráltatja a társadalom működését, megfojtja az egyéni kreativitást, addig az eötvösi tekintélyuralmi rendszerben a hatalom birtokosa, bizalmi alapon, a többség jóváhagyásával irányít, s meghatározott szabadságot ad az állampolgároknak. Tapasztalata szerint korának központosított hatalma azonban nem a hagyományos nemzeti rendszert, hanem annak birodalmi változatát érvényesíti a gazdaságban is. Ezek a formák vagy „általános tespedést” hoznak a közigazgatás minden ágában, vagy haladás nélküli állandó változást (Eötvös, 1981:206), ami magában hordozza a fejlődés megakasztását, a túlszabályozottságot vagy éppen a kiszámíthatatlan gazdasági környezetet és a vállalkozási hajlam beszűkülését. A bürokrata hivatalnokrendszerben elveszik a felelősség, egyúttal gyarapodnak az ügyek és növekednek a közköltségek, amiket valahogyan elő kell teremteni. Ennek leggyakoribb módja az adózás, amely ilyen feltételek mellett csak növekedhet. Hiába nyilvános az államháztartás, ha ezt lehetőség és tudás, szakmai ismeret híján az állampolgár nem tudja megérteni, ellenőrizni. Hiába van közteherviselés, ha nem oszlanak el egyenlően annak sem terhei, sem hasznai, s ha nem közös érdek a közterhek leszállítása, vagy a befolyt pénzek közfeladatokra fordítása.

A szükséges állami kiadások felsorakoztatásakor két nagy területet jelöl meg: az állami kiadásokét (államadósság; hadi és tengeri erő; „szolgálati személyzet” fizetése;) és a nem szorosan vett állami kiadások körét, melyet az állam önként vállal polgárai érdekében (vallásgyakorlat segítése; iskolák építése, fenntartása; infrastruktúra kiépítése és fenntartása;

rendőrség felállítása és működtetése; az igazságszolgáltatás és közigazgatás) (Eötvös, 1981:215). Érveiből kiolvasható, hogy az államon belüli közösségeknek (legfőképpen a birodalmon belül a nemzeteknek, szervezett közösségeknek) nem függetlenséget, hanem önkormányzatiságot kell biztosítani. Hiszen a „község [közösség értelemben – F.G.], ha önállólag rendelkezik, sohasem veszi szem elől a költségpontot, s ennél fogva gazdálkodik” (Eötvös, 1981:216). Ebben az állításban a gazdasági érdek illetve érdekelttség szükségessége is megjelenik. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az állam fenntartása éppen úgy érdeke „a népnek, mint a többet adózóknak” (Eötvös, 1981:317). A nép fogalma hasonlóan, mint Széchenyinél, a parasztságot és más, nem vagyonos rétegeket jelenti. A különbség, hogy a polgár már megjelenik Eötvös gondolkodásában, így valószínűsíthető, hogy a vagyonos polgár sem tartozik az általánosan használt 'nép' kategóriába. Bár számára a polgár is – ezt később majd látjuk – elsősorban kulturális alapon különül el más társadalmi csoportoktól, s csak következményként gazdasági szempontból.

Történeti kutatásai alapján Eötvös megállapítja, hogy „az újabb kori államok achillesi sarkát a pénzügyekben kell keresnünk” (Eötvös, 1981 II.:528). Tudja, hogy a legégetőbb probléma a tőkehiány, elítéli a vállalkozó kedv („közbátorság” – Széchenyi is használta ezt a kifejezést) akadályozását, a közigazgatás elleni bizalmatlanság keltését, a munkabérek emeléséért küzdő egyesületek betiltását, az uzsorát, az állam hitele fölött korlátlanul rendelkező egyesületeket, a kereskedelmi bankokat, az államtól független pénz-érték meghatározást, az államnak magas kamattal kölcsönzőket, az idegen nyereszkeskedőket, akik az állam nehézségeiből élnek. Úgy tűnik, Eötvös a börzére se tekintett jó szemmel, kénytelen rossznak véli, hiszen az a pénzügyletekből nyereszkesedik (Eötvös, 1981 II.:528 - 529). Viszont jónak tartja a védvámokat és az Ausztriával való gazdasági közösséget, így megakadályozható, hogy országon kívülre kerüljön a hozzáadott érték. Antall (1973) ezért fogalmazza meg, hogy az ausztriai liberálisokkal közös „vámterületen és valutarendszeren alapuló gazdasági érdekközösséggel akarta alátámasztani és megszilárdítani a közös birodalmat.” Ugyanúgy, ahogy Széchenyi, a bevétel-kiadás egyensúlyának problémáját is felveti. Szerinte az államháztartási egyensúlyt csak az állam teremtheti meg a bevétel növelésével és a kiadás csökkentésével. Cáfolja azt, hogy „valamely állam pénzügyi állása csupán a bizalomtól függ, s mivel az állam halhatatlan, a bevételekbeli hiányt mindig kölcsönnek kell fedezni” (Eötvös, 1981 II.:529), vagyis szerinte nem a kölcsön a legfőbb megoldás a pénzhiányra, hanem a minél teljesebb (birodalmi és állami) önellátás. A bizalom pedig, amely Széchenyit motiválta, ebben a kérdésben Eötvös szerint nem működik. Ellentmondásosnak tartja az adók kérdését, hiszen bár a „forgalom élénksége mellett,

az indirekt adók²² útján, az államban forgalomban lévő pénzhez képest hihetetlen mennyiségű összeget hajthatunk be” (Eötvös, 1981 II.:530), ez azonban nemcsak költséges, hanem inflációerjesztő is.²³ Eötvös úgy látja, hogy ezzel az állam terhei növekednek, pénzügyi egyensúlya megbillen.²⁴ Látja, hogy a hiány ellensúlyozására, hogy a kiadásokat csökkentésük („redukció rendszere”) először a hadi kiadásokat csökkentik, de Eötvös szerint a katonai védelem fontos, ehhez pedig „a zsoldot és élelmezést alig lehet kevesebbre szabni” (Eötvös, 1981 II.:531). Úgy véli, hogy az egyetlen megfelelő megtakarítási lehetőséget „a beligazgatás körében találjuk” (Eötvös II.:532), vagyis az igazgatási költségek csökkentésében, hiszen a bruttó- és nettó-bevételek közti különbséget a felduzzasztott közigazgatás teremti: „a roppant igazgatási költségek okozzák, melyek minden állam pénzügyét terhelik” (Eötvös, 1981 II.:532). Hozzáteszi azt is, hogy természetesen „a polgárok több vagy kevesebb ellenszenvvel vetik magukat a közterhek alá” (Eötvös, 1981 II.:536), hiszen minden adó teher is egyben, ezért van szükség a helyi önkormányzatok („helyhatósági intézmények”) megerősítésére és a bürokrácia visszafogására (Eötvös, 1981 II.:538). Az iparban és a kereskedelemben, összefoglalóan a gazdaságban, csak e korlátok és érdekek figyelembe vételével, vagyis materiális és erkölcsi önkorlátozással érvényesülhet a szabadság eszméje, ami egyébként az állam egyik tartópillére. Véleménye szerint az „állam rendelkezésére álló erők általában három elem közrehatásából származnak.” Ezek: az egyének munkája (értékhozóként a tanulással, tudással erősítve), a tőke, valamint a szabadság, amivel az egyes ember munkáját és tőkéjét használhatja. Minél több a produktív munkás, minél több tőkével rendelkezik a gazdaság, minél nagyobb szabadsággal használhatják tőkéjüket és végezhetik munkájukat, annál nagyobb lesz „a termelés összege” (Eötvös II., 1981:282). Ezzel pedig az állam ereje is növekszik. Az állam ereje pedig meghatározza annak politikai, gazdasági rangját a többi államok között.

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre

Nála is felmerül a nemzetiségi kérdés. Ennek kapcsán vizsgálja a „nemzeti különállás” okait. Ezek: a „faj s a vallás különfélesége”, „az érintkezések ritkasága” (Eötvös, 1981:247), vagyis

²² Ezt az indirekt adót az árukra és szolgáltatásokra terhelt közvetett adóként tudom értelmezni, melyek termékekhez, szolgáltatásokhoz kapcsolódnak; az áruk árát és a szolgáltatások díját, azok forgalmát, fogyasztását terhelik –FG

²³ „drágaságot idézvé minden tárgyra nézve, melyet azzal megrónak, nemcsak bevételeit, hanem kiadásait is szaporítja az államnak” (Eötvös, 1981 II.:530)

²⁴ ezen adók növelése valójában az állam bevételeit csökkenti, és ennek folyományaként „az állam egész adózási erejét veszik igénybe, szükségképp a pénzügyi súlyegyen megzavarására vezet.” (Eötvös, 1981 II.:530)

szerinte a kölcsönös megismerés enyhítheti az idegenkedést. Felismeri azt is, hogy a nyelv, bár a néphez tartozik, mégsem azonos a nemzettel (Eötvös, 1981:249), hiszen a nemzet sokkal bonyolultabb képződmény. Éppen ezért állítja, hogy a nemzeti elv hirdetése államellenes (birodalomellenes), mert ebből csak belső rivalizálás és uralmi harc fakadt, amelyben „a győzelem csaknem mindig annak részére hajlik, mely a fejlődés magasabb fokát érte el” (Eötvös, 1981:265). Számára a ’magasabb fok’ a szellemi-társadalmi érettség és az annak következtében fellépő gazdasági erősödés. Eötvösnek abban igaza van, hogy nemesi és birodalmi szempontból a nyugati birodalmi hatások ellensúlyozására valóban az egység látszik megoldásnak. Azt is jól látta, hogy a mai értelemben vett nemzetiségi kérdés egy elszakadó nemzetállam-Magyarországot elgyengíthet, ha nem sikerül meggyőznie nemzetiségeit a közös geopolitikai és gazdasági szövetség megtartására. Úgy véli, hogy a Monarchia eltérő nemzetiségű és anyanyelvű, kultúrájában is különböző népekből áll, mégis, a magyar nemzetállam keretei között, a kultúra terjesztésével, közigazgatási autonómiával és gazdasági társulásokkal kell összefogni az államon belüli nemzetiségeket. Paradoxon, hogy közben elismeri a nemzeti öntudat szükségességét (a gazdasági önállósulás is ezt erősítené), amely „a történeti fejlődésnek eredménye” (Eötvös, 1981. II.:551). Ez az ellentmondás kortünet, hiszen a nemzeti öntudatra ébredés időszakában vagyunk, ekkor válik a felekezeti hovatartozás helyett az anyanyelvi, kulturális különbség stratégiai kérdéssé. A ’mi’ és az ’ők’ elkülönítésének folyamatában. Annak felismerése, hogy ez sokrétű, mégis Eötvös bölcsességére vall.

A politikáról való gondolkodásában is a gazdasági rendszer analógiáját alkalmazza Eötvös, amikor a választásokban, mint politikai formációkban, az érdekek harcát látja. Hangsúlyozza, hogy az érdekek nem elvi síkon találkoznak, csupán a vagyontételezés lehetőségének formájából adódnak (Eötvös, 1981:310), vagyis az érdekazonosság materiális törekvés, ezért szükségszerűen összefügg a foglalkozásokkal (Eötvös, 1981:311). Ebből számunkra az következik, hogy a különböző foglalkozás szerinti csoportok között nincs összhang, inkább rivalizálás, verseny. Azt is deklarálja, hogy a vagyonszerzés nem jelent feltétlen műveltséget is (Eötvös, 1981:327), sőt, a társadalmi szembenállást sem elsősorban szociális és vagyoni okokkal, hanem a kulturális különbségekkel magyarázza.

Elismeri a polgári és politikai szabadság kedvező hatását, ennek ellenére a múltban már kipróbált, hagyományos uralmi formát, a királyság intézményét tartja megfelelőnek.²⁵ Nem

²⁵ „Az összes történelem bizonyítja, hogy az államok kül és belbiztossága, jóléte, fejlődése, sőt, az egyes honpolgárok szabadsága is legkönnyebben úgy érhető el, ha az állam legfőbb hatalma egy egyén kezében központosan (...). Minden államnak (...) jelképre van szüksége, amely képviselje egységét.(...) ezen egységnek öntudata is éberrel tartassék” (Eötvös, 1981:347).

látni azonban, hogy a kor Magyarországnak milyen állami sajátosságából következett erre, a szokásjogon és a történeti folytonosságon kívül, miközben leszögezi, hogy az „örökös királyság vagy választott magisztratúra” (respublika)” kialakítását vagy megtartását „az állam sajátos viszonyai” határozzák meg (Eötvös, 1981:352). Magyarország számára viszont mégis csak a királyságot tartja megfelelőnek,²⁶ miközben belső töprengéseiben, a lehetséges alternatívát mérlegelve, a megfelelő utat keresi.

Ezért értékeli a különféle európai nézeteket. A kor uralkodó eszméiből talán legélesebben – a kereszténykommunista Étienne Cabet-re hivatkozva – a kommunizmust bírálja, szembeállítva eszméiket a kereszténységgel és az egyházzal. A kereszténység Eötvös számára sem evilági hatalmat jelképez, hanem éppen a keresztény szellem alapján (az egyéni szabadságra épít az isteni törvényeken, moralitáson belül) csak akkor szolgálhatjuk Istent és embertársainkat, ha képesek vagyunk lemondani bizonyos vágyainkról. Az Istent háttérbe szorító eszmék viszont minden egyéni szabadságot megtagadnak, vallja, s az egyént kötelezően helyezik a közösség érdeke alá, de nem morális összefüggésben, csupán a materialista állam fenntartásáért. Olyan anyagközpontú, Isten nélküli életet hirdetnek, amiben nincs az egyénnek felelőssége, és ezért egy új erkölcsiséget alakítanak ki. Ebben ugyanúgy egy kézben összpontosul a hatalom, mint az abszolutisztikus rendszerekben, ezért az akkor ismert kommunizmust is despotizmusnak tartja (Eötvös, 1981:398).

Az eszmeáramlatok népszerűségének okát vizsgálva ugyancsak élesen fogalmaz, amikor a francia jakobinusokat veszi górcső alá.²⁷ Bírálatainak végkicsengése is a tudással és műveltséggel kapcsolható össze, miszerint forradalmukat a műveletlenség hozta létre és buktatta el. Szemléletében ugyanakkor megjelenik a dialektika is, amennyiben elismeri, hogy a „különböző erők tevékenysége s azok ellentéte” mutatja a haladást (Eötvös, 1981:461). A korabeli átalakulás legfőbb törvényének „az uralkodó eszmék” és „az emberek szükségai” közötti ellentétet tartja (Eötvös II., 1981:11). De csupán azért, mert „félreértik az eszméket” (Eötvös II., 1981:12), pontosabban, a korabeli eszmék megfogalmazói értik félre az Eötvös

²⁶ „csak egy előlépés gondolható: az állam mindenhatóságának elméletétől az egyes uralkodó mindenhatóságának gyakorlatához” (Eötvös, 1981:426)

²⁷ „Valódi oka Robespierre népszerűségének (...) középszerűségében rejlik. (...) az egészen közönséges emberekhez legközelebb állt. «én is vihettem volna ennyire»”(Eötvös, 19891:447). Úgy véli, az ilyen népszerűség veszélyes, mert a műveletlen vagy félművelt embert könnyen a bűvkörébe vonja. Ennek ellenére azt is látja és láttatja, hogy a feudalista viszonyok eredményeként a „szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméi civilizációnk történetének szükségszerű eredményei” (Eötvös:453), de ezek a természetes polgárosodást és az erkölcsi fundamentumot, a kereszténységet is lerombolják, hiszen „egész polgárisodásunk keresztényi” (Eötvös:458).

számára fundamentumot jelentő keresztény moralitást. Azt az erkölcsiséget, amit a gyakorlatban már korábban is gyakran rosszul értelmezve használtak.

Meglátása szerint, és ez megint az fentiekhez képest előrelépés, a „vallás, polgárisodás, társadalom és állam nem csupán kölcsönös hatással vannak egymásra, hanem egyszersmind kölcsönösen alapjai egymásnak” (Eötvös II., 1981:7.). Ehhez a szabadságot is meg kell adni, de olvasatában ez nem általános, nem mindenkire vonatkozó és teljes egyenlőséget sem jelent, hiszen emberi adottságok, egyéni szellemi-gazdasági lehetőségek határozzák meg annak mértékét.

Az állam–egyén viszonyában megállapítja, hogy az egyes ember az államot csak a céljai elérését megkönnyítő eszköznek fogja fel. Az állam tehát látszólag emberi érdek-képződmény, legalábbis az individualizmus oldaláról, hiszen az egyes ember „minden áldozatnak, melyet az állam fönntartása igényel, csak annyiban veti magát alá, amennyiben egyéni céljait csupán az állam által hiszi elérhetni. (...) [A]z egyes csak azon célok elérése végett folyamodik az államhoz, melyekről azt hiszi, hogy saját erejével (...) nem érheti el” (Eötvös II., 1981:79). Meggyőződése, hogy csak az emberbe oltott „Isteni fogékonyság” teheti ezt teljessé és értelmessé (Eötvös II., 1981:83). Az állam célja ebből következőleg nem lehet más, mint általánosan „minden egyes egyéni boldogsága” és az egyéni „biztosság” megteremtése anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt (Eötvös II., 1981:85 – 89.) Az állam feladatait részletezve láthatjuk, hogy az állam a köz javát kell, hogy szem előtt tartsa, mások érdekeinek sérelme nélkül, ebbe beletartozik a hit, a meggyőződés és a kultúra, az oktatás-művelődés védelme is. E kijelentés paradoxona, hogy amennyiben átalakulnak az emberekben az elvárások, vagyis hatnak az uralkodó eszmék, ezekhez az állam is alkalmazkodik, és ettől kezdve a megváltozott anyagi és szellemi szükségleteket kell kiszolgálnia.²⁸ Ellentmondásos, de az Antall által megfogalmazott szemléletváltozásra jó példa Eötvös ama kijelentése, miszerint a történelem azt bizonyította, hogy a kis államok csak szövetségben képesek fennmaradni. Ezek után mégis azt mondja, hogy az államnak önmagába kell kapaszkodnia²⁹. Természetesen az értelmezés nézőpont kérdése: jelentheti azt, hogy szövetségre csak stabil államok léphetnek, ennek egyik színtere, esetükben, maga a legfőbb államként funkcionáló Monarchia, illetőleg jelentheti azt is, hogy a Monarchia is csak stabil viszonyok között építhet ki kapcsolatokat más államokkal.

²⁸ Bármennyire is „tudatosultak az erkölcsi, szellemi szükségek az anyagi jóléttel”(Eötvös II.:113), úgy látja, hogy a teljes egyéni szabadság nem biztosítható, és csakis a „rendezett állam fönnállása a szabadság egyik fő feltétele, s egy állam sem állhat fönn központosítás nélkül; az állam ésszerű alapját pedig az egyéni érdekekben, a mindenoldalú fejlődés lehetőségében kell keresni” (Eötvös II.:209).

²⁹ „Európa jelen viszonyai közt nem szövetségekben keresendő, hanem minden államnak önmagában kell föltálmnia fönnállása biztosítékait” (Eötvös II.:132).

A stabilitás feltétele (megint ellentmond korábbi, a túlzott központosítást bíráló gondolatának) a jó központosítás. Ez csupán akarat, erő, határozathozatal és végrehajtás kérdése. Eötvös szerint „az állam hatalma addig terjedhet, ameddig a központosítás lehetséges;” (Eötvös II., 1981:138), és ez – a gazdaságra is kihatva – a törvényhozási egységben, a kormányzási egységben, valamint a képviseleti egységben jelenik meg (Eötvös II., 1981:142 – 143). Mindennek nélkülözhetetlen feltétele a választási rendszer (mert a közös érdek társadalmi és anyagi különbségtől független), a felelős képviselet, a kormány felelőssége és a király, mint megbízott uralkodó felelőssége. A ballaszt ebben a felbillenésre hajlamos rendszerben véleménye szerint csakis a belső önkormányzatiság lehet. Az állam fennmaradásának erkölcsi biztosítékait a jog iránti tiszteletben (Eötvös II., 1981:401) és a független bírói hatalomban, valamint a legfőbb törvényszék felelősségében látja (Eötvös II., 1981:421-422). Tehát a közigazgatás kapcsán lehetséges a bizalom Eötvös szerint, de a pénzügyekben, különösen a banki hitelezésben nem...

Eötvös két kötetes írását összegezve elmondhatjuk, hogy Széchenyi korai gyakorlati alapú gazdasági gondolkodásával ellentétben, bölcséleti és kulturális oldalról közelíti meg a gazdasági környezetet. Vizsgálódásaiban, elődeihez hasonlóan, központi kérdéssé emeli a moralitást. Ezzel együtt a tudós kiegyensúlyozottságára törekszik: ugyanúgy feltárja az abszolutizmus hibáit, korlátait és hátrányait, mint a korabeli kommunisztikus eszmék veszélyeit. Egyiket sem tartja követendőnek, helyette egy olyan „alkotmányos királyságot” képzel el, melyben a polgárok – erkölcs által formált – jogai a meghatározók. A radikális demokrácia ellensúlyának az arisztokráciát tekinti. Olyan államot vizionál történeti és jogi tapasztalatai alapján, amely keresztény értékrenddel, királyság formában, az országgyűlés döntési és jogalkotási erejével, a kormány és a király egyenrangúságával működik. A gazdálkodás kapcsán átlátja és mérlegeli, sőt bírálja is kora pénzügyi működését, s ellenőrzött, államháztartási egyensúllyal működő gazdasági rendszert képzel el, megfogalmazva az egyensúly megteremtéséhez szükséges megoldási javaslatát. Bár sok esetben hasonló kifejezéseket használ, mint Széchenyi, gazdasági nyelvhasználata közel áll a maihoz, hiszen a gazdasági szaknyelv kialakulásának is ez az időszaka; ítéleteiben pedig a mai kor problémáira is ráismerhetünk.

2.4. A századforduló változásainak időszaka

A Széchenyi által fontosnak vélt iparosítás és infrastruktúrafejlesztés, az ezek következtében megszorodó magyar találmányok a dualizmus korában Magyarországot nemcsak mezőgazdasági hatalommá, hanem a monarchián belül is meghatározó tényezővé tette. Ezt segítette a magyar kormány tudatos gazdaságpolitikája. A századfordulón már a nyugati megoldásokhoz képest is korszerű szociálpolitikai intézkedés született, megteremtették az általános oktatás alapját, a kulturális élet európai színvonalú volt. Az első világháború katonai kiadásai és később a jótételi kötelezettségek a fejlődési folyamatot megtörték. Az elégedetlenség és elkeseredettség remek táptalajnak bizonyult a forradalomhoz, majd a tanácsköztársasághoz. A kaotikus belviszonyokat tetézte a trianoni békeszerződés, aminek következtében hazánk „közepes méretű európai országból (...) a térség egyik kisállamává zsugorodott” (Romsics, 2017:414). Ennek az időszaknak az egyik jelentős, baloldali gondolkodója volt Jászi Oszkár, Szekfü Gyula pedig ebben az időszakban a magyarság történelmi szerepét kívánta értelmezni.

2.4.1. Jászi Oszkár

„csak későn jöttünk rá, hogy az a nemzetköziség, melyre mi számítottunk: a munka, a pacifizmus és a komoly szellemi értékek nemzetközisége a valóságban nincs sehol.” (Jászi)³⁰

Jászi Oszkár, a nagykirályi zsidó értelmiségi családba 1875-ben született író, politikus, szociológus a magyar polgári radikalizmus vezető alakjává és teoretikusává vált.

Ebben óriási szerepe lehetett a nemzetközi tudományos élet hatásának, amelyben a szociológiai kutatások a társadalmi folyamatok megértését szolgálták. Különös hangsúlyt kapott ez a szemlélet Jászinál, hiszen az országban felgyorsult modernizáció az 1800-as évek végére, az új, tőkés tulajdonviszonyok, a polgárosodás, a szellemi, elsősorban természettudományos gondolkodás fejlődése ellentétben állt a megmerevedett nagybirtokrendszerrel és az egyházi hegemoniával. Mindez „különböző struktúrák »egymásra csúszását«, legitimációs elvek és technikák sajátos szimibózisát eredményezik” (Huszár, 1994:2). Az egymás mellett élő társadalmi minták, a vallási csoportok zártsága magyarázza „az ún. középrétegek, értelmiségiek tömbösödését, pontosabban a kooperáció és az elkülönülés, a szándékolt mintakövetés és a szegregáció egyidejű jelenlétét.(...) A konzervatív-liberális ideológián belüli változásokat, a

³⁰ (Jászi, 1989:56)

radikalizmus jelentkezését, időleges koalíciójukat, majd elkülönülésüket is e folyamatok indukálják, minthogy a tudományos, politikusi, szociálpolitikusi szerepkészletek meghatározott övezetekben tapasztalható tagolatlansága sem függetleníthető a szociális és mentális struktúrák egymásra tolódásának fentebb vázolt jelenségeitől” (Huszár, 1994:2-3).

Jászi a szociológia felé fordult, és tudományos karrierben gondolkodott. Egy akadémiai pályázaton írásával a Gorove-díjat is elnyerte. E területen képzelte saját jövőjét, bár a nemzetközi tudományos elvárásoknak éppen erős politikai érdeklődése miatt nem tudott minden tekintetben megfelelni. Terepmunka helyett az ok-okozati megértést favorizálta, s nála is, mint ahogy saját korának jellemzőjeként is felfedezi: a tudomány és a politika összeforr, gyakorlati tettekké kíván válni. Szociológusként közelíti meg a korabeli problémákat: a nemzeti-nemzetiségi kérdést, a gazdasági, politikai és kulturális tőke viszonyát, akkori aránytalanságát, konfliktusgerjesztő hatását (Huszár, 1994). A politikus Jászi azonban ellentmondásba került a tudományos kutató Jászival. Nyelvezetére ezért is lehet jellemző az erőteljes szubjektivitás, az érzelmi telítettség. Jászi Oszkár A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés című, 1912-ben megjelent művében (Jászi, 1986) próbálta kiegyenlíteni a két terület között feszülő ellentétet, de a politikus gondolkodó felülkerekedett. Így válik természetessé nála, hogy radikalizmusa írásaiban, vizsgálódásaiban rendre megjelenik, akár a tőkés berendezkedésű keresztény államot, akár a kommunizmus romboló erejét támadja.

Mondhatni, radikalizmusukban és narratíváikban Jászi Oszkár és Szabó Dezső ikertestvérek. Mindkettő kíméletlen harcosága és nemzetféltő aggódása – jellemző szókimondással, vezérszólamok kialakításával, metaforákkal – ugyanazt vagy hasonló utat jelöl ki az ország számára: a demokratikus, a társadalom minden rétegére kiterjedő átalakulást követeli, alapvető földreformot, a parasztság és a munkásság különös védelmét. Ez a gondolat Jászinál már a Huszadik Század 1907. januári számában megjelent cikkében (Az új Magyarország felé) megjelenik: olyan radikális függetlenségi programot vázol fel, amely még Ausztriával szemben teremtené meg a gazdasági önállóságot. Ebben az önkormányzatokra, a közoktatási reformra, az egyházi birtokok szekularizációjára alapoz. Sürgeti a teljes sajtó-, gyülekezési és sztrájk szabadságot, tiltakozik még a kisebbségek magyarosítása ellen, és autonómiájuk mellett érvel. Az 1912-ben megjelent, nemzetiségi kérdéseket boncolgató írásaiban kifejti, hogy a nemzetiségi törekvések „az egység, a szervezettebb gazdasági és kulturális tömörülés mozgalmá[i]” (Jászi, 1986:275). Ezt azonban néhány évvel később módosítja: az asszimilációt természetes és történelmileg szükséges folyamatnak tekinti.

Mivel akkor a nemzetiségi vezetők éppen az elszakadásra készültek, ezért Magyarország „Keleti Svájcá” alakítását, vagyis a föderációt javasolta. Még az 1918-ban megjelent

Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok című munkájában is ez az „európai egyesült államok” vízió köszön vissza. Gondolatai, bár „a megvalósult történelem nem igazolta Jászit” (Jeszenszky, 2015) a világ gyakran kiszámíthatatlan változásának folyamatában helyénvalónak tűntek: változékonyak, gyakran ellentmondásosak. Szocialisztikus elvei sürgetőek, hiszen, mint Szarka (2015:9) írja: „a diadalmas gazdasági modernizáció (...) az országban igazi haladást mégiscsak inkább szigetszerűen, a gyorsan növekvő városokban, gyártelepeken tudott felmutatni.” Mégis, a dunai szövetkezés és patriotizmus eszméje – amit más keretekben, de korábban már Kossuth, Deák és Eötvös is felvetett – Hanák (1985) szerint illuzórikus, irreális volt már az első és a második világháború után egyaránt. Az ellentmondásosság – talán éppen a körülményekhez való görcsös alkalmazkodási vágy jegyében – Jászi vezértémáiban megfigyelhető: 1918-ban még Eötvösre rímelve abszolutisztikus királyi hatalom alatt képzeletben el az Európai Egyesült Államokat. Mi több, ezen is túlmegy, s a zsidó gyökerű piarista-tanítvány nemcsak egyszerűen a föld univerzális államát vizionálja, hanem magát Isten országát, mint az ember életének értelmét és célját. A „fajközi államot, idegen kulturák, idegen vallások, szabad egyenrangú szövetségét ahhoz, hogy bekövetkezhessek az a végleges, az egész földkerekségre kiterjedő szövetséges állam, az a Civitas Dei, mely úgy a legmélyebb vallásos, mint a legátfogóbb filozófiai intuiciónak szerint földi pályánk tulajdonképpeni értelme és logosa” (Jászi, 1989 : 98).

A Károlyi-kormány bukása, a Tanácsköztársaság terrorja a szocialista gondolkodót 1919 tavaszán, még az új hatalom felállása előtt, nyugati emigrációra kényszeríti. Tele van csalódással: hiába lépett be a szabadkőművesek közé, hogy a társadalmi átalakulásra vonatkozó, az emberi szabadságjogokat középpontba állító céljait elérje, nézetei ott (is) hatástalanok maradtak (Jeszenszky, 2015; Szarka, 2015). Radikális és pacifista egyszerre. Ebben is látszik, hogy ellentmondásos személyiség és ellentmondásos gondolkodó volt. Veress (1991:161.) úgy véli, hogy Jászi „Rendhagyó, deviáns személyiségnek bizonyult, aki képtelen volt megbékélni mindenkori környezete hitványságával és értetlenségével. Soha nem habozott lándzsát törni, ha az igazságról volt szó; de hát nem egy romantikus lovagnak, hanem pozitivistá társadalomtudósnak készült, s ítélőképességének nemcsak előnyére vált, hogy a mércét magasra helyezte.” A Magyar Kálvária címmel 1920-ban megírt és 1969-ben Münchenben megjelent könyvét a forradalommal kapcsolatos önvallomásnak, „önleszámolás”-nak (Jászi,1969:15.) szánta. Ebben a művében magát anti-marxistának nevezi, s emigrációját megokolandó fogalmazza meg a vörös uralommal kapcsolatban, hogy „nem bírtam elviselni a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak azt a teljes elkobzását, mely ezt a rendszert jellemezte” (Jászi,1989:118).

Nemzeti karakter, társadalmi háttér:

A nemzeti karakterrel is foglalkozó, egyszersmind társadalmi háttért is felvázoló, emigrációban írt könyvében leszögezi, hogy űr támadt a hatalmon levők és a nép, a néplélek között: „Magyarország mindenkori kormányai és történelmi pártjai már évtizedek óta elvesztettek minden összeköttetést a néplélekkel és a népies törekvésekkel” (Jászi, 1989:21). Ebből következően a „magyar nép egyike Európa legelhanyagoltabb népeinek” (Jászi,1989:22), pedig faji sajátosságait e művében kiválónak ítéli, mi több, Közép-Európa „legszorgalmasabb és legderekabb”, a térség újjáalakításában kulcsszerepet játszó népként jellemzi, de hozzáteszi, hogy tanulatlan (Jászi,1989:22, 219). Talán éppen ezért hasonlítja össze a magyar és a zsidó ember általa sajátosnak vélt nemzeti karakterjegyeit. Ekkor azonban a fönti – ugyan szánakozó, mégis alapvetően rokonszenvező – véleményt az ellentétére fordítja: a „magyar ember „minden ízében racionalista és amoralista lelki típus a zsidóság faji, vagy történelmileg kifejlett átlagtípusával szembeűnő hasonlóságokat mutat: az ösztönélettől és a természettől való elváltság, a tradíciók hiánya, a gögös exkluzivitás, a messianisztikus hivatás, az ellenvéleményekkel szembeni türelmetlenség a materialista hedonika túltengése, vagy – a másik végleten – a konok, keleti, az élettől elforduló miszticizmus mindkét típusnál közös” (Jászi, 1989:129).

Miközben a miszticizmusról sem fogalmaz egyértelműen, a tanulmányfüzér kritikus alaphangjából inkább a bírálat érezhető ki, mégis, már a felütésben, a címadásban megalkotja saját miszticizmusát. Az újszövetségi kép, Krisztus megfeszítettének hegye a profán világban a magyarság szenvedésének a helye is. S egyben a valós és jelképes ostorcsapások alatt a Via Dolorosán vánszorgó magyarság előtt/fölött ott lebeg a szinte átlényegült, s – a könyvben megidézettek közül egyedülként – minden kritikától mentes Károlyi Mihály. Ezzel a képzettársítással mintegy a nagyvilág katedrálisának oltárára helyezi őt. Narrációjának eme nyelvi és gondolati karaktere ellentétes általános történelmi-társadalmi fejtegetéseivel, melyekben támad és élesen bírál, akit csak lehet. Részvétet egyedül a munkásság, rajongást pedig szinte egyedül a bukott kormányfő iránt mutat. Bár ebben az ellentmondásos stilisztikai kísérletben a racionalitást helyezi előtérbe, mégsem minden érzelem nélkül vizsgálja a társadalmi csoportokat, a történelmi folyamatokat és a többször módosított, várt és aktuálisan egyedül járhatónak tartott utat.

A gazdasági környezet erőszakos megváltoztatása is utólag csalódássá válik gondolkodónk számára. A hazánkban lévő, előzmény nélküli átalakításról egyszerre büszén, eredményt

sorolva számol be, de keserűen is. Ahogy írja: a termelést és a szétosztást „szocializálták”, megsemmisítették az osztályállamot, a bürokráciát és a „militarizmust”, megteremtették a „kommunista szellemi és erkölcsi atmoszférát,” (...) s „minden, bank, pénzügyintézet, 20 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalat, 100 holdon fölüli birtok, s minden ház, amely nem esett a munkásházak kategóriájába, »köztulajdonba« ment át.(...) 4 hét alatt több mint 1000 üzemet” leltárba vettek, ez volt a „papiros-szocializálás”; a latifundiumokat nem felosztották, hanem azokból termelőszövetkezeteket csináltak (Jászi, 1969:131–132.). Vagyis az akkori hatalom nem a néppel egyetértésben, hanem erőszakkal cselekedett.

Jászi már a korai időszakában felismerte, hogy támogatást csak akkor kap bármely reformterv, ha tiszteletben tartja a nemzeti érzésvilágot (Kovács, 2017). Ez a nemzeti tudat azonban már nem a nemesi, osztálykülönbségeken és kiváltságokon alapuló gondolkodás, mint láttuk azt korábban Széchenyinél és Eötvösnél. Jászi nem ismer megalkuvást: számára minden egyes itt élő alanyi jogon a nemzet része, azonos jogokkal és kötelezettségekkel, ezért tartja művében szükségesnek az asszimilációt is. A társadalmi és kulturális elmaradottságnak, valamint a gazdasági és politikai megszervezettség hiányának köszönhetően vált alkalmatlanná szerinte a magyar nép arra, hogy „a benne szunnyadó hatalmas szellemi és erkölcsi erőknél” megfeleljen. A nemzeti őserő felörlődését olvasatában a „latifundium, az uzsora és a felekezeti népbutítás ördögi háromsága” okozza (Jászi, 1989:160). A fennálló rendszer legfőbb hibájának a feudalizmus és a kapitalizmus fenntartását tekinti, „melyen elsősorban alapszik népünk elnyomorodása és a zsidó parazitizmus virulása” (Jászi,1989:160). E sorok szerzőjénél a fájdalmas kritikát jelentenek, és nem a gyűlöletkeltés eszközei. Látjuk, hogy egy általa érzékelt társadalmi-gazdasági anomália metaforikus megjelenítése során a kíméletlen, nemzetek feletti nagytőke szimbólumává vált egy társadalmi-felekezeti csoport.

Ugyanez érvényesült uralmi téren is, a vörösterrort nem a marxi gondolat folytatójának tekinti, hanem anarchiának, melyben „hatalmi téboly, hatásköri visszaélések – fölbomló államtest (apró területi uralmak)” jellemzők (Jászi, 1969:143). Ebből következett szerinte, hogy a minoritás diktatúráját „csak katonai erőszakkal tarthatja fenn”, amihez a Vörös Hadseregben megtestesülő „új militarizmus”-ra valamint az emberközpontú vallások helyett a bolsevizmusra, mint új vallásra támaszkodtak (Jászi, 1969:144-145). Később, a forradalomra utalva írja: ezekhez pénz „jött Oroszországból bőven, néhány száz vagy egynéhány ezer ember élete pedig mit sem jelentett a kommunista megváltás fanatikusai (...)” számára (Jászi, 1989:86–87.). Vagyis az anyagi támogatás nem a közösség (ország) gyarapítását, hanem az uralkodó elitet szolgálta. Vallomása alapján Károlyi lemondásával megszűnt a lehetősége, hogy az „erős szövetség[ről]” szőtt álma beteljesüljön, aminek a következtében „Csehország,

Jugoszlávia, Románia és Magyarország (...) [egy, a] szabad népek szabad köztársasága, a szeretet és a béke országa, mint ahogy azt már a Szentírás hirdeti” (Jászi, 1989: Függelék II – 190). Éles kritikájában a forradalom vezetőit, a szellemi munkásokat gúnyosan „Marx-kérdők és osztályharc-rikkancsok” jelzőkkel látja el (Jászi, 1969:147), s utólag rávilágít, hogy végül a hatalmukat egy erkölcstelen belső uralmi harc omlasztotta össze. Szerinte a vezetők felkészületlensége improduktív volt, holott „csakis a dolgozó, produktív embereknek lehet joga a társadalmat irányítani és kormányozni” (Jászi, 1969:151). Mi több, csupán „2-3000 magyar kultúremberre kellett volna alapozni a változásokban” (Jászi, 1969:35), s belőlük felépíteni az új közigazgatást – mondja. A kemény kritika után felsorolja azokat a tényezőket, amelyek szerinte a tanácsköztársaság értékei voltak. (Ezeket az értékeket egyébként, a háború kapujában, a németektől eltanulandó erényeknek mutatta be.) Szerinte „organizáció és rend” jellemezte, öntudatra ébredtek a „proletár tömegek és a parasztság”, megjelent a nemzetköziség gondolata, és maga a tanácsrendszer egy „fejlettebb demokrácia és önkormányzatiság felé tört utat” (Jászi, 1969:153). Meglepő Jászi mérlege, hiszen – mint fentebb már utaltunk rá – korábban leírja, hogy ez a rend katonai, kényszerítő rend volt, hogy a Károlyit követő vezetés belső hatalmi harcai szervezetlenséget mutattak, és azt is, hogy a munkás és paraszt tömegek fölrázása véres összecsapásokhoz vezetett! A nemzetköziség vonatkozásában pedig leszakadó törekvéseket, nagyhatalmi (katonai) beavatkozások során sorozatosan felosztott államokat látunk. De láthatunk nála más ellentmondást vagy következetlenséget is: míg a tanácsköztársaság általa meglátott néhány értékét felsorolta, addig a Horthy-rendszert csak bírálja, és értékeitől, eredményeitől eltekint. Ami viszont mindkettőben közös: az „ész felépítménye tehetetlennek bizonyul” (Jászi, 1989:34). Vagyis erőszakos, szervesen változó, mégis jószándékú is, nem hozhat kiegyensúlyozott eredményt. Szerinte a kívánt jövő csakis a szabad akaraton alapuló globális összefogásban valósulhat meg, melyben háttérbe szorul a nemzeti öntudat, a mérleg nyelve a gondolkodásban az integráció és modernizáció javára billen. Ugyanakkor a fentiekből az is kiderül, Kovács (2017) megállapításával ellentétben, hogy a nemzeti identitás nem adható fel. Annál is inkább, hiszen Jászi utópiája szerint Magyarország a térség szellemi és gazdasági vezetője lehetne, magával vonva a természetes asszimilációt.

Gazdaság:

Jászi 1915-ben, a Világ és a Huszadik Század hasábjain indított, a vámunióról szóló polémiához hozzászólva a közép-európai gazdasági szövetség mellett érvel. Indokai szerint az egyik cél, hogy az együttműködők „a mainál sokkal szélesebb belpiac, sokkal tágabb és változatosabb

termelési erők, sokkal biztosabb és autarchikusabb mezőgazdasági produkció felett rendelkezzenek.” Cikkében úgy véli, hogy a „merkantili[sta]”, világuralomra törő, háborúgyőztes erők: Anglia, Oroszország, az USA valamint „a sárga imperializmus” mellett „a kis gazdasági piacok laza rendszere többé nem tartható fenn, lévén az egész közgazdasági életnek egyetlen alapvető motorikus ereje a fogyasztóképes piac tágulása”(Jászi, 1915:127). Számára tehát a gazdaságot a piac hajtóereje mozgatja, ez az, ami a kis- és nagypolitikai törekvések mögött húzódik. Jól érzékeli, amit már korábban a reformkor nagyjai is megfogalmaztak, hogy kis népek a nagy nyomásban képtelenek gazdaságilag (is) önállóak maradni, ezért szövetségekre van szükség. A szövetség jegyében Jászi a piacélnkítés egyik eszközének a vámuniót tartja a németországi gazdaság felé való nyitással. Úgy véli, hogy ebben egy új, a merkantilizmust meghaladó gazdasági formát lehet alkalmazni, vagyis olyant, amellyel „az ország népét szolgáló s nem egyes monopolisták zsebébe tömő iparfejlesztési politikát alapítani lehet” (Jászi, 1915:128), vagy egy évvel később: ahol „széles termelő rétegek szolidaritása érvényesül” (Jászi,1916:446). Elveti a „szubvenciót”, a fogyasztó és a munkás „kizsákmányolását”, és nem fogadja el a német gyarmatosító és asszimiláló szemlélettől való félelmeket, hiszen víziójában Közép-Európa és Németország – „pacifista és szocialista” nézetrendszerrel – az egyenrangúak szövetségét kötné meg, melyben a nemzetállamok szabad „önkormányzatisága” is megjelenne. A nemzetközi folyamatokat értelmezve tehát felismeri, hogy Németország a gazdasági és szervezőtechnikai fölényével meghatározó országa lesz a kontinensnek, de nem ismeri fel benne a veszélyt, és befolyását egyértelműen pozitívnak, a magyar gazdaságot is erősítő hatásúnak tekinti (Jászi, 1915). Szerinte ez elsősorban a mezőgazdaság korszerűsödését és a feldolgozóipar megerősödését hozná, melyben a gazdasági előnyök mellett megtanulná az itt élő népesség a német fegyelmet, kötelességtudatot, tudományos és technikai munkamegosztást, „a német produkció és a fogyasztás mintaszerű szervezés[ét], a közélet minden terén mutatkozó pontosság[ot] és megbízhatóság[ot]” (Jászi, 1915:129). Ez a „gazdasági és kulturális csere” szerinte egy „liberálisabb és humánusabb” nemzetiségi politikához is vezetne, mondja, miközben naív elképzeléssel, a német hegemoniát elismerve, Magyarországnak a Balkán feletti ellenőrzést is megadná a „demokratikus erők fokozódó érvényesülése mellett, a nemzetiségi szabadság elv[e alapján]” (Jászi, 1915:130). Holott a Balkánon komoly feszültség volt tapasztalható már akkor, hiszen a Monarchia 1908-ban annektálta Bosznia-Hercegovinát, és ezzel kivívta Szerbia haragját is. Jászi ebben a helyzetben nem veszi észre Németország háborús céljait, sőt, teljes anakronizmusként leírja, hogy e szövetség alkalmas a „háború rémének és gyalázatának fokozatos, de biztos kiküszöbölésére”(Jászi, 1915:130). Nem mentség, hogy valószínű, tanulmányát még jóval a

hadüzenet előtt írta, és abszurd módon, annak megjelenésekor már pusztít a Nagy Háború, amely nemcsak mély gazdasági válsághoz, hanem Magyarország megcsonkításához is vezetett. Jászi gazdasági víziója tehát ebben az időszakban sem teljesült. Az emigrációban született visszaemlékező és összegző művében már a háború utáni időszakot jellemzi. A gazdaság letragikusabb jellemzőjeként a „feudalizmus és a bankkapitalizmus minden ellensúly” nélküli kormányzását jelölte meg (Jászi,1989:25). Ezt nem tudta kiegyenlíteni egy teljesen más rendszer sem. Ezért már a külföldön töltött évek távlatából visszatekintve figyelmeztet, hogy a tanácsköztársaság alatt sem érvényesült a munkateljesítmény aránya, s bár „a szovjetköztársaság (...) gondoskodott a munkabérekéről, forgótőkéről, beruházásokról”, a központosítás során azonban éppen a kisiparosokról feledkeztek meg (Jászi, 1969:133). Vagyis a túlzott állami beavatkozás ellentétes gazdasági jellemzőket hozott létre. Ebben a gazdasági felállásban a termelés értéke és célja megszűnt, a földjéhez és munkájához érzelmileg is kötődő parasztot pedig „gyűlölték”, nem engedték gépekhez és nyersanyaghoz jutni. Mi lehet mindennek a következménye? Jászi világosan rámutatott a kereskedelemre: „a társadalmi munkamegosztás alapföltétele, a csere megszűnt” (Jászi, 1969:134). Ezért kiélesedett a város és falu közötti ellentét, ami „véres összecsapásokhoz vezetett” (Jászi, 1969:135), ráadásul a szövetkezések nem önkéntesen, hanem kényszer alatt, diktatórikus módon alakultak meg. Sajátos, kommunisztikus gazdasági rend érvényesült a gondoskodó, de gazdaságilag tapasztalatlan állam megjelenésével: eltűnt a szabadverseny az árak és a bérek vonatkozásában, pénz helyett a munkaidő vált valutává, a termelés és szétosztás központosítása, valamint a katonás munkafegyelem fizikai kényszert, „fegyveres erőt” jelentett. Jászi szerint a forradalmat „túlbugzó elemek robbantották ki” (Jászi, 1989:49). Könyvbéli vallomása szerint Károlyi kinevezésétől a királyság megerősödését várta (holott tudjuk, s kevésbé hihető, hogy Jászi ne tudta volna, hogy Károlyi maga szegte meg az uralkodónak tett esküt!). Ebben a helyzetben vették végig a megoldandó problémákat. Ezek legfontosabbja Jászi szerint: a dualizmust megszüntető békediktátumban érvényesíteni a wilsoni elveket, általános választójog bevezetésével demokratizálni a törvényhozást és a közigazgatást, „közszabadság biztosítása; a termelés megindítása; szociális reformok, földosztás, (...) béke, dunai népek konföderációja;” (Jászi, 1989:51–53). A változás azonban mást hozott gazdasági téren is. A lecsökkent árukínálat feketekereskedelemhez vezetett, ami demoralizálta a társadalmat. A mezőgazdasággal kapcsolatosan pontosan látja, hogy természeti kincsekben gazdag ország hazánk, de azok kiaknázása sikertelen, legfőképpen a területvesztések miatt. Másrészt a megmaradt földterületek eloszlásának aránytalansága miatt, hiszen csak a föld, legelő, erdőgazdaságok kis része volt kisparasztok birtokában (Jászi, 1969:23).

A társadalmi-gazdasági visszarendeződés sem hozott szerinte pozitív változást, mivel az ipar gyenge, a nincstelenné vált parasztokat nem tudja alkalmazni. Az okok között valós tényeket említ: a szakismeretek hiányát, a nagybirtokrendszer gátló hatását, a szociális háló hiányát. Úgy látja, hogy nincs meg a kétkezi munkások védelme, hiányzik a munkaidő meghatározása és a női- valamint a gyermekmunka³¹ szabályozása (Jászi, 1969). Ugyanakkor sokkal kevesebb teret szentel a háború-okozta veszteségek (ide értve Trianont is) gazdasági hatásának az elemzésére, az aktuális vezetők hibájául róva föl a kialakult állapotokat. Vagyis a háború utáni gazdaság bírálatában előbb kizárólag a tanácsköztársaság, majd később egyedül a Horthy-rendszer felelősségét látja.

A társadalom és a politika megítélésében is változik Jászi szemlélete: könyvének első részében még rettenetesnek tartja a bolsevizmus hatását³², s helyette a királyságon belüli demokratizálódást tartja megfelelő megoldásnak (Jászi, 1969:27). A Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok című munkájában³³ ugyancsak összefogást sürgetett: „Egyedül Magyarország demokratizálása volna képes olyan politikai atmoszférát teremteni, melyben a Monarchia teljesíthetné világtörténelmi hivatását: egy szabad népszövetség alkotását” (Jászi, 1969: 29). Ez a politikai-gazdasági szövetségeken alapuló összefogás³⁴ magasabb rendű számára, mint a nemzetállami szuverenitás. Feltételezése szerint első lépésként az önálló országot, majd a nemzetekfeletti kárpát-medencei összefogást a Károlyi kormány meg tudta volna teremteni, ha lett volna elég ideje: hogyha „a Károlyi-kormány kinevezése hat vagy akár csak négy héttel előbb történt volna meg, a magyar események lényegesen más irányt vettek volna (...) bolsevizmus és fehérterror nélkül” (Jászi, 1969:32). A földreform során, Jászi szerint (ahogy később Szabónál is), az egyetlen megoldás a hitbizományok megszüntetése és az egyházi birtokok államosítása. Sérelmezi, hogy miközben a földpiacra rátette a kezét az uzsorás monopólium, a földet pedig idegenek is megvehetik, éppen a hazai nincstelének nem jutnak megfelelő földbirtokhoz, s ez egyes vidékek elnéptelenedéséhez vezet. Visszaéléssel vádol vezető budapesti bankokat, amelyek a kormánnyal korrupciós ügyekbe keveredtek, ahogy cinikusan, abszurditásként megfogalmazza: a megvesztegetések hatására „[é]lénk forgalom indult meg a zsidó bankárok és a rezsim zsidógyűlölő vezetői között” (Jászi,

³¹ A történészek kimutatták, hogy hazánkban már az 1840-es országgyűlés – külföldi példák alapján – törvényt fogadott el a gyermekfoglalkoztatás szabályozásáról (Láng, 1980).

³² „Magyarországon a hit elvész a nemzet hivatásában, és semmi sem marad az osztályharcon és az osztálygyűlöleten túl, mely mindig kész az államot lerombolni! (Jászi, 1969:27)

³³ Itt már egyértelmű veszélyként mutatja az orosz („pánszlávizmus”) és a német birodalmi törekvéseket („pángermánizmus”), így összefogás nélkül a kis népek pusztulását vizionálja (Jászi, 1969: 29).

³⁴ Úgy véli, a szövetség népeinek „minél bőségebb termelés, minél fejlettebb munkamegosztás, minél intenzívebb csere, az anyagi és szellemi erőknél minél akadálytalanabb kifejtése, minél több erkölcsi és politikai szabadság” kell. „Ennek az útja (...) csakis a népek demokratikus szövetsége lehet” (Jászi, 1918:96).

1989:228). A pénz és hatalom tehát olyan erő, ami az ellenségeket is egymás cinkosává teheti, mindenféle erkölcsi skrupulus nélkül. A szerinte liberális gazdaság, a politikai-gazdasági bizonytalanság a két háború között³⁵ „megakadályozott minden igazán produktív munkát” (Jászi, 1989:232), s a nincsteleneket és dolgozókat alacsony bérekkel és nagy munkateherrel zsákmányolták ki (Jászi, 1989:234). Ez utóbbi megállapítása sajnos igaz, nem véletlen, hogy majd Szabó és Németh hatására (is), a '30-as évekre, megszerveződnek a keresztény szociális mozgalmak.

A gazdaságra ható, korszerű, de nem új követelés az, amit feladatul összeállít, ugyanezeket a követeléseket látjuk nemzetközi szintéren és a korábbi évek magyar gondolkodóinak törekvéseiben is: demokratizálódás (szociális és nemzeti kérdések kapcsán), egészségügy fejlesztése és a választójog rendezése, a nemzetek igényét kielégítő alkotmány; demokratikus választójog; nemzetiségek egyenjogúsítása és korszerű szociálpolitika. A különbség a moralitás alapjában: a keresztény illetve az ateista nézőpontban van. Azonban hozzá kell azt is tenni az előbbi megállapításunkhoz, hogy a gazdasági-civilizációs előretörés következtében átalakult társadalmi- és munkaviszonyok miatt ezeket a kérdéseket abban a helyzetben és szervesen, teljes átalakítással nem lehetett jól megoldani: a változások lépéselőnyben voltak az elhatározásokhoz és megvalósításokhoz képest (Jeszenszky, 2015; Hanák, 1985).

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre

Jászinál is megtalálható, de marxista kontextusban, a hazafiság, a kultúra és a morál témája. Írásaiból kiviláglik, hogy a közép-európai gazdasági integráció a népkultúrát is megerősítene (Kovács, 2017). Az I. világháború idején felhívja a figyelmet az egyéni és a közösségi felelősségre: „Kell, hogy a mai rettenetes világkrízis minden tisztességes emberben még jobban kifejlessze az egyéni felelősség érzetét”(Jászi, 1916:447). Önkritikusan fogalmazza meg, hogy a „Károlyi-pártnak volt (...) a legkevésbé alkalmas emberanyaga (...) A szocialista pártban is nagy volt az igazi kultúrártékek hiánya” (Jászi, 1989:74). Hiányzott tehát az a műveltség, amit ő maga megkapott, de a felelős pozíciókban lévőkről nem mondhatta el ugyanezt, pedig az országvezetéshez szükséges erények.

Ugyanakkor a világban a morál kérdését is felvető negatív folyamatokat vél felfedezni. Ennek pandantja a puritán Károlyi személye, aki Jászi interpretációjában a lobbistákat távol tartotta,

³⁵ Megfelelnek arról, hogy Magyarország – népszövetségi kölcsönrel – képes újratemetni magát, s bár a társadalmi ellentéteket nem sikerül felszámolni, a gazdaság és a települések modernizációja folytatódik, a dolgozó rétegek egy részében pedig pozitív jövőképet sikerül kialakítani.

és vezetése alatt „tisztább kezű kormánya talán még nem volt Magyarországnak.”(Jászi, 1989:55). Mégis, úgy véli, a kormány azon az internacionalizmuson bukott meg, „melyre egész politikánkat alapítottuk (...); a régi világ nemzetközisége, az arisztokraták, a hadvezérek és a bankárok nemzetközisége (...) ez a negyedik internacionálé, mely minden másnál erősebb és hatalmasabb. Nos, ezzel a nemzetköziséggel kerültünk mi csakhamar szembe” (Jászi, 1989:56-57). Ez a megfogalmazás kísértetiesen hasonlít a ma Bogár László (2007) által háttérhatalomnak aposztrofált világgazdasági elit metaforájára.

Mivel a szociális egyenlőtlenségeket nem tudta a kormány felszámolni, az internacionalizmust pedig utópisztikusan („a munka, a pacifizmus és a komoly szellemi értékek nemzetközisége” - Jászi, 1989:56) értelmezte, ezért „a bolsevizmus veszélye első pillanattól ott kísértett a Károlyi-kormány feje fölött” (Jászi, 1989:58). Szerinte ez okozta Magyarország megcsönkítését, hiszen nélkülük, amennyiben az antant becsületesen betartja a megállapodást, „micsoda kitünő szerződés lett volna az a fegyverletételi paktum! Magyarország gazdasági vérkeringése érintetlen maradt volna!” – véli Jászi, vagyis az utódállamok mohósága nem érvényesülhetett volna, mert a nagyhatalmak a wilsoni elvek szerint jártak volna el (1989:68). Trianon legfőbb oka tehát elsősorban morális kérdés nála, ami viszont súlyos gazdasági-társadalmi-politikai folyamatokkal járt. A forradalom során, meglátása szerint, a szellemi-lelki és politikai anarchiát tetézte a megszállt ország gazdasági hanyatlása, a fizetőeszközök inflálódása, a munkanélküliség növekedése, a nyomorban élők számának megtöbbszöröződése, a budapesti nyomortelepek kialakulása is, mindez lenini propagandával kiegészítve. Elkerülhetetlenek voltak tehát a katonai lázadások, gyári fölkelések, „izolált terrorisztikus cselekmények”. Ez természetes félelmet generált a békekötés győztes résztvevőiben.

Jászi szerint az új vezető: Horthy Miklós, a „csúszómászó udvari lakáj” (Jászi, 1989:209) keze alatt még jobban kiéleződtek a társadalmi különbségek a szomszédos országokhoz viszonyítva is, mind gazdasági, mind szellemi téren. Ugyanakkor elismeri, hogy ekkor már „Magyarország legjobb szellemi és erkölcsi vezetőinek átlagos minősége igen magas szinten áll, addig az átlagos polgáré sokkal alacsonyabban, mint a szomszédos országokban” (Jászi 1989:208–209). Vagyis a kultúrálódás, az ismeretek bővítése egy tudatosabb állampolgári és dolgozói magatartást alakíthatna ki, s ez a folyamat a társadalmi-gazdasági különbségeket is kiegyenlíthetné. Meglátása szerint – ellentétben Széchenyivel és Eötvössel – bár a kultúráltság nem feltétlenül jár magas erkölcsiséggel, a gazdaság szereplőinek beilleszkedését, hatékonyságát, munkapiaci lehetőségeit elősegíti.

Itt elismeri, hogy a gazdasági életet a Horthy-korszakban helyre tudták állítani, de az „kalandorok kezébe került” (Jászi, 1989:213). Így szerinte „Horthy és kamarillája közönséges

terroristák korrupstársasága” lett (Jászi, 1989:217). Az ország vezetőit tehát amoralitással, bűnözéssel, gazdasági és választási visszaélésekkel vádolja, és hangsúlyozza az antiszemitizmus problémáját is (Jászi, 1989:218). Ez utóbbi azért érdekes, mert korábban élesen bírálta a zsidóságot. Litván György a Jászi Oszkár és a zsidókérdés (2005) című munkájában úgy véli, hogy a magyar baloldali mozgalmak vezetői számára nem létezett ún. zsidókérdés. Marxista álláspontjuk szerint a zsidóság jelenléte és morálja a gazdasági életben a számukra elfogadhatatlan, ezért a szocializmus által megszüntetendőnek tartott kapitalista fejlődés velejárója. Azaz a megnevezés valójában egy metafora, ahogyan már korábban is utaltunk rá, a dolgozói iránt közömbös, haszonelvű gondolkodású kapitalista jelképe. Jászi megfogalmazását részben ez, részben saját, gyötrő gondolatokat kiváltó származástudata befolyásolhatta. „S részben ezzel szolgáltatott okot arra is, hogy ebből a körből senkinek a zsidóságával, a zsidósághoz való viszonyával nem foglalkoztak annyit egykor és most, mint az övével, s még különlegesebb, hogy már életében is, újabban pedig még gyakrabban, antiszemitizmussal, zsidó öngyűlölettel vádolták. Annyi bizonyos, hogy a zsidókérdéshez fűződő viszonyában rendkívül plasztikus, sőt kiélezett formában jelentkezik egy szélesebb értelmiségi réteg sok jellegzetes problémája” (Litván, 2005:46). Jászi 1936-ban írta az alábbi sorokat: „Sokszor eszembe jut: ha kurtanemesnek vagy akár csak paraszti sarjnak születtem volna, munkám hatása megezerszeresedett volna. S általában kételyeim vannak, hogy idegen faj emberének szabad-e részt venni a vezető politikai életben? Ebben a véleményemben nincs semmi szerepe a náci ideológiának, melyet természetesen mai formulázásában ostobaságnak és gonoszságnak tartok. De van benne egy residuum, mely megfontolást érdemel.” (Levél Liebermann Pálhoz, In: Jászi, 1991:369–371.). Eddig a magábforduló, eredetéről megfélekedezni nem tudó író vallomása. Az értelmezést azonban kiszélesíti az elvtelen hatalmat kiszolgáló emberre is. A saját sorsáról levélben leírt melankolikus gondolatok nem köszönnek vissza könyve lapjai, de az értelmezés ellentmondásai ebben a kérdésben is megjelennek. A művelt és tanult, sokat tapasztalt, menekülésre kényszerült és talán ezért is vallásavesztett, talaj nélküli, szétesett ember képét mutatja az emigrációban összerendezett kötetének e témában megfogalmazott mondatsora. Az egészen vad, erőteljes jelzőhasználat lehet a József Attila-i „érted haragszom, nem ellened”- szerelmes toposz parafrázisa³⁶, csak éppen a szeretet helyett a kétségbeesés hallik ki Jászi mondatfűzéseiből. Sahlins (2010:42) megállapítását erre a helyzetre is alkalmazhatjuk: „Nem csupán a korcsoportok vagy társadalmi osztályok közti határok, az osztályok és alosztályok termelődnek újra” a meghatározott szimbolizmusokon

³⁶ József Attila: Érted haragszom, nem ellened (1926. jún.)

keresztül, hanem „kialakulnak az e kategóriák közötti jelentésbeli különbségek is”, vagyis megkülönböztető erőként megjelenik az egyéni vagy csoportjelleg. Jászi, a katolikus iskolában tanuló, protestánsnak keresztelt, zsidó gyökerű fiú a sok a mintából melyikkel azonosuljon? Ez az identitáskereső vágy hajthatja, nem egyedülként, amikor a közbeszédnek megfelelően, „nyíltan kifejezésre is juttatta a zsidó tradícióval és közösséggel szembeni ellenszenvét”. A történelem abszurditása, hogy a korabeli közgondolkodás hangadói – baloldali társaihoz hasonlóan – őt sem kímélték: „ezeket a baloldali politikai mozgalmakban aktív szerepet vállaló politikusokat, ideológusokat, publicistákat stb. mivel izraelita háttérű családokból származtak - zsidóként tartották számon, sőt a külvilág szemében pár excellence ők voltak a zsidók” (Haraszti, 2004 :146-147). Magára öltötte maga is a társadalom általánosító hajlamát, stigmatizált, miközben az általánosító szemlélet okán őt is megbélyegzik. Talán ez a lelki, szellemi, identitásbeli tanácstalanság okozza, hogy változók, ellentmondásosak a keresztény-nemzeti gondolkodásról írt gondolatai is. A kizárólag a magyar jövőre fókuszáló könyvfejezetében Jászi a keresztény-nemzeti vonalat bírálja (amely korábban Széchenyi és Eötvös pozitív alapvetése volt): „ez a rendszer (...) nem vezethet máshova, mint egy vörös vérfürdőbe.” (...) „Csakis a demokrácia, az önkormányzat és a szocializmus útja vezethet ki bennünket a «keresztény-nemzeti pokolból»” (Jászi, 1989:172). Pedig korábban éppen keresztény-szocialista kormányra vágyik. Ahogy akkor írta: „becsületes keresztényszocializmus és reformok” felemelték volna az országot (Jászi, 1918:157).

A Magyarország jellemzésére szánt negatív jelzőkkel sem fukarkodik: a „szerencsétlen Magyarország agyát csakugyan kiamputálták (...) a jobb magyar közvélemény is mindig szerfölött gyöngé jellemű és gerinctelen volt(...). [Ez a] „történelmi Magyarország teljes és végleges csődjét jelenti(...). De (...)belső szellemi és erkölcsi értékekben is halódó és korhadtt” (Jászi, 1989:157).

Ennek dacára a nemzeti felelősséget ő is ugyanúgy látja, mint korábban Széchenyi vagy Eötvös, hogy a népek kultúrája kulcsfontosságú, ebben pedig első helyen az oktatás valamint az anyanyelvhasználati szabadság áll. Trianonra vetítve – a korábbi művéből idézett megállapításával ellentétben – úgy fogalmaz, hogy „visszaszerezni régi területeinket: (...) nem a terület kérdése, hanem a területen élő népesség kulturális, nemzeti és nyelvi autonómiájának és megszervezésének a problémája” (Jászi, 1989:173). Ezt közös, a gazdaságot és a kultúrát is érintő jogrenddel, politikai és gazdasági egyenjogúsággal, teljes nemzeti-kulturális autonómiájával képzelel el. A Trianon-okozta fájdalom oldásaként jegyzi meg vigasztalóan, hogy a megcsönkolt ország számban is megcsappant tízmilliós magyarsága „többet fog jelenteni az európai kultúrában, mint amennyit valaha is a húszmilliós Magyarország jelentett” (Jászi,

1989:174). Vagyis szerinte a nemzetiségi konfliktusok veszélyétől is megszabadult Magyarország számára az önazonosságtudat szellemi-erkölcsi erőt és értéket jelent. Szabó Miklós (1983) Jászi megállapítását (és Szabó Dezsővel kapcsolatosan is így vélekedik) a kismemzet-lét elfogadásának tekinti. Véleményem szerint nem egyszerűen a beletörődés váltotta ki ezt a gondolatot, hanem sokkal inkább az adott pillanatra lehetséges válasz, nem önfeladás, csak átmenet, hiszen éppen Jászi az, aki talán Eötvös és Kossuth ideájának továbbgondolásával vagy aktualizálásával megálmodja a Dunai Egyesült Államokat, amelyben hazánknak vezető szerepet szán...

Az 1918-ban Budapesten kiadott, a monarchia jövőjéről írt könyvében még kiegyensúlyozott hangnemben, programadó céltudatossággal veti papírra gondolatait. Nem csupán az akkori felfogásokat hasonlítja össze, hanem javaslatot is ad a továbblépésre. Nem a monarchiát kívánja megszüntetni, hanem annak alkotmányát fogalmazná újra egy modern szövetségi államra szabva. Három alapelvvel az életképes nemzetállamok modern szövetségében látja a megoldást. Öt nemzetet tart megfelelőnek e politikai-gazdasági szövetség megalakítására. Ezek: „a magyar, a német, a lengyel, a cseh és a horvát-szerb” (Jászi, 1918:37). Magyarországot kárpát-medencei egységben, Horvát-Szlavonország nélkül képzei el. Úgy véli, hogy ez a „pentarchia” felszabadítaná a lefojtott energiákat és tartalékokat, szellemi és gazdasági téren egyaránt. Az uniót egy szigorúan alkotmányos, önálló nemzeti döntéshozó lehetőséggel, védelmi-, gazdasági- és vámegységben, közös külügyi képviselettel, alkotmányában pedig egy államokon felül álló bírósággal, először királyi hatalommal, majd változtatva álláspontján, a „kollegiális elv” (Jászi, 1918:84) szerinti parlamenti demokráciával képzei el, demokratikus népképviseletet sürgetve államonként és az unión belül is.

Összességében a kezdeti közép-európai eszmétől, melyet nem a végső és legideálisabb formának tart, a Monarchia helyén egy magas kultúrájú, gazdaságában is fejlett „Európai egyesült államok”-ig jut el – specializált, nemzet(köz)-i munkamegosztással, a nemzetállamokon túlnövő gazdasági és politikai integrációval (Jászi, 1918:98). Ebben következetes, hiszen 1916-ban is ugyanezt a víziót látta, meglehetősen elszánt, hittel teli és katonás megfogalmazásban. „Középeurópa semmiképpen sem lesz végleges megoldás, de minthogy kikerülhetetlenül nemcsak több kenyeret jelent népei számára, de nagyobb erkölcsi szabadságot, fejlettebb szellemi életet és szervezettebb nemzetköziséget is: okvetlenül fel fogja szabadítani azokat az erőket, melyek ma még hiányzanak minden kulturember egyedül lehető hadicéljának kivívására” (Jászi, 1916:461). Itt a gyarapodás (gazdaság), az erkölcs, a társadalmi beágyazottság valamint a szabadság, a testi és szellemi élet metaforái egyenértékűvé válnak, és feltételezik a dinamikus fejlődés során elérhető abszolút létszerveződést, mai kifejezéssel

mondhatnánk globális szolidaritásnak is (nem homogén kulturális összeolvadásnak!), aminek eléréséhez – a pacifista Jászi víziójában – jelképes harcra van szükség.

A Magyar kálvária – magyar feltámadás című visszaemlékezésében a kezdeti program módosul: már nem királyságot, hanem köztársaságot tart megfelelőnek, s nem a kultúra, hanem a gazdaság kerül előtérbe. A jövőt az ipari forradalomból következő „új lélek”, „új szervezés” (Jászi, 1989:36, 41-42.) alapján képzelel el. Mindez szerinte határozott összefogást igényel a baloldalon és a gazdaszervezetekkel (ez utóbbiakat nem tartja a baloldal részének), így rendezhetik a földkérdést, meghatározhatják a szellemi munka helyét a munkamegosztásban, szabad kooperációban – decentralizációval. Ebben a művében (korábbi önmagával ellentmondva) hangsúlyozza a fáziskésést a társadalmi-gazdasági folyamatban: meg kellett volna már a kommün alatt is erősíteni a „nem burzsuá” polgári érdekeket és a magántulajdon védelmét, s csak a nagybirtokokat és -vagyonokat kellett volna a közcélokra felhasználni.

Az 1920-as munkájában Jászi kifejti még, hogy a szocialista diktatúrában éppen a kiscgazdákat tették tönkre, s taszították zsellér, napszámos sorba, vagyis a rendszer morálisan is önnön eszméi ellen működött. Hangsúlyozza, hogy a kommün módszerei gazdasági téren is zsákutcát jelentenek³⁷, mégsem adja fel a reményt az „igazi szocializmus” megvalósítására, amelynek megfelelő kialakulását az európai „vezető nyugati ipari államoktól” várja (Jászi, 1989:121). Végkicsengésként egy közös, európai gazdasági egységet szorgalmaz a szocializmus eszméi mentén³⁸, ezt nem adja fel. Régebbi elképzelésével ellentétesen kívánja éppen a korábban bírált két sajátos forma: az „angol út” és az „orosz módszerek” egybeolvasztását, és ezzel egy európai és nemzetekfeletti „egyesült államok” létrehozását, német irányítással. Meglehetősen naívnul, továbbra is hiszi, hogy a háborús vereség Marx szülőhazáját új útra vezeti, és felszabadítja a „német génuszt.”³⁹ Ő egy sajátos, ellentétes nézetekből ötvözött formát kíván (szocialista alapú klasszikus liberalizmust): szabad és tisztességes versenyt az „értelmi és erkölcsi erők szervezésével, valamennyi társadalmi csoport egyetértő, igazságos kooperációjával” (Jászi, 1989: Függelék, 181).

Amit jól lát Jászi a nemzeti jövő szempontjából, hogy a gazdaság csak egy szegmense a társadalmi működésnek. Egyetérthetünk vele abban, hogy a társadalmi csoportok,

³⁷ Marxista szerzőnk úgy fogalmaz: „marxista étatista és mechanisztikus kommunizmus nem lehet egy magasabb fejlődési fok, mert teljesen fölemésztené az egyén szabadságát és autarkikus fejlődését. (...) egy kooperatív, a versenyt és az iniciatívát messzemenőleg respektáló, az állami hatáskört visszaszorító szocializmusban kell keresni a megoldást.” (Jászi, 1989:121).

³⁸ „gyárak önkormányzatisága” (Jászi, 1989:167)

³⁹ A „militarista és imperialista bilincseiből fölszabadult német génuszt lesz ennek az új egyensúlynak természetes irányítója és erősítője” (Jászi, 1989:174). Ez, tudjuk a történelemből, hogy a második világháború előtt meg is történt, csak éppen ellenkező módon, mint ahogy ezt Jászi várta: Hitler nemzetiszocializmusában.

nemzetiségek és nemzetek együttműködésére szükség van, valamint abban is, hogy a gazdaságszemléletben és a társadalomban „az erkölcsi oldal nem kevésbé fontos” (Jászi,1989:234).

A társadalomszerveződésről írt elképzeléseiben felmerülő ellentmondásokat csak úgy tudjuk feloldani, ha az adott környezethez viszonyítva egyre magasabb szintű – időben és térben továbblépve egyúttal egyre idealisztikusabb – formációknak fogjuk fel megállapításait. Vagyis a nemzetállami keret és nemzeti gazdaság magasabb rendű az éppen bíralt társadalomhoz képest, a szövetségi alapú alakulat viszont magasabb rendű a nemzetállami keretnél. A Civitas Dei pedig a legfejlettebb, legnagyobb méretű társadalmi formának a metaforája.

2.4.2. Szekfű Gyula

*„Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez:
hinni a jövőben és az ifjúságban!”
(Szekfű)⁴⁰*

A történész és publicista Szekfű Gyula (1883 - 1955), Bethlen István politikájának támogatója, majd a németellenes Magyar Nemzet vezető publicistája, a független, szabad Magyarország harcosa (Romsics, 2008; 2007). A Három nemzedék (1920) és a Három nemzedék és ami utána következik (1934), valamint a szerkesztésében megjelent Mi a magyar? című kötetekben (1939) a magyarság múltját, s múltjából eredő jövőjét vizsgálja⁴¹. Nem filozófiai, hanem történeti kutatásra vállalkozott. Arra tett kísérletet, hogy a „történeteket egy hosszabb múltbéli folyamat végpontjaként értelmezze” (Romsics, 2007:1). A gazdasági témához kapcsolhatóan szinte elegendő lenne a Három nemzedék előszavát idézni, amelyben Szekfű egyértelműsíti, hogy a „kapitalisztikus korok új hajtóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történeti fejlődéssel még nincsenek szerves kapcsolatban” (Szekfű, 1934:5.). E sorokból pontosan körvonalazható, hogy Szekfű a társadalmi egyenlőtlenségekért egyértelműen a nyugati kapitalizmus és az arra felkészületlen Magyarország ellentétét okolja. Ez a gondolat fogalmazódik meg később is, akár a magyar nemzetkarakterrel, akár a társadalmi szerkezettel foglalkozik. Egészségtelennek nevezi korának

⁴⁰ Szekfű Gyula (1934): Három nemzedék. 499.p.

⁴¹ „A szellemtörténeti iskola talán legjelentősebb képviselői hazánkban Hóman Bálint és Szekfű Gyula voltak.” (Romsics, 2011:1)

gazdasági és társadalmi fejlődését, s a jövőre vonatkozó vízióját a múlt elemzése után állítja fel.

Nemzeti karakter, társadalmi háttér:

Lackó (1988) megerősíti, hogy ebben az időszakban Szekfüre is az a törekvés volt a jellemző, hogy meggátolja a fajvédő ideológiák érvényesülését, s józan kritikával szemléli társadalmi nehézségeit. Egyben felteszi az örök nemzeti kérdéseket, a jövő útjának lehetőségeit is. Lackó Szekfü hibájának tekinti a „szélsőséges liberalizmuskritikáját, azt hogy amit a dualista korszakban egybemosódott és Szekfü is egybemosva hagyott liberalizmussal és álliberizmussal szembeállított, az a polgári gondolat mélyen retrográd változata volt” (Lackó, 1988:62). Ez utóbbival azért nem tudok egyetérteni, mert Szekfü nem utópiát keres, nem valami teljesen újat, hanem a konzervatív szemlélet alapján próbálja felállítani a nemzeti jövőre vonatkozó lehetőségeket. Fő értékmérője a hagyományörzés és a katolicizmus, szemben az általa idegenséggel, internacionalizmussal, radikalizmussal társított liberalizmussal. Lackó meglátásával ellentétben, az én olvasatomban Szekfü nem veti el teljes mértékben a felvilágosodás filozófiáját, hiszen elismeri törekvéseinek pozitívumait, de a belőle kinövő túlzott liberalizmussal már nem tud egyetérteni, s ezért azt sem a jelenben, sem a jövőben nem tartja megfelelőnek. Ahogy írja: a felvilágosodás, vagyis a „Törvényes szabadság és ésszerű jog” eszköze a parlamentáris kormányforma és a lehetőleg széleskörű választói jog, a „gazdasági életben szabad kereskedelem és ipar, középkori eredetű korlátozásoknak, vámok és céheknek eltörlése. A magánéletben viszont az egyéni szabadság biztosítása a főcél;” (Szekfü, 1934:79.). Az egyéni szabadságok közé sorolja a személyes szabadságot, a vállalkozói, tevékenységi és kereseti szabadságot, állami és rendi akadályoktól függetlenül, monopólium-, privilégium-, vám- és céhszabálytól mentesen. Ide érti a tulajdon és tőke felhasználásának jogát is. A társadalmi szabadságok közé sorolja a szabad vallásgyakorlatot valamint az oktatási és egyesülési szabadságot. A politikai szabadságnak az általános választói jogot, a nemzeti népképviselést, a felelős kormányzást, a független bíraskodást és a sajtószabadságot tekinti. Tudomásul veszi, hogy a liberalizmus elterjedt nézetrendszer, ami értelmezésében nem önállóan, hanem más világnézetekre hatóan jelenik meg: „szabadság és nemzetiség a két erő, mely a liberalizmus szekerét gyors rohamban ragadta magával Európa egyik országából a másikba (...), követelményei átmentek azért mindennemű demokráciába, úgy a konzervatív államfelfogásba, mint a szocialistába is” (Szekfü, 1934: 80-81). Szerinte a gyakorlatban a liberalizmus, népszerűsége ellenére sem működik. Bírálja azt antiklerikális magatartása és a

tekintély elvének megingatása miatt is, bár szerinte „a nyugati államok hithű agrár és kispolgári lakossága elzárkózott előle” (Szekfű, 1934:83.). Szekfű keresztény világnézetében a krisztusi parancsot felsőbbrendűnek tartja az ember által létrehozott elveknél. Ez a gondolkodás korának egyik sajátos vonulata, megjelenik még az önmagát ateistának valló Jászinál is. Nem véletlen tehát, hogy Szekfű művének legfontosabb alakja és egyben kiindulópontja a mélyen keresztény Széchenyi. Ő az első nemzedék alapítója, aki a keresztény és konzervatív értékek mentén, a békés fejlődést és az önfeladás nélküli kompromisszumkészséget testesíti meg. Ő az, akiben Szekfű is az egész ember erkölcsiségének és az abból következő tevékenységének a megreformálóját látja. Megjegyzi, hogy az utókor általa ismert és egysíkúnak tartott Széchenyi-értelmezései mindig az egyéni akarat szerint alakultak, pedig szerinte Széchenyi éppen ez ellen az egyoldalúság ellen tiltakozott. Ezzel kapcsolatban furcsállja a Széchenyit követő nemzedék viselkedését, ami szerint „nem azt keressük, mit mondott és mit csinált Széchenyi, hogy utasításait követve rendeztük volna be életünket; megfordítva jártunk el: megállapítottuk, hogy mit csináltunk jómagunk és a mi tetteink elismerését, jóváhagyó bizonyítékait kerestük elő Széchenyi műveiből” (Szekfű, 1934:13).

Szekfű, nem úgy karakterizál, ahogyan azt majd Karácsonynál látjuk, nem keleti és nyugati jellemzőkre osztja a nemzeti alkatot. Ő a történelem folyamatát nézve generációkban gondolkodik, és ezek a generációk részben hasonlítanak, részben eltérnek egymástól. S Az egyes nemzedékek tagjait – Szekfű szerint – filozófiai, kulturális azonosság tartja össze, ami természetesen meghatározza a gazdaságról vallott gondolataikat is. A három nemzedéket három nagy szempont alapján vizsgálja: szellemi-kulturális vonatkozásban, politikai és társadalmi összefüggésben valamint a gazdasági eredmények viszonylatában. Az „államnemzeti” (Dénes, 2002) együttélésben gondolkodó történész a magyar történelem – jelenére ható – legfontosabb időszakát Széchenyitől indítja, s az ő nemzedékét nevezi az első nemzedéknek. Széchenyi angломánságát is magyarázva úgy véli, hogy a liberalizmusnak azért alakulhatott ki Angliában haladó formája, mert ott született meg, míg más országok csupán átvették, s azokban nem szerves történeti fejlődés eredménye. A magyar liberalizmus is sajátos,⁴² ráadásul a fiatalok számára – meglátása szerint – az 1830-as években csupán „lelkésedés, hangulat és nem reformtörekvések” (Szekfű, 1934:91.), korára pedig egyszerűen csak divattá vált, s eszméit legfőképpen a nemzetiségek vallják.⁴³ És – véleménye szerint – ez szította a korábban

⁴² „A liberalizmus magyar talajon egészen más képződmény lőn, mint francia vagy német földön, egészen sajátos hatást gyakorolt a magyar viszonyokra és (...) speciális magyar helyzetet teremtett (...) speciális magyar jelenségeket szült: nemzetiségi harcot, (...) közjogi irány s vele kapcsolatban az elvi ellenzékiesség (...)” (Szekfű, 1934: 132.)

⁴³ A „magyar nemzetiség és liberalizmus a legszorosabb összefüggésben áll egymással.” (Szekfű, 1934: 105.)

ismeretlen nemzetiségi ellentéteket,⁴⁴ melyek megingatták a magyarság ezer éves politikai vezető erejét.⁴⁵ Szekfű szerint a forradalomtól a kiegyezésig tartó időszak magyar állama a Legnagyobb Magyar elveinek ellentmondva viselkedett, mert az általa használt liberallizmus-értelmezést nem tartotta Széchenyire jellemzőnek. Széchenyi alakját, munkásságát ő is a saját szűrőjén keresztül látatja: „elveinek tömege, tanainak összessége annyira eredeti, hogy a szó igaz értelmében beszélhetünk rendszeréről, mely az övé volt és senki másé(...), politikája lélekből fakadt. Lelki konstitúciójának viszont magyarság az alapvonása. (...) Széchenyinek a külföld mellékes; (...) Első lépés tehát az adott magyar viszonyoknak egyszerű megismeréséből áll. Második lépése szintén magyar talajon, a parlagnak munka alá vételét célozza.” (Szekfű, 1934:14,15,16.)

Széchenyivel egyetértve hangsúlyozza az ön- és nemzetismeret szükségességét. Értelmezésében ez az ország összlakosságának megismerését jelenti. Széchenyire rímelő véleménye szerint csak „magunkban a hiba, de egyszersmind magunkban is a feltámadási erő” (Szekfű, 1934:24.). Neki is az „erény s honszeretet” (Szekfű,1934:23) a legfontosabb, hiszen a nemzetben gondolkodók számára korukban éppen ezek az alapok a legfenyegetettebbek. A nemzetben gondolkodás nem feltétlenül jár együtt a független ország elképzeléssel. Legalább is annak bezárkózó, önellátó mítoszával. Szekfű, mint a történelmi realitást megértő katolikus ember, világnézetében „a liberális, kismagyar, állami függetlenséget kívánó szemlélettel szemben európai alkalmazkodást és integrális államterületet kívánt” (Megyesi, 2004). Széchenyivel egyetértve hangsúlyozza, hogy a hibákat csak az önvizsgálat után lehet kijavítani: „a nemzeti hibák felkutatása alapvető feladat”, mert csak ebből okulva lehet valódi haladást elérni” (Szekfű, 1934:18.). Szerinte a Széchenyi névvel fémjelzett első nemzedék sem képviselte eszméit megfelelően, bár tevékenyek voltak a gazdasági háttér átalakításában. A harmadik generációra a változtatási gény már csak szólamokban jelenik meg Szekfű szerint: az elmaradt társadalmi reformokat csak a számára követhetetlen radikális vonal akarja. „Szekfű ideáljait ebben az időszakban az agrárius-újkonzervatív, a valláserkölcs alapokra is építő Zichy Jenő Katolikus Néppártja, vagy Prohászka Ottokár testesíti meg” (Erős, 2015:48). Szekfű ebben az időszakban is a földreformot, a kiterjesztett választójogot, a felekezeti konfliktusok feloldását, a nemzetiségi problémák megoldását és a Duna-menti összefogást sürgeti.

Gazdaság:

⁴⁴ Hiszen, „volt ez országban egyetlen kifejlődött nemzetiség, mely kiváltságos osztálya által a politikai hatalmat alkotta és kezében tartá; mellette élt itt több idegen népfaj (...) [és közöttük a – beszúrás FG] nemzetiségi viszály ismeretlen baj volt.” (Szekfű, 1934:106.)

⁴⁵ A liberallizmus: „a magyar nemzet politikai szerepének egy csapással végét szakítja.” (Szekfű, 1934: 106.)

Az első generáció időszakában a haladás gátjának az Ausztria-Magyarország kapcsolatrendszerének ellentmondását látja: a jogi biztosítékok ellenére Magyarország valójában „csak ausztriai provincia és semmi több” (Szekfű, 1934:34.), amelyben az ipar és a kereskedelem „mesterségesen tartatott meg félig középkori állapotában” (Szekfű, 1934:65.). De a polgárosodás is megakasztott. Történészként a továbbiakban ki is fejt: „Bécs jómódú iparosainak az udvar és a bécsi központi hivatalok szereztek munkát, aminthogy a németausztriai cseh és morva gyárak is csak a Habsburgok protekcionizmusa segítségével virultak fel: olcsó áron magukba szívták a monarchia, főként Magyarország nyersterményeit, s külföldi versenytől mentesen adták el az agrárterületeknek saját gyártmányaikat” (Szekfű, 1934:65.). Láttatja a vidék és a középosztály, specializáltan az ipar és a kereskedelem problémáit, s egyértelműen fogalmazza meg, hogy a magyarság elsősorban a rendek alkata folytán, részben külső (bécsi) hatásra, kiszorult a kereskedelemről, hiszen még a városok is inkább mezőgazdasággal foglalkoztak, mint iparral és kereskedéssel. Ez utóbbi tehát egy külön egységgé, a hagyományos nemzeti alkotmányon kívülé vált. Ma úgy mondhatnánk: külön gazdasági ággá szerveződött. Ezzel kapcsolatosan Szekfű legnagyobb félelme, hogy tagjai nem magyar származásúak: „a Törökország és Ausztria közti tranzito-kereskedelem (...) idegenek: rácok, macedónok és törökök kezén volt (...). Ahol magyar városokban kereskedő elem van, az szinte kizárólag zsidó. (...) „[A] rendi Magyarországon magyar ember nem foglalkozott kereskedéssel. Átengedte azt idegeneknek: zsidóknak, cincároknak, görögöknek, örményeknek, rácoknak. A legjövendelműbb ágak: gabona-, gyapjú- és bőrkereskedés teljesen a zsidóság kezén volt, mely nemcsak az alkotmány sáncain, de a magyar nemzetiség keretein is kívül áll” (Szekfű, 1934: 67, 68.). Meglátása szerint ezek a rétegek nem asszimilálódtak, jogi lehetőségük sem volt rá, ezért nem is azonos az értékrendjük és a nemzeti elkötelezettségük a többi, itt élő nemzetiséggel.

Szekfű Bécs-ellenessége megjelenik az iparra vonatkozó megállapításokban is, hiszen az ipar fejlődésének megakadályozása szerinte szintén a bécsi udvar gyarmatosító és egyben zsaroló politikájának köszönhető. Úgy látja és láttatja, hogy a klasszikus értelemben vett polgárság többsége nem volt szerves része a magyar nemzetnek: jobbra idegen anyanyelvűek, idegen kultúrájúak, s ezért képtelenek tovább vinni a magyar hagyományokat. Hasonló problémákat lát az értelmiségnél is, melynek többsége valamilyen módon függésben élt: vagy a hatalomtól és politikától (kormánytól), vagy a munkáltatótól (főurak), így önálló véleményük nem volt, nem is lehetett. A többieknek pedig anyagi körülményeik szűkössége okán nem lehetett befolyásuk a tömegekre. Széchenyi korában a vagyonos nemességet véli a legszabadabbnak, akik közé már a különböző nemzetiségi származású nemeseket is beszámítja. Bennük látja a

szellemi, gazdasági fejlődés motorját. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági lehetőségek is, akár a politikaiak, a nemzetiségek és a többségi magyarság számára egyformán elérhetővé váltak a korszak végére. A kor jellemzőit vizsgálva az igazi polgárosodást mégis a köznemesség körében tapasztalja: „Vagyoni és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, emellett magyar származás és magyar nemzeti érzés egyetlenegy néposztályban volt tehát található hazánkban, s ez a köznemesség”; a polgárság szerepét „a viszonyok nyomása alatt ennek a néposztálynak kellett, akarva nem akarva, előbb-utóbb átvennie” (Szekfű, 1934:74.). Ezek a csoportok voltak képesek Széchenyit követni szellemi és gazdasági téren egyaránt. „Széchenyi a történeti fejlődést vallja, a meglévő viszonyokból lassankint, lépcsőzetesen fejt ki az újat” – írja Szekfű (1934:47.). Ebben a kérdésben is különbséget tesz Kossuth, Wesselényi és Széchenyi felfogása között.

A „Második nemzedék” (1860 – 1890) korszakában gazdasági visszaesést diagnosztizál, melynek jellemzője az általános elszegényedés. Szekfű szerint előkészítetlen, korai, szellemileg megalapozatlan lépés volt a jobbágyfelszabadítás, mert korlátozottan ugyan, de megnövekedett a szabad tulajdon és a mobilitás, a modern gazdasági ismeretek nélkül azonban ez nem hozott fejlődést. A létrehozott bankszövetségek közül egyedül a szászok Raiffeisen társulása talált táptalajra. A bank a polgárság számára és a középburokosok egy részénél (az is csak a század végén) vált segítségé, a mezőgazdaságban nem, mert a tudás, érdeklődés híján lévő parasztság nevelése Szekfű szerint a „liberális elveken felnőtt intelligenciának eszébe sem juthatott. (...) A Mezőgazdasági Előlegegyletek alapítása azért nem sikerült, mert a falvakban nem akadt tekintélyes ember, aki azokat humanisztikus szellemben, nyereségre nem nézve vezette volna” (Szekfű, 1934:166.).

A gazdaságban és a politikai életben fellelhető nemzetiségi különbségeket szerinte a bécsi kormány élezte tovább a gazdaság más területeibe való beavatkozással is: a magyar városok önállóságának megszüntetésével és idegen vezetők odahelyezésével.⁴⁶ A gazdaságot és a társadalmat befolyásolni képes nemességet megosztotta azzal, hogy a nemzeti ügy mellett kitarthatókat büntette, az udvarhűsége visszaterőket jutalmazta. Az önálló magyar földhitelintézet alapítási kérelmét pedig megtagadta, ezzel visszafogta a pénzforgalmat és a hitelezést. Szekfű a harmadik generáció gazdaságával kapcsolatban Tisza Kálmán centralista politikáját sikeresnek tekinti az új, liberális eszme mentén. A korszak és ezen belül a nemesség hibájának

⁴⁶ „Az ötvenes évek osztrák kormánya megfosztja a városokat autonómiájuktól (...) polgármesterré idegenből hozott hivatalnokokat, többnyire cseheket nevez ki, a városi birtokokat adóteherrel és hiányos kártalanítással elzálogosítja.” (Szekfű, 1934: 168.)

rója fel a kapitalista lehetőségek átengedését a zsidóságnak, figyelmeztetve arra is, hogy a kapitalizmus nemcsak a társadalom átstrukturálódását, hanem a nemzeti vagyion átrendeződését is jelenti. Ebben a zsidóság foglalja el a magyarság által üresen hagyott és a jövőre nézve fontos helyeket. Szükségszerű ellensúlyként és a nemzeti önvédelem fundamentumának számító stratégiai kérdésként tárgyalja Eötvös népoktatási reformját, s tartja azt saját kora alapvető feladatának is. És nem csupán az általános kulturális felemelkedés és ezzel együtt járó gazdasági fejlődés jegyében, hanem azért is, mert a műveltség lehetővé teszi a szélsőséges irányzatok távoltartását. Úgy véli, hogy az érték, mely a gazdaságot mozgatja, már nem a földbirtokban, hanem az attól független tőkében és az ipari és kereskedelmi vállalatokban található, ami gazdasági és erkölcsi változást is magaután von. Ezért fordulhat elő, hogy erkölcsileg és kötelességtudatban az egyes generációk folyamatos hanyatlást mutatnak. A legifjabb generációt a korábbi nemzedékek eredményeinek passzív élvezőiként mutatja be, mely szerinte olyan mintákat követ, ami nem illik rá, vagyis nem formálta azokat saját alkatára.⁴⁷ Ebből következőnek látja azokat az anomáliákat (főként az internacionalista eszméket), amelyeket kulturálisan, politikailag, a nemzetiségek kérdésében és a gazdaságban tapasztal. Ezt tetézi a központosítás, azon belül pedig a vidék Magyarországnak figyelmen kívül hagyása, miközben a környező népeket idegen agitátorok lázítják a magyarság ellen. Ekkor még nem fogadja el, hogy e térségben a királyság intézménye és a domináns nemzetállami berendezkedés az új generáció szerint túlhaladott, a környező nemzetiségek öntudatra ébredése pedig történelmi folyamat része. Összeesküvést lát tehát Magyarország ellen, melyben minden hatalmasság képviselteti magát: egyházi, világi, politikai és gazdasági, sőt, még a sajtó is, mint nagy hatású véleményformáló erő.⁴⁸ Abszurd éppen az ő tollából olvasni a sajtóra (is) általánosító megjegyzést, ami bűnbak toposzá is válik később, hiszen ő maga is cikkezett például a Pethő Sándor alapította Magyar Nemzetben.

Amit jól lát, de még az ő az írásaira is rányomja bélyegét, hogy a nemzet átpolitizálttá vált. A Trianon utáni ország békességtűrő mentalitásával szembeállítja a hatalom- és profitéhes, hódító típusú Európát, azon belül a „világimpériumra törekvő” Angliát (Szekfű, 1934:304.). Úgy véli,

⁴⁷ A harmadik nemzedék „változatlanul újítás vagy javítás vágyától mentesen megőrizte azt, mit elődjétől örökségbe kapott.” (Szekfű, 1934:265.)

E külső formák öltöny „angol minta szerint francia szabótól elkészítve, senki sem veszi észre rajtuk, hogy hordozójuk Keletnek gyermeke (...) A nyugati uniformis alatt specifikus magyarságunk (...) a nyugodt fejlődésnek ellene szegülve, nehézségek és krízisek szülőivé lettek.” (Szekfű, 1934: 268.)

⁴⁸ A „Magyarország ellen szervezett hadjáratokban ott vannak klerikális főurak és államhivatalnokok mellett németzsidó egyetemi tanárok, szocialista agitátorok és magyarországi nemzetiségeknek Bécsben élő képviselői” (Szekfű, 1934:277.) „A pártélet hazugságainak a hírlapirodalom lesz hálás és engedelmes szolgájává.” (Szekfű, 1934:284.) „a jámbor magyar, ki a hírlap nyomtatott betűinek is bibliaként hitt, annál inkább alája gyüretett a budapesti zsidó-magyar kultúrának.” (Szekfű, 1934:336.)

hogy ebben az Európában egy teljesen átalakult, önmagától idegen társadalomszerkezettel létezik hazánk, mely elmeneküléshez és önmagunkba fordulásához, elnyomorodáshoz vezet, s nem éleszti fel a tevékenység iránti vágyat. A legnagyobb mulasztása itt is a főnemességnek van, mert befolyásuk ellenére/mellett hagyták távol kerülni maguktól a többmillió parasztságot: „szűk egyéni életet éltek (...) s hagyták és túrték, hogy a magyarság ereje, a föld és munkaéhes parasztság ipari telepekre vagy Amerikába zülljék szét” (Szekfű, 1934:311.). A nemesség – véleménye szerint – illúziókat kerget és látszatéletet él, s ebből következik, hogy nálunk nem tudott kialakulni sem a gazdálkodó, a tőkés termelésben is részt vevő „gentry” (Szekfű, 1934:316), sem a szükséges szociális szemléletű törvényhozás.

Szekfű Magyarország jövőjét az agrárterület megreformálásában, megszilárdításában és az azt kiszolgáló iparágakban látja, de elkerülhetetlennek tartja a munkássággal való foglalkozást is. Ebben a kérdésben egyetért vitapartnerével: Németh Lászlóval (Gergely, 1983). A jövő kulcsa Szekfű szerint is, akár Széchenyinél vagy Eötvösnél, a művelés, művelődés, a szakértelem megszerzése. Véleménye szerint csakis ezzel lehet ellensúlyozni a betelepült, s még asszimilációra elég időt nem kapott vagy beilleszkedni nem akaró nemzetiségek térnyerését minden területen. Emellett az agrármunkásságra is kiterjedő szociális biztosítórendszert sürget (az ipari munkásságé már működik), s természetesen földosztást. A felemelkedés szerinte is a „nagyszámú kisbirtok, tehát nem egyholdas parcella, hanem magát eltartani képes gazdaság alakításával lesz tehető” (Szekfű, 1934:426.). Elemzi a gazdasági válság különböző területekre és társadalmi rétegekre gyakorolt hatását, és annak tanulságaként megfogalmazza, hogy vannak olyan stratégiai iparágak, melyeket állami kézbe kell venni, illetve abban kell tartani, nemcsak az idegen tulajdonlás miatt, hanem óvatosságból is, hiszen –figyelmeztet– a kifejlődő hitleri mozgalom „mögött a kapitalizmus bomlásából származó gazdasági jelenségek állnak” (Szekfű, 1934:442.).

Ahogy látjuk, Szekfű szembeszáll a kapitalizmus haszonelvű és imperialista törekvéseivel, mert azok nemzet- és kereszténységellenesek, szembeszáll a szélsőségekkel, mint romboló erőkkkel, s ugyanígy száll szembe a marxizmussal, mint gyűlöletkeltő, a krisztusi elveket porba döntő ideológiával, valamint a polgári radikalizmussal is. Számára csak a hiten, erkölcsön, békén, a tiszta parlamentarizmuson alapuló rendszer életképes, ha megerősíti a magyar középosztályt és a magyarsághoz lojális nemzetiségi értelmiséget (Szekfű, 1934:377).

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre:

Szekfű elemzéseiben is érződik a társadalmi szétesés: a morálisan példaadó vezető és a világ politikai morálja közötti konfliktus. Nem írja le, de érezteti, hogy a realitástól elszakadó ember szükségképpen megbukik. Ugyanez az idősebb nemzedék és általában nemzet (közösség), mondhatnánk egy talajvesztett, valamikor kiemelten államalkotó nemesség tehetetlensége fogalmazódik meg a generációs és a nemzeti kérdések taglalásakor, hiszen Szekfű szerint egy tőlünk különböző, jobbra ellenséges világ szorításában kell megmaradni. A kor természetes jelensége ez. Ahogyan Hatos (2013:3) találóan megfogalmazza: a „nemzedéki szakadék érzése és a generációs konfliktus folytonos tematizálódása a két háború közötti időszakban e véres fordulat gyümölcse. A történelem liberális teleológiáját felváltotta a történelmi létnek a tapasztalat bizonyosságával átélte és nemzedékeként újraaktualizált értelme.” Szekfű maga is legelőször belső megtisztulást (Szekfű:1934:381) sürget, a trianoni sokk után egységesnek tűnő magyar közvélemény nemzeti elkötelezettségére, s ezzel együtt a nemzeti tehetségek mozgósítására alapoz. Ez Erős szerint erőteljes hangváltás, amit az egyetemi oktatói nemzetiség-kutatás befolyásolt. Olyan ideál felé fordult, amit szerinte „az úgynevezett Szent István-i állam, a Szent István-i nemzetiségi politika testesíti meg (...). A nemzetiségek autonómiáját, disszimilációs törekvéseit is azonban csak abban a mértékben engedélyezte, amennyiben ez nem veszélyezteti a történelmi, a Szent István-i magyar állam területi integritását” (Erős, 2015:56). Ha, mint mondja: „a Dunamedencében (...) még valaha vezető nép akarunk lenni, nem mondhatunk le egyik tehetségünk gyakorlásáról sem: hogy minél többen csatlakozzanak hozzánk s arról sem, hogy nemcsak idegen névvel, de idegen nemzetiséggel is jól érezzék magukat” (Szekfű, 1934:393 – 394). Olyan reformokra számít, amely „az ősi értékekből indul ki és konzervatív, szerves átalakulásra törekszik” (Szekfű, 1934: 410.). Vagyis maga a királyság intézményében hisz, s ezért az átmeneti állapot reális formájának tekinti a kormányzói hatalmat és feladatot. A nemzeti függetlenség érdekében is nélkülözhetetlen reformok lényegét a magyarság egész erkölcsi lényének kiművelésében látja, amely magával hozza a nagybirtokos–mezőgazdasági munkás, a katolikus–protestáns⁴⁹, zsidó–magyar, öregek–állástalan fiatalok, trianoni magyarság–leszakított magyarság ellentéteinek megszüntetését (Szekfű, 1934). Az ellentétek megértő felszámolása tehát jótékonyan hat a társadalmi, kulturális és állami életre, segíti az összefogást és a közös cselekvést. Örömmel említi kora ifjúságát.⁵⁰ Szerinte gyökeres nemzedékváltás történt (Szekfű, 1934:444.), ami a kor

⁴⁹ Az ökumené csak az 1980-as évek végén, II. János Pál pápa tevékenysége alatt jelenik meg a hivatalos keresztény narratívákban! Erre a korabeli katolikustól nagyon fontos gesztusra felfigyelt Miskolczi Dániel nyomán (2015)

⁵⁰ A kor keresztény ifjainak lapjai: kat.: Korunk Szava, prot.: Új Magyarország; emellett már működnek szociális ifjúsági szervezetek: prot.:Soli Deo Gloria, kat.: Americana-ifjúság; (Kat. Lex.)

húsz- és harminc évesei közötti mérhető szellemi és erkölcsi különbségben is látható. A fiatalok Szabó Dezsői hatásra már „nemzeti kollektivitás”-ban (Szekfű, 1934: 450.) gondolkodnak, műveltebbek már a harmincasoknál is, s körükben a „mélyebb műveltséggel együtt jár a lélek és a lelkiesség nagyobb megbecsülése, bensőségesebb érzések, mélyebb humanizmus, vallásos élet. Vallás és Humanum, mint a magyar emberséget is meghatározó erők, talán először bontakoznak ki szélesebb körökben itt azóta, hogy Széchenyi megfogalmazta őket” (Szekfű, 1934:452.). Sík Sándorra hivatkozva mondja ki, hogy ezzel nyeri vissza értelmét és tartalmát a „Haza, Becsület és Valláserkölcs” (Szekfű, 1934:452.). A hitélet fontossága mellett ott a nemzeti és népies gondolat, a néppel vállalt sorsközösség, a „magyar demokratikus gondolkodás” (Szekfű, 1934:454.), Szekfű szerint az újabb generáció az előbbiek jegyében Ady és Szabó Dezső hatására igazi magyar és igazi európai kultúrát követ, vagyis paradox módon egyszerre forradalmi és hagyományait hangsúlyozva nemzetet féltő. Azonban valódi nemzeti egységet a nemzedékek közti szakadékok felszámolása nélkül nem vár (Szekfű, 1934:455.). Az elszakított magyarság életét és megmaradását is az összmagyarság létéhez, mentális erejéhez kapcsolja. példának állítja mindazokat, akik Trianon után hazatértek Erdélybe, hogy műveljék földjeiket (Szekfű, 1934: 464.).

Hangsúlyozza, hogy haladást csak magunkban bízva érhetünk el. A történelem bebizonyította, hogy sem Nyugattól, sem Kelettől nem várhatunk segítséget, s a másutt létrejött államigazgatási formák csak magunkra alakítva működhetnek. Ebben megint csak rokon Némethtel is, megoldási javaslatuk mégis különböző. Míg Németh kizárólag a csonka ország népességének művelésére koncentrál, s majd csak a műveltség kisugárzásával akar hatni az elszakított területekre, addig Szekfű lehetségesnek tartja a szétszakított ország helyreállítását is, de csakis a keresztény humanum alapjára építkező demokráciával, kizárva a diktatúra bármilyen formáját. Ezért is jelöl meg két utat nemzetstratégiaként: a „Kismagyar utat” és a „Magyar utat” (Szekfű, 1934:475. és 486). Az előbbi az utóbbinak egy szűkebb változata, mindazt magába foglalja, ami a továbbéléshez nélkülözhetetlen: a nemzettesthez tartozók számának növelését (gyermekvállalás, a nemzetiségi kérdések rendezése a sorsközösség vállalásának reményében), a zsidó „túlhatás” megszüntetését, a keleti szövetség ábrándjának felszámolását. A „Magyar út” a nemzetpolitika tágítását jelenti (vertikálisan és horizontálisan is), ezzel együtt jár a szegénység felszámolása előbb rendszabályokkal, azután népműveléssel. „Nagy magyar útja” a „mélyreható reformok és konzervativizmus útja” (Szekfű, 1934:487.), valódi középosztály kiépítésével az agrár- és ipari területen egyaránt. Fontosnak tartja a népi hagyományok, kultúra

megőrzése mellett az új történelemszemléletet, aminek a fókuszában az „örök nép tulajdonságait észrevező tartalom” áll (Szekfű, 1934:493). Hiszen, hangsúlyozza Szekfű, a „nemzeti *fejlődés* során tehát semmi érték el nem vész, viszont semmi új nem tehet szert igazi hatásra a nemzettestben, ha nem tud hozzákapcsolódni a nemzeti hagyományokhoz” (Szekfű, 1934:496.).

Trianon után, megroskadva a közös fájdalomtól, s kétségbe esett útkereséssel – még a legpesszimistább, a nemzethalál képét felelevenítő szerzőknél is, mint Fülep Lajos –, ott a vágyott kiút, valami változtatás, konkrét cél. Fülepnél ilyen például a kiüresedett falvak újratelepítése a sűrűbben lakott vidékekről. Az önvédelem tehát szükségszerű reakció ebben az időszakban, narratív eszközeivel a magyar és a háborúban vesztes oldal törvényszerű jelensége. Szekfű, akinek narratívájában ez gyönyörűen látható, – Miskolczy szerint is – egyszerre volt tudós és publicista, aki „igyekezett metapolitikai magasságokban maradni. Metapolitikája a tudomány politikája. Napipolitikai fejleményekhez kapcsolódó állásfoglalásait is szigorúan szaktudományosnak minősítette, a tudomány mindenhatóságát vallotta” (Miskolczy, 2015:75). „1945 után Szekfű – s ez a vele kapcsolatos kontroverzia egyik fő előidézője – moszkvai nagyköveti pozíciót vállal. Állást foglal ugyanakkor az ún. demokrácia vitában is: (...) bár elismeri az egyenlőségen alapuló népi demokrácia sok tekintetben jogos követelményeit, alapvetően a (...) szabadságra építő polgári demokrácia mellett foglalt állást” (Erős, 2015:56-58).

Összegezve Szekfű munkásságát: jövőképében csak akkor kap szerepet Magyarország, ha saját értékeit kiaknázva, kulturális hagyományait megtartva, műveltségét növelve és minden társadalmi rétegnek biztosítva, konszenzust talál nemzetiségeivel, erkölcsiségében visszatalál a keresztényi alapokhoz, s ezekből kiindulva reformálja meg a társadalmat, fejleszti a gazdaságot. Ehhez a magánérő mellett fontos szerepet szán az államnak, mint „uralkodó” és gondoskodó egységnek.

Szekfű Három nemzedékének Romsics (2007) szerint a legvitathatóbb pontja az, hogy 100 évet jobbra folyamatos hanyatlásként mutat be, aminek a végső következménye maga Trianon. Úgy vélem, ez nem egyszerűen a szekfűi történelmi realitáshiány, hanem némi maliciózus tematizálás, hogy erőteljesebben az erkölcsiségre fókuszáljon olvasója. Hiszen elsősorban morális alapokon nyugszik történelembírálat, amelybe belevonja a közgondolkodás irányát és saját tapasztalatait sem.

Az is lehet, hogy a generációk Szekfű által kimutatott hanyatlása bizonyos pesszimizmust feltételez, de célkijelölése és az ifjúságba vetett bizalma a jövőben reménykedő ember optimizmusát mutatja. Erre világít rá Hatos Pál is: „hősei igazából antihősök(...). De a mű első

kiadásának (...) előszavában nemcsak a dekadencia, hanem a regeneráció programját is a nemzedéki metafora jelöli ki” (Hatos, 2013:18). Ugyanő írja, hogy Szekfű a Magyar Szemle 1930/8-as számában megjelent ’Az ifjúság társadalomszemlélete’ című írásában egyértelműen a „modern kereszténydemokrácia programjában ismerte fel a negyedik nemzedék lehetőségét”(Hatos, é.n.:o.n.).

Ezért tartja a képzést-oktatást a legfontosabbnak, s ezért lát reményt kora ifjaiban, akik a régi-új erkölcsiség talaján kezdik felépíteni a – reménye szerint egyszer valóban egységes – Magyarországot. Az már csak narratíva kérdése, hogy valaki nemzedéki toposzként (Hatos, 2013) vagy reális kiindulópontként aposztrofálja Szekfű alapvetéseit.

2.5. A két háború közötti lendület

Az I. világháború Magyarországra vonatkozó emberi, morális és gazdasági veszteségeit és az országcsonkítást több módszerrel próbálták ellensúlyozni. Romsics (2017) szerint a legmeghatározóbb szerepe a restriktív intézkedéseknek volt, emellett a népszövetségi kölcsönfelvételnek és a vámpolitikának. Növekedett az iparból élők száma, bár a népesség nagy része még a mezőgazdaságban dolgozott. A társadalom rétegeinek viszonya azonban nem változott, holott az országot „autoriter elemeket is tartalmazó (...), a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer” jellemezte (Romsics, 2017:417). A gazdasági válság hazánkat is megviselte, és a birtokszerkezet konzerválódása elősegítette a szakadék kialakulását a gazdasági élet szereplői között. Az elszegényedés okai azonban nem vezethetők le ilyen egyszerűen. Erre világít rá Fülep Lajos, Németh László és Szabó Dezső is. Mindhárman egy új, szociális társadalmi mozgalom kialakulásához járultak hozzá írásaikkal, előadásaikkal.

Koruk nemzetközi viszonylatában olyan gondolkodókkal párhuzamos az elvárásrendszerük valamint világ-értelmezésük, mint Spann (1931), aki az emberközpontú gazdaság lényegének a természettel való bensőséges kapcsolatot, mondhatni, az istenit tartja. Továbbá a sajátosan egzisztencialista, a „minőségi kisebbség”-et hirdető és a tőkés berendezkedés manipulatív hatását bíráló Ortega (1938), valamint a modern kapitalizmust, a marxista szocializmust és a szociális mozgalmakat kutató Sombart (1908, 1922). És folytathatnám a sort a később majd megemléltendő két pápai enciklikával (XIII. Leó pápa *Rerum novarum*, 1891; XI. Piusz *Quadragesimo anno*, 1931).

2.5.1. Fülep Lajos

*„feltalálják az embernélküli embert, a stílusfeletti stílust,
a közösségtelen társadalmat és intézményeit.”
(Fülep Lajos⁵¹)*

A fővárosban 1885-ben született lelkészt, művészetfilozófust, művészettörténészt a Magyar Életrajzi Lexikon Lukács György mellett a század legjelentősebb magyar művészetfilozófusaként aposztrofálja. Párizsi, római és firenzei évek után 1914-ben hazatért, és a Károlyi kormányban is szerepet vállalt. A Tanácsköztársaság bukása után (Babus:É.n.) visszavonult, és mivel a vágyott szovétai szolgálat nem sikerült (Szolláth, 2006), Zengővárkonyban vállalt lelkészi állást, mondhatni, remetelétet (Kákonyi, 2004). Zengővárkonyból a „parasztság horizonttalanságáról, erkölcsi romlásáról, az emberi minőség hanyatlásáról és a középosztály felelősségéről értekezett”(Spira, É.n.), s majd csak 1945 és 1947 között költözik vissza szülővárosába, Budapestre(Márfai:2016).

Nemzeti karakter, társadalmi háttér:

Fülep társadalom- és gazdaságszemlélete a művészeti látásmódon és a protestáns gazdaságetikán alapult. Önálló karakterizálásra nem vállalkozik, írásaiban azonban a magyar parasztság hagyományaira vonatkoztatva felbukkan kora narratívája: a keletiség. A Művészek és koruk című esszéjében (1979) rávilágít a fejlődés viszonylagosságára. Visszanyúlva a történelemben, állapítja meg, hogy az antikvitásban a művészet nemzetektől függetlenül a mindennapi élet szerves része volt, a művész pedig egyenrangú tagja volt a társadalomnak. Ezzel szemben az újkor művésze már elkülönül a társadalomtól, egyszerre lelki és szellemi táplálékot ad és bírál (Fülep, 1979). A régi kontra modern élet értelmezésekor hangsúlyozza, hogy „a régiben az ember föladata, hogy a törvényszerűséget megtalálja, megértse. Ez az ember hivatása, küldetése. Mint a filozófia, a művészet ezért keresi a kozmoszban s az emberben a közös mértéket – számot, de nem mechanikusát”(Márfai, 2016). Ez a változás már önmagában a gazdaság átrendeződését is mutatja, hiszen a társadalmi szerkezet megváltozását a gondolkodás és a gazdasági átalakulás okozta. Ugyanez jellemző a magyar társadalomban is. Meglátása szerint a paraszti társadalomban még egységben van a művészet és a mindennapok, hiszen a földműves ember „a bölcsőjétől a koporsóig és fejfáig művészetet rak minden holmijára” (Fülep, 1979:87). Ellentétben a polgárral, aki már fogyasztó, és így elszakadt a mindennapi művészettől. A kor polgárának szemével fogalmazza meg e réteg jellemzőjét: „Mi

⁵¹ In: Fülep Lajos: Európai művészet és magyar művészet - Téka sorozat, Kriterion Kk. , Bukarest, 1979. (325.p.)

ha éppen művészet is kell nekünk, megvásároljuk, de legnagyobbbrészt ocsmány, stílustalan lakásokban élünk, míg a paraszt kiformalja a maga egyéniségét minden holmijára” (Fülep, 1979:88). Ugyanúgy, ahogy a dolgozatomban ismertetett más szerzők, ő is a magyar művészet születésének gócpontját Ázsiába helyezi. Olyan erejű szerinte ez az Ázsiából eredő művészet és az ezzel szoros kölcsönhatásban lévő szemlélet, hogy még a XX. század Európájában is Ázsiát képviseljük, s egyben nemzeti karakterjegyünk – véli. Olyan komplex egységnek tekinti, amit nem kell alakítani, az értő számára a teljességet képes kifejezni. Fülep, amikor stílusról ír, azon nem egyszerűen megjelenési formát ért, hanem a komplexitás alapján a nemzeti összetartozást és a világtépünk jellemzőinek sűrítmenyét is beletartozónak tekinti.

Vizsgálódásainak idején felfigyel a paraszti világ átalakulására: már nem csak magát és környezetét látja el művészi tárgyakkal, hanem a piacra dolgozik, vagyis tucattermelés váltja fel az egyediséget. Ez megváltoztatja tárgyai szellemi minőségét.⁵² Az Európai művészet és magyar művészet című eszmefuttatásában ezt a gondolatsort mélyíti tovább. Deklarálja, hogy „a művészeti alkotás helyzete paradox, önmagában befejezett, tökéletes és abszolút.”⁵³ Ugyanúgy, ahogy a régmúltban gyökerező művészetet használó ember, a mindenkori ember is a történelemben az életet „önmagát akarja ismerni, jelenét a múlton keresztül, s nem csupán a múltat önmagáért” (Fülep:102). A történelmi visszatekintés tehát nem öncélú: értelmező és tanulságot adó, ebből következően iránytű a jelenben, és a jövőre vonatkozó vízió kialakításához ad támpontot. Ezért nem is szabad a művészetet tartalmától megfosztva alkalmazni. És ez vissza is hat, hiszen a művészet eredetiségének megőrzése a társadalmi osztály jellemzőit, hagyományvilágát, gondolkodását és termelési szokásait is megtartja.

A parasztság mellett teret szentel Fülep a polgárságnak is. Úgy látja, hogy a nagyvárosnak, a modern ember közösségének a gazdaság a központja a maga áru fogalmával, aminek folyományaként a nemzet is absztrakt fogalommá válik.⁵⁴ Jól látja, hogy a magát

⁵² „a paraszt addig csinált igazi művészetet, amíg magának csinálta, amíg szeretettel csinálta(...) amióta vásárra dolgozik, vásári holmi kerül ki a keze alól.” (Fülep, 1979:92). A piac tehát elembertelenít, eltávolítja az embert a szellemtől, pedig a művészet „nem valami „üres artisztikum, hanem (...) mindennek, ami benne van (vallás, metafizika, etika stb.) művészetté kell átlényegülnie, s a művészet semmi mással nem helyettesíthető nyelven szólnia.” (Fülep, 1979:97)

⁵³ „Az örök idea időben való megvalósulásának az esztétikai abszolút és a történelmi relatív korrelációjának problémája ez” (Fülep, 1979: 100)

Felhívja a figyelmet, hogy bár a természettudományok mintájára a népeket is egymáshoz hasonlítják, mindez azonban „hiábavalóság (...), mert incommensurabilitásukat, egymástól különböző néplelkeket, temperamentumokat mérnek össze, ami tanulságos lehet az etnológiára, de nem a művészetek viszonyának földerítésére” (Fülep, 1979:117).

⁵⁴ Politikai rendszerében a nemzet fogalmának tudatosulása együtt jár absztrakttá válásával, az állam fogalmával való azonosulásával, a szerves népi-lelki-szellemi képződmények intézménnyé társulásával(...) Tudományának fő módszere a pozitívizmus, a fizikai, metafizikai, lelki, szellemi kozmosz nivellálása azokra a «tényekre», amiket «mindenki» megérteni és kontrollálni tudjon; fő ágazata a mindenre alkalmazott természettudomány; fő elve a materializmus. Világnézete: naturalizmus, a gépesített természet «meghódítása» alakjában, melynek egységébe

individualizmusnak nevezett gondolkodás következtében széthullanak, atomizálódnak a közösségek, s az ember gyökerét veszti a városban. Új, a hagyományostól eltérő csoportok jönnek létre, vagyis a lét „a szervesből a szervezettbe” fordul, és kialakul „a valamivé létel szabadsága helyett (...) a valamitől szabadulás” (Fülep, 1979:321). A lelket intézmények, az életet szervezett formák, a szerves közösségeket mesterséges csoportok váltják fel, amelynek során a társadalom „mechanizálód[ik] (...), s a világ nagy részéből Taylor-rendszerű gyárat csinál (...) feltalálják az embernélküli embert, a stílusfeletti stílust, a közösségtelen társadalmat és intézményeit” (Fülep, 1979:322, 325). Tulajdonképpen – Fülep szerint – ezzel az élet lényegét ölik ki az emberből. Lélekrezdülésekkel⁵⁵ és elkeseredetten beszél erről az ellenségessé vált korról. Nemcsak magára nézve látja ellenségesnek, hanem a hagyományokra épülő társadalomra is. És nemcsak ő, de felhívására Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kodolányi János és Talpassy Tibor is ír a pusztulás jelképévé is tehető zengővárkonyi tapasztalatokról (Csűrös, 2011). Egyikük sem a külső veszedelmet tartja erősebbnek és elsöprőbbnek, hanem a belsőt: az egykézést,⁵⁶ bár a sanyarú egészségügyi helyzetet és a kivándorlást is a pusztulás jelének tekintik. Fülep meglátása szerint, bár nem tudni, mennyire ismerte az országrész észak-nyugati falvainak viszonyait, nemcsak Baranya, de az egész Dunántúl veszélyeztetett, kihalófélben lévő terület. Bár jajkiáltása így túlzónak mondható, de az általa ismert térségek népesedési adatai okot adhatnak erre a kétségbeesett megjegyzésre. Az egykézés fő okát nem a szegénységben, hanem éppen a gazdagodást célzó megfontolásokban látja: a viszonylagos jómódban élők gyarapítani és nem felaprózni akarják birtokaikat. Ezért csak egyetlen utódot vállalnak. Érdekes módon – úgy tapasztalja –, ahol szegények az emberek, ott nincs egykézés. Ott vállalják a gyermekáldást. Pedig az egykézésnek nemcsak birtokmegtartási célja, hanem más, fontosabb gazdasági hátránya is látható: hiányzik a munkás kéz, vagyis a munkaerő. Hiába marad egyben a föld, növekedni nem tud, mert gátat szab az azt megművelők hiánya.

aztán minden egyaránt elfér, az atomtól a lélekig; az utóbbi tárgyasulásának «tudományos» igazolásáról gondoskodik a természettudományos (...) lélektan” (Fülep, 1979:321).

⁵⁵ „a beszéd egyre személyesebb, meghittebb lesz” (Márfai, 2016)

⁵⁶ „Ellenségeink: egyke, kivándorlás, tüdővész – és mindaz, ami különösen az egykével erkölcsi és gazdasági téren vele jár. Együttvéve fölérnek a legszörnyűbb háborúval” (Fülep 1984:10) – mondja. Nem ő az első, aki ezzel a társadalmi problémával szembesül. Már Kodolányi János leírta a dél-baranyai egykézést, és gróf Zichy János ugyancsak figyelmeztetett a külső revíziót megelőző belső revízió szükségességére. Természetes felháborodással jelenti ki, hogy „Nem lehet talpra állítani ezt a leamputált nemzetet, ha minden évben mi magunk engedünk belőle leamputálni húszezer embert; (...) mi magunk szűklátókörűen, nézzük, hogy vesznek el minden népszavazás nélkül évről évre egész magyar falvak.” (...) Húszezer magyar évente – nyolc-tíz magyar falu évente! (Fülep, 1984: 13-14) – kiált fel. És hozzáteszi: „nem merő számokkal állunk szemben (...), hanem korlátozatlanul romboló erővel állunk szemben, melynek pusztítása évről évre növekszik, s végül is megsemmisít mindent, ha idején gátat nem vetnek neki” (Fülep, 1984:16).

Gazdaság:

Az építészetben megjelenő célszerűség és művészet paradoxonát fejtegetve, kora modernizációs jelenségeit vizsgálva, rezignáltan állapítja meg, hogy a „célszerűség és a művészet egymáshoz való viszonya, a kettőnek egymást áthatása, az építészetben ma *probléma*” (Fülep, 1979:292). Ezt tovább gondolva, majd a gazdaságra kivetítve nyilvánvaló, hogy Fülep szemléletében a modern társadalomra jellemző minden lényeges ellentmondás jelen van: az értékközpontúság és a pénzközpontúság kettőssége a gondolkodásban és a mindennapi gyakorlatban. Fülep művészetről mondott szavai alapján kijelenthetjük, hogy az értékközpontúság háttérbe szorult, holott ugyanúgy célszerű volt, sőt: etikus és életszerű. Nem öncélú-önhasznú, hanem értékmérő, közösségi. A gazdasági átrendeződés, a tömegtermelés és a haszon elsődlegessége pénzközpontú, manipulált gondolkodást eredményezett. Ezzel együtt a pénz hatalom meghatározó szellemi és fizikai hatalmat is jelent.

Az építészetéről írja Fülep: „évtizedek óta egy harmadik korszakban vagyunk, az építészetnek ismét úgy, mint az őskorban, csak-célszerűségi korában” (Fülep, 1979:295). Ezzel gyakorlatilag művészileg kiüresedettnek tartja a korabeli építészetet, sőt a „stílusnélküliség stílusaként” jellemzi (Fülep, 1979:301). Bevezeti a „tömegség” (Fülep, 1979:297) fogalmát, ami nem csupán az építészetben jelent meg, hanem minden más művészeti ágban.⁵⁷ A kor „gazdasági-társadalmi formája a kapitalizmus és a tömeg, egymásnak szintén korrelátumai; legigazibb jelképe az emberi munkát szintén mozgásba foglaló absztrakt áru fogalma” (Fülep, 1979:329). Az igény és a szükséglet mint történelmileg kialakult társadalmi, főként gazdasági kategória, dominánssá vált Fülep idejére. Pontosabban: a jelentése változott. Itt már a természet józan célszerűségét átlépte az emberi vágy, mohóság. Természetesen nem önmagától alakult ez ki, hanem a technikai fejlődés produktumainak piacra kerülésével. Megnőtt a választék, megnőtt a termékkínálat, ezzel együtt tágult a szükség fogalma. És ezt a szinte végeláthatatlan szükségletet kell kielégítenie az ipari termelésnek.

Emellett pedig hazánk egyes területein a gazdagodás jegyében fordított logika működik, világít rá az egykezés kapcsán, amivel éppen a munkaerőt sorvasztják, és aminek a végén éppen a birtok fogja elpusztítani az embert.

Számára úgy látszik, hogy a régi, paraszti és feudálisztikus gazdálkodás az ő korára teljesen idejét múlttá vált, és ehhez ragaszkodni zsákutca, maga az eladósodás. Ezért újfajta

⁵⁷ „Azonos okból ugyanaz történt az építészetrel, ami minden gyakorlati célú ágazattal, ugyanaz, ami az öltözékekkel, a bútorokkal(...); tömegigény tömegszerű, gyári kielégítője lett.” (Fülep, 1979:297)

gazdálkodásra kell áttérni, de csakis a hagyományos értékek, a magyar szokásrend megtartásával. Mert „Értékeket elveszni hagyni nem szabad, értékeket megmenteni kell, a jövő érdekében is – s akármilyen áldozatok árán is!” (Fülep: 49). De mik is ezek a gazdaságban is hasznos értékek? Maga a protestáns gazdaságetika, ami nemzetközi viszonylatban, német területeken már meghatározó gazdaságformáló erőként Weber és Sombart XVI. századi gazdasági gyakorlatokat is vizsgáló elemzéseiben már jóval korábban megjelenik – erre Joób Márk (2011) figyelmeztet, vagyis az etikai kritériumokat hordozó gazdaság nem a XIX. században fogalmazódik meg, hatása azonban ebben az időszakban is él. Eszerint az isteni, természeti, erkölcsi és nemzeti törvények megtartásával kell legyőzni az akadályokat, és a képességek kamatoztatásával kell vállalkozni. „Benne élni a világban, de mégis felette lenni annak, mely felfogás fokozza a munkát, másrészt mértékletességet eredményez a (...) fogyasztás vonatkozásában” (Kovács, 2004:107). A bizonyos életnívó feletti, elsősorban luxusnak minősülő termékekre vonatkozó visszafogott fogyasztás és a fokozott munka természetes tőkeképződéshez vezet, ami azonban nem öncélú, hanem intézményesített vagy magán formában, karitatív eszközként, a szegények támogatására szolgál. Mögötte óhatatlanul megjelenik a siker, a pénzben, vagyonban mérhető eredmény is. A protestáns gazdaságetika hangsúlyozását az eltorzult gazdasági formák kordában tartásának igénye kényszeríti ki, de elveit Kálvinra vezetik vissza (Kovács, 2004).

A hitbéli meggyőződés tehát a gazdasági rendszert is meghatározza, s e nézőpont nemcsak Fülepnél, hanem többek között a református Szabónál, a katolikus oldalon már korábban Széchenyinél, és markánsabban a pápai enciklikákra hagyatkozó keresztény szociális mozgalmaknál jelenik meg (többek között Vargánál, Kerkainál és Vidánál). Ebben a kontextusban a katolikus szemlélet találkozik a kálvini gazdaság szemlélettel, abban az időszakban, amikor még teológiailag a felekezetek erősen elkülönültek egymástól, s nem létezett a mai ökumené. Joób Márk (2011:o.n.) szerint a Weber által, a gazdaság kapcsán megfogalmazott protestáns etika „azokat az erényeket művelte ki az emberekben, amelyek a modern kapitalizmus kialakulásához, megerősödéséhez szükségesek voltak”. Ebből a szemszögből vizsgálva Fülep észrevételeit, azt mondhatjuk, hogy érzése szerint korának Magyarországon a gazdaság átlépett az etika határán, hiszen hazánkban a kapitalizmus megkésve és nyugati mintákkal kezdődött (Széchenyi is csak élete alkonyán szembesül azzal, hogy nem mindent kellett volna másolni). Ez a fáziskésés nem hozta magával azokat a szakszervezeti vívmányokat, amelyek Nyugaton már megjelentek, bár nem egységesen. Az egyenlőtlen nemzetközi gyakorlat miatt volt szükség például a pápai szociális enciklikákra, és a keresztény szociális mozgalmak hazánkban a XX. század első 40 évében alakultak ki és

erősödtek meg. Fülep szerint általában a kapitalizmust már nem a szociális érzékenység és az önmérséklet vezérli, hanem az önző haszonszerzés, vagyionhalmozás. Meglátása szerint ez az erkölcsi folyamat okozza Magyarországon a korai, éretlen házasságokat, aminek a gyermekvállalás elutasítása és a sok válás lesz azután a következménye. De nem csak ez: kulturális, szellemi és fizikai következményei is vészjóslók, hiszen „[a]z egykés vidékeken minden újabb nemzedék satnyább az előzőnél, ellenállóképessége fokról fokra csökken, a neuraszténia és hisztéria mind férfiát mind nőét ellepi, szellemi téren is hátramarad, mert a civilizációnak csak külsőségei érdeklik, komoly dolgoktól irtózik, s megveti őket.” (Fülep, 1984:37)

Az anyagi szemlélettel ellentétben hangsúlyozza, hogy a „nemzet létének alapja nem a föld, ipar, kereskedelem, nem a jó törvények, jó közoktatás, hadsereg, hanem - a család.(...) Ott válik meg, lesznek-e a nemzetnek polgárai, földművesei, katonái – és milyenek lesznek” (Fülep, 1984:33).

Éppen ezért próbál Fülep programot adni a változáshoz: „Nem új gondolatok, tervek kellene ide, hanem a meglévőknek alapos kidolgozása, megvalósítása (...) telepítés, birtokreform, örökösödési törvény” (Fülep, 1984:143). Ugyanezeket summázza és jelöli célnak az 1921 júliusában megalakult Soli Deo Gloria⁵⁸ mozgalom kapcsán, majd a Cselekedjen az egyház című memorandumban is. Örökösödési törvényt sürget; leszögezi, hogy a kiürült ingatlanokat a telepes magyaroknak kell átadni. Alapkérdésnek tekinti, hogy minden családban legyen négy gyermek⁵⁹. A gazdasági élet terén elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozik, amely kapcsán a gabonatermelésből a gyümölcsstermelésre való áttérés szükségességét hangsúlyozza. A közoktatásban sürgeti a nemzet- és népismeret tantárgy bevezetését, ehhez pedig egyetemi tanszékeket kell rendelni, hogy a tanítóknak, tanároknak, lelkészeknek egyaránt felső szinten is tanítsák, vallja (Fülep, 1984:151). Nemcsak Soos Géza jogással – aki 1935-ben a mozgalom titkára lett – tartotta a kapcsolatot, de jelen volt 1934. július elején a Soli Deo Gloria⁶⁰ balatonszárszói konferenciáján is (Havas-Kulifay,1992).

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre:

Fülep szerint is, miként Szekfű és Szabó is megállapítja más-máshangsúllyal, elsősorban a tömegek gondolkodásán kellene változtatni, visszavezetni a hagyományos tartalmakat hordozó

⁵⁸ Soli Deo Gloria: református szociális mozgalom, 1921. július 10-én alapították (Havas-Kulifai,1992)

⁵⁹ Ez a gondolat szólásmondássá is vált: „Egy gyerek az anyának, egy az apának, egy a hazának, egy az Istennek”. Ennek jelentése: két gyermek pótolja a szülőket, egy katonaként szolgálja a hazát, egy pedig papként az Istent. (saját gyűjtés, 1980, Szil)

⁶⁰ Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom honlapja <http://sdg.org.hu/irasok/mi-az-sdg>

látásmódhoz, de legalábbis ezt a látásmódot beleépíteni a kor szellemébe. És ebben először a városok lakóit kell meggyőzni, hiszen a tömeg metaforájának Fülep a nagyvárosokat tartja. Az eltömegesedésről ugyanolyan szenvedéllyel ír, ahogy az 1929-ben megjelent *A magyarság pusztulása* (1984) című döbbenetes szociográfiai írásában a belső pusztító erőkre figyelmeztet. „Fülepnél a »matéria« maga az esztétikum, az érzéki valóság, amiben az érték megjelenik, az ezt felfogó tudat módja pedig a konkrét »szemlélet«. Ez utóbbi jelleg, a fenomenológiával rokonítható felfogás miatt lehetséges, hogy Fülep következetesen lemond az ontológiai kérdések felvetéséről, a létezését elfogadja mint adottságot” (Márfai Molnár, 2011:84). Nem a léttel mint létezők alapjával foglalkozik, hanem a léttel, a lét milyenségével. Ez azonban nem gátolja abban, hogy e vonulatban is az okokat keresse. Mély szociális kérdéseket feszeget ebben a megrázó munkájában is, ami segélykiáltás, a magyar megmaradás vészterhes segélykiáltása. Úgy látja, ha a magyarság kihal, a németység lesz az új honfoglaló. A Dunántúl magyarságának fogyása azt a kérdést is előrevetíti, hogy e folyamatot tekintve egyáltalán megmarad-e a magyarság? A „magyar nép lába alól elmegy a föld, a földről elmegy a magyarság – mi marad a magyar nemzetnek?” (Fülep, 1984:22). E gondolatsort folytatja tovább elkeseredetten, hiszen már nem egy-egy földrészletről van szó, „a birtokok – *egészen mennek át idegen kézre!*” (Fülep, 1984:21), s ez már a nemzetiségi arány felbomlását is jelzi. A folyamat szörnyűségében a gazdasági és társadalmi okokon túl az erkölcsi rombolást tekinti a legpusztítóbbnak. Az egyházban ugyanis nem a jólét, hanem már a fényűzés, s ezzel párhuzamosan az önzés jelenik meg. Az ember beleszól az isteni törvénybe, Istennek képzeletben magát. Erkölcszetikai szempontból ez a legnagyobb bűn, amit ember elkövethet. Szerinte ez már hitetlenség, nem csupán egyházfilozófiai értelemben, hanem a nemzeti elköteleződés terén is. Fülep nemzetfélte nem nacionalizmus, a szó negatív értelmében, hanem e nép, a nemzet mély gyökerét adó parasztság szerepének, jelentőségének megítélése, és amely, úgy véli, önmagát és nemzetét csak földszerzéssel óvhatja meg (Csűrös, 2011). „Az egykés világ közömbös a közügyek, a nemzet, általában a magyarság, közömbös az egyház, a lelki művelődés, közömbös a drága hagyományokban gazdag múlt és a megsemmisüléssel fenyegető jövő iránt.” (Fülep, 1984:22). Ez a hedonista és egyben nihilista világszemlélet pusztulásra kárhoztatott. És az a nép is, amelyik ezt követi, Istennel kerül szembe. Ahogy kifejti: „Mikor egy nép rendszeresen irtja önmagát, mikor lábbal tiporja az isteni, természeti, erkölcsi, nemzeti törvényeket, mikor ellenségesen fordul szembe az élet törvényével, mely nem a nyomorúságos létfenntartás, hanem az akadályokon győzedelmeskedő növekedés és fejlődés, akkor – akármilyen nagyszerű tulajdonságai vannak egyébként – valami borzasztó bűnt hordoz magában” (Fülep, 1984:24). Ebből a feneketlen lelki-szellemi mélységből csupán egyetlen kiút lehetséges: visszatérés az

erkölcshöz, aminek az alapja a felelősségtudat.⁶¹ Fülep szerint tehát felbomlott az érték- és erkölcsi rend, ezzel megváltozott a család, a munka, a szellemi javak, a nemzeti elhivatottság érzése-értéke, s az anyagelvű és hedonisztikus gondolkodás vette át a helyét. A kényelem, a jólét, a gondoktól mentes élet vágya és a fényűzés előtérbe helyezése, mi több, az élet céljaként való meghatározása egy egészen új világot teremtett, amelyből hiányzik a felelősség és az előrelátás. Ez – ahogy Fülep fogalmaz – maga az öngyilkosság és nemzetirtás (Fülep, 1984:31). Mindebből látszik, hogy a gazdasági és az erkölcsi rendet nem lehet elválasztani egymástól, s téves az a felfogás, miszerint a gyakorlatiság maga az anyagi természet, „Holott az igazán gyakorlati, a praktikus: az erkölcsi” (Fülep, 1984:31).

Hogy mit is kell tenni a megmaradás érdekében? A szociológus-lelkész-művészettörténész tudós a Művészet és világnézet című tanulmánygyűjteményében programszerűen adja meg a választ. A magyarság létkérdéseiben (1976) a nincstelenek Baranyába, Somogyba és Tolnába telepítését javasolja, ahol a földek, birtokok az egykézés miatt üresen, gazdátlanul állnak. Összegzi az egykézés három, különösen fontos következményét: üres házak, üres utcák; olyan beszivárgó zsellérek, béresek, napszámosok, munkanélküliek, akik minden segítség, kormányzati támogatás nélkül az új helyen is nyomorúságban élnek. A nyomorral együtt jár a „testi csenevésztség és a szellemi elesettség” (Fülep, 1984:130), ami megint csak pusztuláshoz, az újak pusztulásához vezet. Ennek következményeként idegenek: „németek pótolják a kipusztulókat”. (Fülep, 1984:132), illetve: „az egyre fogyó-gyengülő magyarság helyét közben más nemzetiség foglalta el (román, szláv, német)” (Fülep, 1984:170). Mint fogalmaz: ezzel saját magunk adunk szabadkezet a német birodalmi törekvéseknek. Ezért csak a „rendszeres, céltudatos, nemcsak gazdasági, hanem nemzeti szempontból történő telepítés volna az élet kezdete” – szögezi le (Fülep, 1984:134).

A Nemzeti öncélúság címet viselő társadalom- és politikakritikájában úgy vélem, jelentős felismerés, hogy Fülep, aki folyamatosan a nemzeti megmaradásért aggódik, most a csupán öncélúan a „Nyugattal hadakozó” „keletieskedő irányzat” veszélyeire figyelmeztet (Fülep, 1984:154), s tagadja, hogy „Nyugat és Kelet közé ékelt átmenet” lennénk. Ázsiai gyökerekkel,

⁶¹ „Az erkölcsi erő első megnyilvánulása a felelősség tudata.” (Fülep, 1984: 25) Emlékeztet a rácok példájára, amit nem másolni kell, hanem tanulni belőle. „Valamikor a siklői gazdag rácok kezdték el az egykézést (...) a jólét megőrzéséért. A baranyai magyarság eltanulta tőlük. A rácok ugyan kipusztultak a magyarok szeme láttára – de a példának ez a tanulsága már nem volt képes visszaretteneni a magyarokat.” (Fülep, 1984 :27). Szomorúan vonja le a következtetést: a példa önmagában nem elég. Csak ott követik a rossz példát, ahol már megbomlott a szilárd lelki-erkölcsi tartás. „A tudatos emberi élet – akár az egyéné, akár a közösségé – első és alaptörvénye az, hogy a maga egészében és minden ízében erkölcsi. E törvény alól kivétel nincsen.(...) az egyén vagy közösség egész erkölcsi világrendjének megnyilvánulása.” (Fülep, 1984 :30)

de Nyugathoz kell orientálódunk, s csakis a közjogi, szociális, közművelődési feladatok megoldásával juthat a nemzeti Magyarország közelebb Nyugathoz (Fülep, 1984:155).

De azt is gondolja, hogy mindazt, ami most hátráltatja nemzetünket, mind a Nyugattól, annak is német területéről vettük át: „a kiegyezési nemzetieskedést, (...) turanizmus légvárát, (...) fajvédelmet, s ami köd és jelszó” és ez mind a „nemzeti öncélúság jelszava” (Fülep, 1984:184). És itt nem ellentétnek látja a nemzetit és a nemzetközit, sőt, egymást erősítik, feltételezve, hogy a nemzetközi megbecsüli és megőrzi a nemzeti értékeket. A modern kiegyezés véleménye szerint csak epigonság, s a XX. században ez elzárkózást, elmaradást jelent. Egyszersmind az „önmagukban ellentmondó, magukat a nemzeti jelleg nevében az értékek ítélkezése alól kivonó, a nemzetet nagy feladataitól eltérítő és elszoktató eszmék kultusza” (Fülep, 1984:163). Ez megint csak a látszat-valóság, külsőség-belső érték antagonizmusának megfogalmazása. „Filozófiailag tekintve a naturalista-fajelméleti megközelítések bírálatának alapja egyértelműen az idealizmus: a szellemi-formai princípiumot a materiális/anyagi princípium fölé helyező teoretikus szükségképp a naturalista fajelméletekkel szemben is állást foglal. Az esztétikai elméletben mindebből a művészi »forma« és a »művészeti anyag« szembeállítás következik: az, hogy a kategóriahálóban az előbbi az utóbbi fölé kerül” (Percz, 2011:116).

Mindezt összevetve Fülep tehát a magyar értékrend mentén, a jó nyugati minták követésével, de önnön hagyományaink megtartásával, a magyar gondolkodás erkölcsi megjavításával és a társadalmi egyenlőtlenségek belső megoldásában látja a magyarság jövőjét.

2.5.2. Németh László

*„az új élet, az örökegy élet forradalmárjának lenni”
(Németh László)*

A nagybányai születésű Németh László elsősorban szépíróként ismert, életművében azonban jelentős helyet foglalnak el esszéi. Fogorvosi diplomával a zsebében eleinte Lelkes László álnéven publikált. Az egyik korabeli kulturális etalonnak számító Nyugattal már korán megromlott a kapcsolata a „magyar erőket összefogó irodalmi álmai” miatt (Füzi, 2001), és Babitscal is szembefordult (Németh, 2002), ezért helyét keresve a gondolkodók között, 1932-ben önálló lapot alapított Tanú címmel. A német megszállás alatt (1944. március 19-étől) visszavonult, s nem publikált. 1945 után pedig a tanári pályán találta meg a helyét. Pedagógusként nemcsak szakfelügyelte a dolgozók iskoláját, hanem ki is dolgozta az iskolatípus tantervét (Hegedűs, 1976).

Hegedüs Géza *A magyar irodalom arcképcsarnoka*⁶² című irodalmi áttekintésében a következőt írta Németh Lászlóról: "Véleményeiben, ítéleteiben, megállapításaiban sokszor tévedett, de életműve ismerőinek mégis úgy rémlik, hogy ő volt a legokosabb ember századunk egész magyar irodalmában. Műveltsége káprázatos volt;(...) Mindig azt mondta és írta, amit valóban hitt".

Ugyanezt az elvhűséget erősíti meg lánya, Németh Judit (2002:o.n.): „A pedagógusi hit, mely inkább a természet, mint nézet dolga, kettőt tételez fel: hogy az emberek (az eddiginél különbbé) nevelhetők, s hogy (az eddiginél többre) taníthatók.” Németh Magda (2002: o.n.) a némethi minőség alaptörekvésének a műveltséget tatja: „az emberiség »kiművelt« emberfői ne szakbarbárok, hanem átfogó világgéppel rendelkező egyének legyenek.”

Ebben az egységben kell látnunk Németh László kritikai érzékenységét és gondolatiságát. Ahogy Kulcsár-Szabó (é.n.) az irodalomértelmezés kapcsán fogalmaz: „kanonitás csak szüntelen mozgásban, állandó átrendeződésben létezik. Az irodalomtudománynak sokkal inkább azt a tapasztalatot kell előtérbe helyeznie, hogy a kánon kényszere - miközben kultúrát teremt - magukat a szövegeket is kényszerhelyzetbe hozza.”

Nemzeti karakter, társadalmi háttér:

Némethnél figyelembe kell venni, különösen a Szekfű Gyulával folytatott vita kapcsán, hogy az író és a történész, az alkotó és a kritikus, az önálló úton járó és a királyhoz lojális ember áll szemben egymással. Mint azt ezzel kapcsolatban Gergely (1983:61-62) találóan megfogalmazza: „Kettejük közül szellemi értelemben Szekfű volt a statikusabb, Németh a mozgékonyabb”, de „politikai értelemben Szekfű volt a taktikusabb, rugalmasabb, ebből fakadóan toleránsabb; Németh az intranzigens, a »politikusságot« a morál ürügyén elvető.”

Németh László gondolkodói nagyságát emeli ki Surbán Zoltán (kézirat⁶³) Németh László című, a '70-es években készült tanulmányában: „A huszadik század magyar irodalmának legösszetettebb, legfáradhatatlanabb és hatásában is egyik legnagyobb írói egyénisége. (...) Szerinte az igazi forradalomnak az egyénben kell végbemenni. Elképzelése szerint az első feladat a társadalom átalakítása terén, hogy a »jobbak« a meglévő rendből kiválva az ő saját belső szabadságérzetük törvényei értelmében kezdjenek élni.(...) A faj nála végső értelmezésben a nemzet és a nép. És a nemzetnek, a népnek megtisztult erkölcsi magatartása

⁶² Az 1976-os arcképcsarnokban Németh László nem szerepel(hetett), az internetes, 1991-es kiadásban már igen.

⁶³ A tanulmányt annak írásakor a hatalom nem engedte publikálni, így az most is kézirat.

az, ami a »minőség forradalma« révén megtarthatja és felemelheti a magyarságot.”⁶⁴ Ugyanezt mondja később Lackó (1988:197), aki rávilágít, hogy a némethi elgondolások középpontjában a „kulturális elit társadalmi-erkölcsi magatartása állt, azé a rétegé, amelynek szerinte eldöntő szerepe van a nemzeti fejlődésben”.

Az Új reformkor elé című esszéjében Németh, aki kultúrnemzetben gondolkodik, Dénes (2002:61) megfogalmazásában Szegfű „államnacionalista” szemléletével szemben „kultúrnationalista”, a vitális erőt tartja a magyar faj géniuszának, amely nem engedi országhatárok közé szorítani önmagát. „Határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió” – mondja Németh (1982:553), vagyis belső, emberi mivoltunkban. Ezért értekezik magyarságról és nem államiságról, legfőbb teendőnek pedig a kor szellemiségének megfelelő reformokat tartja. Szerinte első lépésként a „középosztály néppel érző elemeiből” kell megteremteni a nemzeti képviselői réteget, amely egyensúlyban tartja a többi társadalmi, hatalmi csoportot. Emellett a magyar külpolitikának a fajok szabadságáért kell küzdenie, hogy a trianoni szétváogatással idegen uralom alá került magyarság szabadsága is biztosítva legyen. A minőség forradalmában nem csupán a magyarságot, hanem az emberiséget általában jellemzi a munkájával. Hangsúlyozza, hogy az „ember ezmesternek született. Nincs nagyobb méreg a számára alvó képességeinél. (...) Az ember képességeivel gyökerezik a világban, azzal kapaszkodik, amit meg tud csinálni” (Németh, 1982:53). Vagyis az egyéniség minden emberben ott szunnyad, s csak az egyéniséget érvényesítő értelmes munka teheti az életet boldoggá, az egyént elégedetté. Ez a képességkiaknázó időszak vált szerinte végessé az elmúlt század elejére, aminek következtében megváltozott a közélet, a szellemi élet, de megváltozott a megoldandó problémák köre is. Ahogy írja: „Korunk nyilvános élete ijesztően alacsony, a szellemi élet mégis inkább fokozott, a találékonyabb nagyobb, az egyéni problémakör tágabb” (Németh, 19982:53.).

Amikor a Debreceni kátéban a helytállásról, megmaradásról beszél, már egy sajátos nemzeti vonást említ, a heroizmust, mely e korban anakronizmusnak tűnik. A hős toposza, mint magyar sajátosság, domináns módon vonul végig Németh írásaiban. A magyar megmaradás záloga ebben a kontextusban Európa gondjainak magyar megoldása.⁶⁵ Nem véletlen tehát, hogy Békés Márton (2008) Németh László eszmeiségéről, mint heroikus realizmusról beszél. Németh

⁶⁴ „Indulásakor még Szabó Dezső faji és paraszti-mítoszának igézete tartja, de hamarosan új megfogalmazásban a »sors, nyelv és műveltség egységét« érti a fajon, elhatárolva magát a »vér vegyészeti« és a »savók fanatikusai« minden tanától.” (Surbán Zoltán 1970 körül - kézirat).

⁶⁵ „Egyezmények, alkuk itt nem segítenek, a magyarságnak vagy európai problémák megoldását kell magára vennie – vagy a maga problémáiban is alulmarad” (Németh, 1982 /1928:591).

Lászlót idézve a kivételes, emberfeletti embernek a sorsfelismerésével kapcsolja össze az új élet lehetőségére vágyót. Németh azonban a nemzeti lelkület állapotának feltérképezésénél kiemeli a letargiát (fáradtságot, betegséget) is. Ez azonban nem karakterjegy, hanem kortünet. Nyitottsággal és jó helyzetfelismeréssel azonban túl lehet lépni ezeken – vallja. „Minekünk egy menedékünk van: ha e területen a széthúzó erők ellen új centripetális erő támad. A magyarságnak (...) ennek kell támasztékot adni” (Németh, 1982:552). A fundamentum csakis a hagyomány lehet, vagyis a megmaradás záloga egyedül a „maradék népi erők kiaknázása” (Németh, 1982:553). Hegedűs Géza szintén a heroikus, don quijote-i Németh Lászlóról jegyzi le: „ő volt Rousseau tanításainak legelkésettebb, bár legszínvonalasabb képviselője abban a XX. században, amelyről mindenkinél jobban tudta, hogy semmiféle módot nem ad a hajdan forradalmi, humanista és demokratikus, de a merőben megváltozott világgazdálkodás folytán történelmi emlékké avult rousseau-izmusra.” Németh maga is leírja, hogy a gazdasági- és legfőképpen az értékválsággal szemben csak egyetlen lehetőség van: „az új élet, az örökégy élet forradalmárjának lenni”, ehhez azonban egy határozott értékrend és bátorság, vagyis „a civilizáció mai förtelmei ellen lázadó heroizmus” kell (Németh Új reformkor felé (1928:40). Nála a belső megújulás az első, s csak ezután következhet a külső, politikai, gazdasági megújulás, ahogy ezt Surbán (é.n.) és Gergely is látja (1983).

Németh miközben hisz is a faji eszmében, egyúttal tagadja is – minőségi különbséget tesz az értelmezés között: „A faji gondolatra kell felesküdnünk? Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen (...) a nép sorsához illő magatartás: igen” (Németh, 1982:554). Egységes emberiségben, s az emberiségben belül a maga helyén lévő magyarságban gondolkodik. A helyet pedig az egyetemes morál jelöli ki. Ennek az erkölcsnek a jegyében bírálja a kor szellemi irányzatai közül ugyanúgy a nemzeti radikalizmust (Németh, 1982), mint a marxizmust és szocializmust⁶⁶. Az előbbiből az erkölcsi példát és a tudást hiányolja, az utóbbiakat pedig egyenesen a kor mételényének tartja. Úgy véli, hogy „a szocializmusban verődött össze a tizenkilencedik századi rablószellem első ellenzéke” (Németh, 1982: Marxizmus és szocializmus: 1934:560).

Dénes Iván (2002:59) véleménye szerint „Szekfü Gyula és Németh László nemzetfelfogása és elitértelmezése korántsem fedte le a két világháború közötti magyarországi nemzetértelmezések egészét, ám mindkettő igen nagy hatást gyakorolt a kortársakra és az utókorra. (...) Szekfü

⁶⁶ A szocializmust, fenntartásokkal, de inkább el tudja fogadni, elsősorban a közép- és alsóbb osztályok hatalmi befolyása, a szegények, munkások támogatása valamint a társadalmi igazságosság igénye okán, azonban a marxizmust határozottan elutasítja (Németh: Marxizmus és szocializmus : 567).

Gyula »nagy magyar-kis magyar út«-ja és Németh László »mély magyar-hígy magyar-jött magyar« hármassága ugyanis a magyar szellemi és politikai élet (és az újkori magyar történelem) értelmezési típusait foglalta magában. Németh László értelmezése Szekfű Gyula interpretációjából táplálkozott: azt elfogadta, majd Szabó Dezső nézeteit követve módosította, s később megtagadta.” Az, hogy e szerzők gondolatainak egymásra épülése kézzelfogható, és írásaikban a korabeli értelmezés nemzeti vonalát jelenítik meg, vitathatatlan. Azt azonban, hogy a minőség igényével fellépő Németh megtagadta volna Szekfű alap gondolatát, nem tartom egyértelműnek. Inkább finomította-pontosította az értelmezést, és továbbgondolta. A magyarságot sorsnak, magatartásnak, egyéni döntésnek értelmezi, melyben a folyamatos önvizsgálatnak és önfejlesztésnek különleges helye van. A nemzeti karaktert tehát nem kizárólag származási, hanem inkább kulturális jellemzőnek tartja: a habitus és a történelmi folyamatok megtapasztalása nála a keresztény erkölcsiséggel párosul, s ez utóbbi jelenti a meghatározó alapot.

Németh úgy látja, hogy az ipari termelés felbomlasztotta a hagyományos társadalmi csoportokat, értékrendet és emberi közösségeket. Ennél azonban, szerinte, nagyobb bűne, hogy tönkretette az ember kreativitását, megnyomorította szellemét, elszemélytelenítette. A szétzilált társadalmak manipulálható műveletlenekre vagy magukra hagyott illetve mindenféle morális és szellemi gátlás nélkül létező műveltekre, művészekre bomlott. Ennek következtében a méltóság elvesztésével megszűnt a munka etikája, az együvé tartozók közösségi morálja is: „A foglalkozások ma már nem pántjai hajlannak és műveltségnek” (Németh, 1982:52). „Elismerem – írja később, – hogy szükség van az elosztás reformjára (...) De nem hiszem, hogy az elosztás meggyógyítja az élet mély baját” (Németh:53). Az egyén e folyamatban immár nem a közösség, csupán a tömeg része lesz.

Gazdaság:

Németh László gazdaság- és társadalomszemléletében jelen van a humánus, az előítéletmentesség és az igazságkeresés. Ennek fényében látja halálra ítéltnak a kapitalizmust is, amelyből hiányolja a teljes, emberi életet: „A tizenkilencedik század felhasználta a munkát és visszautasította az egyéniséget.(...) egymás után veszítették el méltóságukat a foglalkozások (...) Előbb az ipar hullott bele a gyár darálójába, aztán sorra a szellemi foglalkozások” (Németh, 1982:51). Ebből kifolyólag különválasztja és össze is kapcsolja a feudalizmus robot fogalmát az új, a személytelen munka megnevezésével, melynek a XIX. század egyszerre megszűntetője és újraterejtője. Hiszen robot a „fásult, személytelen munka” is (Németh, 1982: 51). Az ipari tömegtermelésre berendezkedett kapitalista gazdaságban szükségszerűen alakult ki az a

munkamegosztás, amely „a munkást is megosztotta munkája és élete közt” (Németh, 1982:51). Ebben a rendszerben nincs helye az alkotó, gondolkodó és szakértelemmel felvértezett emberre, az egyéniségre. 1933-at írunk, amikor A minőség forradalma először megjelenik. Van tapasztalata a szocializmusról, s van tapasztalata a kapitalizmusról. Úgy érzékeli, hogy az utóbbinak negatív változásában a csere öncélú lett, s a gazdaság feldúlja az élet harmonikus menetét, a „természet üzemmé válik, (...) az emberek nemcsak cserélnek, hanem a cseréért élnek” (Németh, 1982:53). Tehát a gazdaság az ember fölé helyezkedik, az értéksorrend megváltozik: nem azért működik a termelés és a piac, hogy az alapvető szükségleteket kielégítse, hanem önmagáért, pénzközpontúan. Ez egyben egy új rabszolgaságot is teremt, a pénz rabszolgaságát, amelyben az ember a legfőbb kiszolgáltató. Éppen ezért érkezik el a pillanat, amikor (az általa használt robinsoni példával) a szigetlakó „meggyűlöli a kereskedelmet, s azon töpreng, hogy tehetné el láb alól a hajósokat” (Németh, 1982:53). Ekkor még nem nevezi néven a pénzvilág szereplőit, de megértően viszonyul azokhoz, akik láznak a pénzügyi réteg és a létrehozott gazdasági struktúra ellen.

A gazdaság evolúciója nemcsak a pénz rabszolgáit teremti meg, hanem a minőség hiányát is. Német számára a minőség, a tudás az egyedüli, ami értéket jelent. A szaktudást is ide számítja, ami éppen az egyén képzettsége és tehetsége következtében volt megbecsült érték és adott tekintélyt a munka világában.⁶⁷ A pénzkereset, az életben maradás a munkás egyetlen célja, s ezért tucatterméket készít, nem műremeket, ahogy Lükőnél is. A gépesített gyáripár amúgy is ezt várja el. Ebből következően a „munka nemcsak teher, megaláztatás is” (Németh, 1982:294). Némethnél a minőséget értéknek tartó ember, legyen az fizikai vagy szellemi munkás, szükségszerűen új struktúrát keres. Világképében a kölcsönös együttműködés, megbecsülés és a tudás áll a fő helyen. A szabadverseny klasszikus formáját vállalná, de nemzeteken belül és szigorúan érték alapon. Ehhez azonban történelmi példákat nem tud felsorakoztatni, ezért nem lát más utat, mint az értékalapú gondolkodás küzdelmét a bürokratizálódott, a szabad versenyen régen túlélt, a rövidtávon nagy hasznot mások érdekei és élete árán is kisajtoló vadkapitalizmus ellen. Látja, hogy a zsákmányoló mentalitással szemben ugyan a vállalkozások is próbálnak védekezni: kartellbe szerveződnek, ami azonban a valóságban mást mutat, hiszen Németh számára a „kartell és szabadverseny: fából vaskarika (...). A jövedelem fokozása (...) nem a terjeszkedés a vállalatban, hanem a megtakarítás a munkán, a racionalizálás” (Németh, 1982:287). És miközben a munkások számát csökkenti, feladatukat növeli, eltartandó vízfejet,

⁶⁷ Látja, hogy a „jó munkás dilettáns lesz, mert aki nem ért mindenhez, semmihez sem ért” (Németh:53), de minőségi módon nem lehet mindenhez érteni - figyelmeztet.

bürokráciát is növeszt. Így a „kapitalizmusnak a bürokrácia lesz a lelke és a haszonélvezője: a végcél többé nem a vállalat, hanem az évjáradék” (Németh, 1982:287). Önző és kíméletlen harc ez. Szükségszerűen a kapitalizmus végét jelenti.⁶⁸ Németh szerint a kapitalizmus, a demokrácia, a szakszervezet és a politikai szólamok egy töről fakadnak.⁶⁹ Pontosan látja, hogy bár látszólag a kapitalizmus és a szocializmus között antagonisztikus ellentét feszül, valójában „egymást fojtogató ikrek, egymás kiegészítői és tükörképei” (Németh, 1982:288-289). Érdekes megfigyelni a madáchi falansztert idéző, Németh által papírra vetett gondolatot: „akárcsak az amerikanizmus eszi meg a világot, akár a szocializmus, az unalom, amely mindkét rendszer lényege, olyan reakciót fog felkavarni, amilyenre a kereszténységen kívül nincs példa a történelemben” (Németh 1982:295).

Míg Németh szerint a kapitalizmus a munkásban (is) folyamatosan újabb és újabb, be nem teljesülő igényeket ébreszt, addig a szocializmus az igénytelenség materialista, ateista kultusza. Ebből eredően elutasítja a kereszténységet és a szocializmust egy töről fakasztó felfogást. Világosan rámutat a kettő különbségére, s a kereszténység előnyére.⁷⁰ Ebben a kettős rendszerben lép fel új szerepkörben az állam, mely egyrészt a kapitalizmus virágkorában kivonult a gazdasági életből, másrészt lassan maga is vállalkozóvá vált, s így e téren viselkedési formája sem különbözik a tőkésétől. Mivel a kartell a vállalat fix kiadásait védi, a szakszervezet a munkabért, az állam pedig az adót, így érdekeik nem azonosak. Miközben segélyezést és szociális feladatokat is el kell látnia. Németh szerint ez a paradoxon tönkreteszi az államot⁷¹.

A kapitalizmus szükségszerű pusztulásának okaként Némethnél a hitel is megjelenik, méghozzá az Amerikából Európába investált tőke. Ez nem árucseré funkciója, hanem pénzügylet és ellenőrző hatalom, melyben nem az európai árunak ad amerikai teret, hanem korlátozza Európa nyersanyagbeszerzését. Így – szerinte – a világkereskedelem egy öncélú, irányított és manipulált hatalmi folyamat. Nem hisz a hitel mindent megoldó szerepében, hiszen azzal nő az

⁶⁸ 1932-es tanulmányának is ez a címe: A kapitalizmus vége, hiszen az nem képes meghaladnia önmagát, csak formát vált, s új szólamok alatt próbál fennmaradni.

⁶⁹ Ezért vezeti be a kapitalista állam a demokráciát mint társadalmi formát, melynek égisze alatt önnönmaga ellen engedi a szakszervezeteket működni, s ez Németh László véleménye szerint „mereven antikapitalista” (Németh:288). Ez a paradoxon a tőke „kényelmét” és legalitását biztosítja, melynek során a magántulajdont szentségként kezeli, miközben a szocializmus ugyanazt rablásnak nevezi. Éles szemmel látja meg, hogy a Ebből következik, hogy egy töről fakadva kölcsönösen szükségük van egymásra, aminek a végeredményeként a szociáldemokrácia maga „tartja fenn a kapitalista államot” (Németh: 289).

⁷⁰ „A kereszténység új értékrendet állít a meglévővel szemben: szellemit az anyagival, mennyeit a földivel, míg a szocializmus ellenfele értékrendszerét veszi át ellenkező előjellel, s épp ez a közös értékrendszer biztosítja a gyűlölet alatt a tizenkilencedik század mély emberi egységét” (Németh:288-289)

⁷¹ Az 1933-as Új politika című esszéjében megjegyzi, hogy a „szabadverseny a tömeg érdekei ellen fordult, a parlamentek elnehezedtek, a demokrácia új, kíméletlen ellenfelekkel került szembe, melyek választásra kényszerítik: vagy elpusztul, vagy az ő fegyvereiket alkalmazza, azaz nem lesz többé demokrácia” (Németh:547).

eladósodás is, és nyomasztó teherré válik az adó és kölcsön ördögi köre. Úgy látja, hogy e folyamatban a kisvállalkozó megszűnt, a szellemi pályák gazdasági és politikai téren egyaránt függővé váltak, a hivatali réteg pedig szolgálalkívé. Ezért mondja, hogy „a termelést nem lehet magára hagyni; a termelőeszközök a munkás ellen fordultak, a termelés aláássa a fogyasztást; szaporítja a terményt, s a munkanélküliséggel írtja a fogyasztót. (...) Tervgazdaságra van szükség. Csakhogy a tervgazdaságról a legtöbben, még a nem marxisták is, nagyon oroszosan gondolkodnak. Tervgazdaságon azt értik, hogy az ország egész gazdaságát termelő hadsereggé kell alakítani (...) Holott a tervgazdaságnak éppen az ellenkező a célja. Azzal, hogy lezárja, keretek közé szorítja a kapitalista fejlődést, felszabadítja az emberiség figyelmét a gazdasági életről (...), a szabályozott gazdaság másodsorba szorul, s helyet enged lényegesebb emberi teendőknek” (Németh, 1982:548). A tervgazdaság fogalma tehát nála a mindenki számára hasznos megtervezettséget jelenti. Ebben a modellben minden magántulajdont meg kell szüntetni, mert Németh szerint az nem illik a magyar hagyományrendszerbe. Hiszen „a hűbériség nem ismerte a magántulajdon szentségét; minden birtok bizomány volt, melyet szolgálatokkal kellett megszerezni és szolgáltatásokkal megtartani. El lehet képzelni a tervgazdaságot is, mint vállalkozások hűbériségét, ahol a magántulajdon helyébe a munkabizomány lép; a »birtokos« felelős a közösségnek, a közös terv szolgáltatásokat szab ki rá, de megőrzi a nagy kollektív kereten belül egyéni függetlenségét” (Németh, 1982:549). Ezzel a szövetkezési kívánnalommal próbálja meg kiküszöbölni az elszemélytelenedés veszélyét, s megőrizni az egyéni kreativitás érvényesülését. Vallja, hogy az „iparnak egy részét sohasem veheti be a gép, vannak iparágak, amelyek az ember keze munkájához vannak növe (...), megadja a munkának azt a nemesebb jelleget, amely már-már ars; munka, de művészet is” (Németh, 1982:550), azaz minőségiparra és minőségföldművelésre fókuszál. Nemcsak az embert nem lehet kihagyni véleménye szerint a termelésből, de a gépet sem lehet már nivellálni az életben. Ezért egy egészséges egyensúlyra vágyik, melyben a gép csak megkönnyíti az emberi munkát, így az „emberi életben több helye van az idillnek, s nagyobb lehetősége a művészetnek (...), a lélek (...) ráérne végre önmagával foglalkozni” (Németh, 1982:550). Az ember tehát ne a munka rabszolgája legyen, ne a munka határozza meg az emberi gondolkodást és cselekvést, hanem fordítva: az ember alakítsa a munkát, miközben a munka csupán az ember megélhetési eszköze.

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre

A hazafiság, kultúra és morál Némethnél a kölcsönösséget jelenti. Még akkor is, ha a társadalmi csoportok, kiemelten a munkásság helyzetének részvételi leírása mellett a kor szóbeszédének,

közfelfogásának és az írástudók gondolkodásának másik problematikája is megjelenik nála: zsidóság, mint többértelmű fogalomhasználat. Az utóbbi években megkezdődött, Németh Lászlónak a zsidóságról írt gondolatait mérlegelő feltárás nem hozott egységes véleményt (Lackó, 1995; Gyurgyák, 2001; Monostori, 2002; 2003;). A kérdés kapcsán érdemes felidézni írónk végkövetkeztetését, amikor a szocializmust és a kereszténységet összehasonlította. Ebben nem csupán a keresztény metafizikai értékrendet állítja szembe a szocializmus mindennemű szakralitást tagadó értékrendjével, de megállapítja a közös értékalap paradoxonát, amennyiben ezek a kor általános jellemzőjeként a gyűlölet – mint szükségszerűen egységes szemlélet – pillérévé váltak (Németh, 1982). Ennek a jegyében kell vizsgálnunk a zsidóságról írt gondolatait is. Az Egy különítményes vallomása című, 1934-ben megjelent írásában világjelenségként festi le a felfokozódott zsidó szenzibilitást. Mit is jelent ez Németh szemléletében? Egyrészt reakciót a jelenségre és akciót annak gátlására, másrészt a hatalmi manipulációk veszélyére is figyelmeztet. A védekezés küzdelme ez a zsidóság és a nemzsidóság részéről egyaránt. Bármelyik oldal feszíti meg a húrt, annak mindkét oldalt érintő végzetes következményei lehetnek. Ezért tiltakozik Németh László a német fajtisztaság dogmája ellen a soknemzetiségűvé vált Magyarországon. A magyar élet antinómiáiban (1934) Szekfü Gyulát értékelve jegyzi meg, hogy a Három nemzedék írója tárgyyszerű: „Más hangon lehetne írni erről a tárgyról, mást, becsületesen alig” (Németh, 1982: 284). Gondolkodóként az általános feszültségforrás enyhítésére keres lehetséges alternatívákat. Nem személytelen emberhalmazként vagy egy általánosító metaforával beszél a zsidóságról, hanem megkülönbözteti a profitéhes nagytőkést (ami erre az időszakra toposszá vált) és a hétköznapi zsidó embert. Ezért sürgeti a kapitalizmus és a zsidóság fogalmi szétválasztását, ráadásul szenvedélyesen: „Küzdök a kapitalizmus ellen (...) lelki békét akarok kötni a zsidósággal” (Németh, 1982:585). Nem veszi egy kalap alá a magyarsággal érző, sorsközösséget vállaló zsidóságot és az internacionalista vonalat. Ezért szedi pontokba a magyar-zsidó konfliktus megszüntetésére vonatkozó lehetőségeket. „Új magyar erkölcsiséggel”, szeretettel és közös (zsidó és magyar) akarattal kell a kérdést megoldani Német szerint: „Közösen vívott harcunkban meg kell előtte [a zsidóság előtt – beszúrás: F.G.] nyitni a szívünket is;” kölcsönös önkritikával (Németh, 1982:587).

Közösségbe foglaló mellérendelés – ez Németh végső konklúziója az összmagyarság sorsát érintően. Hiszen amikor a természettudományos gondolkodásban az emberi faj rasszokra osztódott, az nem alá-fölrendeltséget, hanem mellérendelést takart. Csak a nemzetiségek önazonosítása után, a gyarmatok népességének leírása kapcsán alakul ki a civilizált és a primitív faj fogalma, ezt pedig már egyenes úton követi a nemzetek közötti alá-fölrendelő versengés.

Míg a bibliai kiválasztottság a hitvilághoz, az Istenhez kötődött, addig a XIX.–XX. század fajelmélete már materializálódott, s elsősorban az anyagi javak használata terén, a kíméletlen tőkés szimbólumán keresztül jelent meg. Mindezt a politika alkotta uralmi ideológiává. Geertz (1994:28) az ideológiaképzéssel kapcsolatban, a XX. század elejére – közepére visszatekintve, úgy fogalmaz: „Valószínűtlen, hogy a világ szempontjából sok választási lehetőség lenne az egyértelmű hiba és a kézenfekvő igazságok kiegyensúlyozatlan megjelenítése között.” Egyik sem jó, de ebben az ideológiákat gyártó időszakban a gondolkodókat is csak a szilárd belső érték képes megfelelő ítéletalkotásra készíteni. A fent említett politikai eszmét ezért szűri át többször is Németh, és próbál elfogadható álláspontot képviselni. Ellene volt a hitleri fajelméletnek, őt nem a zsidóság vagy éppen a németiség léte fenyegette, hanem a magyarság megmaradásáért aggódott, s ebből az aggódó aspektusból szemlélt másokat. Az általános korjelenségként tapasztalható nemzeti/nemzetiségi öntudat feléledése következtében ő is megkísérli a nemzeti karaktereket megfogalmazni, ami a különböző vonások kiemelésével, eltúlzó ábrázolásával járt együtt. Németh László nem a velünk élő nemzetiségeket ostromozta, hanem általában a magyar fejlődés útjának kerékkötőit. De megértéssel viseltetett azok iránt, akik a magyar sorsközösségben osztoztak.⁷² Ezért tudja elfogadni Szabó Dezső radikalizmusát, mellyel a magyar öntudat letisztult formában jelenik meg, s nem nyugati ideológiák bonyolult rendszerében. Egyben azt is világosan látja, hogy a valódi asszimilációnak (és itt ugyancsak nem vallási-faji értelemben, hanem az összetartozás megélésének és vállalásának kérdéseként) pozitív, társadalom- és gondolkodásformáló hatása van: akár a gazdaságban, akár a tudományokban, akár a közgondolkodásban. Németh szigorral vizsgálja a magyarságnak, pontosabban a mindenkori politikai elitnek és a szellemi élet vezetőinek is a felelősségét abban, ahogy az internacionalizmus és a bécsi udvari szervilizmus hatására hagyta a vidék magyarságát, s legfőképpen az egészséges paraszti gondolkodást háttérbe szorítani.

Mindezek után milyen lehetőségeket vázol fel Németh László a magyarság számára? A politikai kísérletek kapcsán az Új politika címet viselő (1933-as) esszéjében valamennyi korabeli politikát elutasít: a megalkuvó demokráciát, a szocializmust és a kapitalizmust valamint a fasizmust is. „Mai alakjában egyik irányból sem várhatunk sok jót” – írja (Németh, 1982: 547

⁷² Monostori Imre a Hitelben megjelent tanulmányában Németh zsidóképét ugyanígy látja: „Azt lehet mondani, hogy ennek a korszaknak a teljes szellemi spektrumát átjárta az általában csak „zsidókérdés”-ként emlegetett, valójában azonban rendkívül összetett, ténylegesen létező és megkerülhetetlen válaszokat indukáló gazdasági, társadalmi és szellemi jelenség.” (...) „Németh László szerepe valószínűleg azért exponálódott oly élesen, mivel ő – már első megjelent tanulmányaitól kezdve – szorosan összekapcsolta e problémát (...): a Trianon utáni magyar szellem és a Trianon utáni magyar nemzet további lehetséges sorsával.” (...) A Kisebbségben gondolati lényege a magyar szellem megroppanásának a folyamatrajza.” (Monostori, 2003.)

– 550). Úgy véli: a magyarság önállóan nem élheti túl az imperializmus korát, csakis európai összefogásban és szerepben. Ennek az Európának alapvető feladata a nemzetek mint kulturális-etnikai közösségek fejlődésének elősegítése, még hozzá az egyetemes, keresztény erkölcs alapján. Így menthető meg a szétszakított ország magyarsága is. Látja, hogy a monarchia széthullása utáni kis nemzetek milyen erős identitásképző küzdelmet folytatnak. Éppen ezért javasolja, hogy a szereteten, elfogadáson alapuló új erkölcsiségből a magyarság mutasson példát.⁷³ „Trianonnal és a revízióval kapcsolatos nézeteinek kulcsfontosságú dokumentuma az egész életmű szempontjából is fontos Debreceni káté 1933-ból” – jegyzi le Bárdi (1997). Ugyanő egyértelműsíti, hogy a némethi kiegyenesedés, gerincesség a magyarságot távol tartja a kor szellemi és politikai eltévelyedéseitől, s olyan „új elitet igényel, amely valóságismerettel rendelkezik és a nemzetközi viszonyok között is képviselni tudja a magyarság érdekeit” (Bárdi, 1997).

Németh László új politikai és szellemi elitjének a fő kritériuma a múlt és a jelen ismerete és az erkölcsi hitelesség. Ez az új vezető réteg tudja a nemzetet megmenteni a fasizmustól, a szocializmustól, a nemzetiszocializmustól és a kontroll nélküli liberális kapitalizmustól. De Németh szándékai szerint nemcsak a magyarságot, hanem a többi kis népet is, a kört kitágítva: Európát magát, megvédve a hódító és felemészítő törekvésekkel szemben. Az emberi minőség, az új ember megteremtése a fő cél, melynél a kulturális befolyás, a belső megújulás a legfontosabb. Németh tehát nem restaurációt vagy revíziót kívánt. Ő a magyar nemzeti hagyományokból akart építkezni. Nem felülkerekedni és hódítani akart, hanem a szomszéd népeknek példát adni a szellem és a politika terén is, az összeurópai kulturális értékekből kiindulva „A személyiség és a kollektivitás szerves alkattani összefüggéseit számba vevő nézetrendszer a jellegzetes »harmadikutas« (azaz Nyugat és Kelet értékszintézisét modellalkotó, (...) módon megteremtő) nemzetkarakterológiai távlatokban bontakozik ki, amely az általános eltömegesedés, elanyagiasodás jelenségeire érvényes válaszul a lelki-szellemi reform, az erkölcsi törekvés, öntökéletesítés, egyfajta etikai perfekcionizmus mozgósításával kívánja az európai és magyar értékmélységeket és –magasságokat példamutató egységbe tömöríteni” (Bertha, 2013). Ez az egyik és talán legfontosabb pontja a Szekfűvel folytatott vitájának: először a belső értékeket kell megteremtteni, a „minőséget”, s csak azután lehet építeni az országot és szélesíteni a Duna-völgy népeinek újfajta kapcsolatrendszerét, s ezzel tágítani a határokat. Ugyan Trianont új lehetőségnek nevezi, ez mégsem a Habsburgtól és

⁷³„A kis nemzetekre óriási feladat vár, nekik kell az emberiséget a nagy nemzetekre ráparancsolniok. Bár haladnánk e kis nemzetek élén.”(Németh: A minőség forradalma: 31)

a nemzetiségektől való megszabadulás öröme – Gergely az 1983-as tanulmányában így fogja fel –, sokkal inkább az a remény, hogy az új, minőségre alapozó nemzedék ebben a helyzetben is fennmarad, képes ezt a történelem-adta sorsfordulót a saját és a nemzet javára kihasználni. Szekfü ezzel szemben a Három Nemzedék újabbik kiadásában egyértelmű revízióról, a trianoni határok megszüntetéséről beszél.

A Szekfüvel vitázó A magyar élet antinómái (1934) című iratában nem az uralmi helyzetben lévő Magyarország képét erősíti, hanem az államok szövetségét sürgeti: „birodalmi elvek érvényesítése autonómiákkal” (Németh, 1982:588-591). Itt ugyan még nyelvezetében érvényesül a kor jellegzetessége, de értjük, hogy a birodalmi elv nem a monarchia visszahozását, hanem az értékalapú új szövetségi rendet, annak struktúráját jelenti, hiszen a Magyarság és Európa című könyvében (1935) is a három nagyhatalom között élő népek szövetségét sürgeti: ennek első lépése a földreform, a kihalt falvak benépesítése (telepítés) és a munka-szövetkezések. A második lépés a kulturális erő megszerzése, a hagyományok közös vonásainak megmutatása, és az ezen belüli közeledés. Ehhez szintén egy kulturális elvárás kapcsolódik, az antik műveltség és tudomány központba állítása valamint a közös kulturális hagyományok.

Hegedűs (1976) szerint Németh utópista, még hozzá a rousseau-i értelemben, és a szocializmus felé hajlik. Bertha (2013) a Közép-Európa-programban ugyancsak a szocializmus megjelenését látja („minőségsszocializmus”), ez azonban nem szocializmus. Mint fentebb láttuk, Németh elhatárolódott az ateista és internacionalista áramlattól. Ő keresztény értékrendre épített demokráciát kívánt. Ehhez természetesen szükség volt a gazdasági-politikai élet átalakítására is. Ennek a megteremtése jelenti számára a magyarság küldetését. És ezért kell – Németh szándéka szerint – olyan gazdaságátalakító stratégiát kidolgozni, amely a szellemi erőn alapul. Ettől függően vagy éppen függetlenül tervezettség nélkül a gazdaság se működik. Szorosan hozzátartozik az előbbiekhöz a mellérendelő szemlélet, amit egyébként Karácsony Sándor is a magyar észjárás egyik oszlopának tart. Németh szavaival: „Az új politika a mellérendelésnek legyen a művészete” (Németh, 1982:549). Reményeiben 1934-re csatlakozni látszik, hiszen egyelőre „a bontakozó népi irodalom mozgalma akkoriban szellemi áramlat volt, politikai programmal még nem rendelkezett, gyakorlati tervekkel meg egyáltalán nem” (Vida, 1980), legalábbis a kortársak tekintetében, de a jövő felé tekintve az ifjúságban van a bizodalma⁷⁴. Pontosan látja, hogy az itthon aktuálisan létező, hovatarozásunkat, eredetünket firtató és azt

⁷⁴ Optimizmusának oka lehetett, hogy 1921-ben megalakult a református Soli Deo Gloria Szövetség, és a '30-as évek elején Kerkai Jenő jezsuita szerzetes is vázolta már diákjai előtt elképzelését, ami 1935-ben a KALOT-ban, később az EMSZO-ban majd a Hivatásszervezetben ölt testet.

kizárólagossá tévő különböző eszmerendszerek megosztók, akár a nyugati, akár a keleti kapcsolódásunkra gondolunk. A „mi nyugatiságunk azonban épp olyan kártékony illúzió, mint a turanistáké”(Németh,1982:892). Ezért szögezi le, hogy „Magyarország magyar meghódítására minekünk nem jelszavakat vagy fedezetlen törvényeket kell teremtenünk, hanem egy új magyar szellemet”. De mit is jelent Németh Lászlónál a szellem és annak becsületessége? „A szellem becsületessége: hűség önmagunkhoz; tehát a magunk és őseink múltjához” (Németh, 1982:892).

A műveltség mellett a másik alapvetés a valláserkölc: „a magyarság legjobb dajkája a vallás (...), [B]első forradalom (...) csak az egész életet alakító vallásos mozgalom lehet” (Németh, 1982:595). Később látni fogjuk, hogy ez a társadalomátalakító vallásos mozgalom (részben Németh hatására) megjelent protestáns és katolikus oldalon egyaránt, még hozzá hangsúlyosan szociális téren.

Még a hasonló célokat felmutató szerzők sem azonosultak feltétlenül Némethtel, ami nem ellentétet, hanem véleménykülönbséget is jelenthet, hiszen „egymásrarétegzett” kulturális és nyelvi struktúrákkal dolgoznak, ráadásul Geertz (2001:181) szavaival, a kultúra „kontextus, amelyen belül valami érthetően – azaz sűrűn írható le”. Ez az értelmezési mód azonban az értelmezőre, (felfogására, értékítéletére, tapasztalatára, nyelvezetére stb.) úgy jellemző, hogy bizonytalanná válik a befogadó, különösen a gazdasági válság és háborúk sújtotta országban. Németh gondolkodása is módosul, de ahhoz tapasztalnia kell. Amikor megalapítja a Tanút, nem megtagadja a Nyugatot, hanem a *szerinte* elfogadhatóbb gondolatokat választja. Szerepében, íróként, vagyis a Geertz-i sajátos viszonyrendszerben, a történelmi helyzetben lévő, a mások gondolatát is formáló értelmiségiként nem egy-egy gazdasági részletet ragad meg, hanem a társadalom, az ember iránti felelősséggel láttatja a gazdaság és társadalom kölcsönhatását. Jellemző szerepénél fogva nem kerülheti meg, hogy textusai magában hordozzák azt az ideológiát, amiben az új nemzedéki elvárás fogalmazódik meg a „minőség” jelzőben sűrűsödve. A „minőség szövetsége” fordulatot ő az erkölcsi, kulturális, gazdasági jelentésbeli összefonódásként használja. Némethnél a „mi és ők” szembeállításában több réteg is megtalálható: gazdasági értelmezésben „a pénz (új) rabszolgaságát”, a „vadkapitalizmus”-t valamint a szemantikailag negatív hitelt amerikai, vagyis idegen hatásnak tulajdonítja (megjelenik tehát Amerika és Európa megkülönböztetése, szembeállítása); az idegen gazdaság szemléletből következő „tömeg” helyett az európai mintájú „közösségek” visszaállítását sürgeti. Szerzőnk azt várja el és azt tanácsolja, hogy mivel a „teljes magyarság” (nemzetiségek sorsközössége értelemben) elsősorban a keresztényi jelképeket, szimbólumrendszereket hordozza, ezért erkölcsiségét is alakítsa ezekhez. A gazdasághoz

kapcsolódó nyelvi megfogalmazását is ezen gondolatkör metaforái, analógiái köré építi fel, ezeket tágítja általánossá, és amikor a „szellem becsületességéről” beszél, vagy a „hűség önmagunkhoz” összetételt használja, ezekben egyszerre van jelen a keresztényi, Isten előtti felelősség és az őseink, múltunk becsülete. Németh számára az értelmiség az a társadalmi-gazdasági szereplő, amely a társadalmi folyamatokra hatni tud, és segíteni képes akár a parasztságnak, akár a munkásságnak.

2.5.3. Szabó Dezső

*„egész életem egyetlen szeretet volt
és érettük volt minden életem.”
(Szabó⁷⁵)*

A kolozsvári születésű Szabó Dezső (1879 – 1945) író, kritikus és publicista, a két világháború közötti magyar irodalom megkerülhetetlen képviselője volt. Tanári diplomával a zsebében megjárta Párizst, s hosszabb-rövidebb tanári évek után a Nyugat, majd a Huszadik Század munkatársa. 1918 után került Budapestre, ahonnan a Tanácsköztársaság és a proletárdiktatúra elől vidékre menekül. 1935-ben őt is irodalmi Nobel-díjra jelölték. A harmincas években eleinte Gömbös támogatója, de elfordul tőle, s magától a Horthy-korszaktól is (Kemény,1927; Gombos,1975). Személyisége megosztó, korában is az volt. Az ellentmondások embere. „nincs az a jó, és nincs az a rossz, amit el ne lehetne mondani róla. Az ellentétek és a szélsőségek úgy kavarnak egyéniségében (...) eluralkodik fölötte lelkének szertelensége, feltűnésvágya és nagyzási mániája.”– Hegedüs Géza (1976:307,308) imígyen summázza Szabó Dezső alakját. Király István (1986) azonban sokkal árnyaltabban próbál megcáfolni több, Szabóra húzott rágalmat: az antiszemitizmust, a szélsőséges nacionalizmust, az irodalmi értéktelenséget stb. Érezhető, hogy Hegedüs véleménye hatott erősebben a későbbi korok Szabó-elemzőire. Így Bán Zoltán Andrásra (2016); a Cultura folyóirat (2015. január) névtelen szerzőjére, aki azonban szelidít fogalmazásán; Zegernyeire (2013), a Nyest publicistájára, aki már csak különcként aposztrofálja Szij Enikő (é.n.) után szabadon; Gyurgyák Jánosra (2017), aki fajvédőként vizsgálja. Péterfi Gábornak (2009 – PhD értekezés: 6), aki a Trianon-kontextusban értékeli, egészen más a véleménye: „Szabó – fogalmainak metaforikussága ellenére – a 20. századi magyar politikai gondolkodás jelentős egyéniségei közé tartozik.”- írja, de látja az életmű ellentmondásait is. A megítélés ma fokozatosan finomodik. De hogan látták őt a kortársak? Gombos Gyula így ír a Szabó-kiadás előszavában

⁷⁵ (Szabó, 1975:134)

Szabó politikai programjáról: „A legszerveesebb, legmegfontoltabb és legátfogóbb a két háború közti korban (...) és alig volt benne utópisztikus elem, valóban a realista magyar politikai gondolkozás műve” (Gombos, 1975. in: Szabó: 3.p.). „Ady és Szabó a magyar írók azon fajtájához tartoznak, akik a magyarság fanatikus szeretetéből még azt az áldozatot is vállalják, hogy rossz magyaroknak tartsák őket.” (Kemény,1927:o.n.). Szabó Dezső ellentmondásos figurájához mégis vonzódtak a fiatalok, egyetemisták vették körül klubokban és az utcán, toporogtak mellette a könyvadásító standjánál, s szívták magukba gondolatait. Ők nagy íróknak tartották. „Pikírt és szarkasztikus stílusú, eredeti figura volt, óriási egyéniség és remek író”(Surbán Zoltán⁷⁶ – szóbeli közlés). Az biztos, hogy Szabó Dezső örök ellenzék volt, ellensége mindannak, amit/akit a magyarságra veszélyesnek tartott.

Nemzeti karakter, társadalmi háttér

Szabó a trianoni országcsenkítés után nem revíziót, hanem független államiséget sürget. Tudomásul veszi a jelen helyzetet, s ezért az ebben rejlő lehetőségeket, a megmaradás és a fejlődés útjait fürkészi. Ezt támasztja alá az 1975-ben, az USA-ban kiadott „Az egész látóhatár” című munkája, mely 1939-ben látott napvilágot első ízben. Összegyűjtött tanulmányai a szerzői előszó szerint oszlopok, melyekre a magyarság építhet, s melyekkel tájékozódni tud. Talán ezért is tartja kiindulópontnak a politikus-figura⁷⁷ meghatározását, akinek nem csupán művelt és elkötelezett hazafinak, de az egész nemzetet, annak történelmét és jövőjét egységben látó embernek kell lennie. Olyan, akinek ez az egység „kiteljesíti Isten képmását” (Szabó, 1975:7.). Szabó hangsúlyozza a független ország (állam) és a nemzet egységét, melyet történelmi közösségként fog fel a benne élő és egyenjogúnak elismerendő nemzetiségekkel, akik az egész magyarság történelmét és kultúráját is gazdagítják.⁷⁸ A demográfiai változásokat tényként

⁷⁶ Surbán Zoltán (1916-1984) költő, író és publicista, aki pályája kezdetén Szabó Dezső köréhez tartozott. Surbán Zoltán, Vida István (az EMSZO és a Hivatásszervezet titkára) és barátaik később sem tudtak úgy találkozni, hogy egy-egy Szabó-élc, adoma, történet fel ne elevenedjék.

⁷⁷ „A politikus, az államférfi lelkiállapotának alapmeghatározottsága (...) az egyetemes látás. A politikus, az államférfi a közösség életének egyetlen tényét, jelenségét, adatát és adottságát nem látja és nézi elhatárolt egyedi különbségben. Hanem: mindent tényt, jelenséget stb. benne lát a közösség egyetemes élete minden folyamatának végtelen sokféle összhatásában. A történelmi közösség ép oly élő szervezet, mint az emberi test: melyben minden folyamatot vagy jelenséget az összes többi folyamat és jelenség összefüggése határozza meg. Csak az ilyen szerves, organikus látás képesít valakit politikussá, államférfivá. Mert csak ezzel a minden összefüggést fogó egyetemes látással tud olyan törvényeket, intézményeket, ideológiát, folyamatokat vinni az Állam, a Nemzet életébe: melyek az egész élő történelmi szervezet működését, fejlődését, természetét, külső és belső védelmét biztosítják.” (Szabó, 1975:6)

⁷⁸ „A magyarság sajátos történelmi alkotását csak egy teljesen önálló és független Állam és egy egységes Nemzet keretében valósíthatja meg. A Magyar Állam, a Magyar Nemzet az ország egy néptöredékét sem akarja megfosztani nyelvében és kultúrájában kifejeződő egyéniségétől. De mint a Magyar Állam polgára s a Magyar Nemzet tagja, mindenki szerves része annak a történelmi műhelynek, amelynek a magyar nyelv, a magyar kultúra s a szerves magyar történelmi célok adják meg az egységét” (Szabó, 1975:14).

elfogadva, a nemzetiségek, mint természetes nemzettest-részek megemlítése mellett a parasztságot⁷⁹ és a munkásságot emeli ki a magyarság alapjaként. Az ő víziója egy olyan demokrácia, amely a dolgozó tömeget „állammá neveli” (Szabó, 1975:14), s alkalmassá teszi „a kis nemzetek, elsősorban: a keleteurópai és a balkáni nemzetek szolidaritásának” megszervezésére (Szabó, 1975:15). És a hangsúlyt a szellemi nevelésre, a szociális érzékenységre valamint a gazdasági élet felvirágoztatására teszi. Szerinte ezek közül egyik sem hiányozhat egy egészséges, jövőképet éltető nemzetből. Tisztázni kívánja a beszennyezett nacionalizmus fogalmát, magyarázva az internacionalizmusét⁸⁰ is, mert szerinte „ezekkel éltek vissza a leginkább” (Szabó, 1975:20). A visszaélés folyamatának kezdetét a Francia forradalomból eredezteti, ami utat nyitott a „zsákmány-Állam” (Szabó,1975:27) minden formájának, a „részvénytársaság-Államnak” (Szabó,1975:27), a köztársaságnak, az alkotmányos királyságnak. Ezek mindegyikében „a ravaszság, csalás, erőszak minden fogása, a betegség és a bűn (...), az ipari és kereskedelmi kápitalizmus, a bankogracia, (...)a magas bürokrácia és a(...)militarizmus,(...)a magas klérus és az agrár-kápitalizmus” dominál a „képesség, becsületes akarat, megbízhatóság, szorgalom, tudás, egészséges erők” helyett (Szabó,1975:27). Ő olyan új nacionalizmust kíván, amelynek „több szociális tartalma van” (Szabó, 1975:32), s amely felemeli a dolgozók tömegeit. Szerinte a politikában tabuk alakultak ki, amikről nem ildomos beszélni: a mesterségesen szított gazdasági anarchia, a szociális elnyomás, az ideológiai zavar. Mondhatnánk, ez a szabói kijelentés – a megfigyelésen alapuló és logikusan levezetett érvrendszerével – kora önvédő indíttatású összeesküvés-elméletének is felfogható. Mindez miért történik? Szabó megadja a választ: szerinte azért, hogy elveszítsék a népek önállóságukat, egyéniségüket, s „idegen hatalom rendet tevő irányítása alá vágyjanak” (Szabó, 1975:35). Ebbe a viláгурalmi pozícióba helyezi az egyházat és a szabadverseny által kitermelt internacionalizmust.⁸¹ Ezzel a fajta nacionalizmussal és internacionalizmussal állítja szembe az általa meghatározott „új nacionalizmust,” mely az „emberi szolidaritás teljessége időben és térben egy külön, sajátosan egyéni történelmi műhely formájában. Abból a célból,

⁷⁹ „A magyarság sajátos egyénisége, erejének legjava, fejlődésének gazdag lehetősége a magyar parasztságban van.” (Szabó, 1975:14)

⁸⁰ Surbán Zoltán egyik átélt története ehhez a fogalomhoz kapcsolódik. Éppen Szabó Dezső körül „sertepertéltek” a ’30-as évek végén, hallgatták „morgolódásait”, amikor arra sétált a szociáldemokrata Veres Péter. Ahogy Szabó Dezső meglátta, utána kiáltott, természetesen az ifjak nagy derűtségére: „Veres úr! Mondja meg a feleségének, előbb szoptassa meg a világ gyerekeit, s aztán a magáét!” (Surbán Zoltán személyes közlése 1970 – 1984 között)

⁸¹ „a szabadverseny-demokrácia munkás internacionalizmusa csak függvénye, szükségszerű terméke volt a nacionalizmus ígéretében kitermelő osztályok sokszor ügyesen elkozmetikázott internacionalizmusának (...) a munkás-internationalizmus csak ott volt a Nemzet egyetemes testének érdekei ellen és így önmaga: a munkásság érdekei ellen: ahol ezt a munkásinternationalizmust valamely kitermelő idegen elem be tudta szervezni a maga imperialista céljaiba.” (Szabó, 1975:38)

hogy minden emberi érték, az ember minden termő adottsága beépüljön a közösség fejlődésébe” (Szabó, 1975:39). Szabó szerint el kell választani a hazafias öntudatot a faji (természetes) öntudattól. „A hazafias öntudat történelmileg szerzett tudatos lelki elem. Egy nagy történelmi és területi egység tudata, érzése és hite (...) A magyar parasztban (...) ilyen öntudat nincs” (Szabó, 1975:261)

Az „új nacionalizmus”, mint forma, célja az értéktermelés fejlesztése, a káros (és gyakran kikerülhetetlen) nemzetközi folyamatok kiszűrése, kivédése, a technikai fejlődés és a szolidaritás, a közös nemzeti érdek és akarat érvényesítése. Ehhez méri az állam (mint egyetemes és történelemben kialakult irányító-nevelő szerv) feladatát is. Az általa megfogalmazott alapkövetelmény: „úgy szervezni meg a Nemzet életét s az egész történelmi rendszerét az emberi együttélésnek: hogy lehetlenné tegye az élősdiség minden formáját, a zsákmány minden alkalmát” (Szabó, 1975:43). A történelmi osztály, a nemzetfenntartó erő fogalmát nem a hagyományos szociológiai csoportosítás alapján határozza meg, hanem az eszmeiség szintjén, ami maga „a nemzeti munka egyeteme” (Szabó, 1975:44). Mindez milyen eszközökkel érhető el Szabó szerint? A rangok és címek eltörlésével, a föld közösségivé tételével, ugyanúgy, mint azt a Szent Korona-tan megfogalmazza⁸², egyetlen kikötéssel: csak az állampolgárok juthatnak örökbérlethez. Szabónál a közösség, vagyis az állam (nemzet) a legfelsőbb érdekegyesítő, ennél fogva a föld és a tőke fölött is hatalmat gyakorol. Elutasítja mind a politikai mind a gazdasági diktatúrát, de az eddig kifejlődött demokráciákat is, mely szerinte „immorális” és „pusztító”, mivel ezekben „a felelősség mindig letagadható” (Szabó, 1975:63). Az igazi demokrácia Szabó szerint egy olyan (utópisztikus) népképviselő, amely nem a szavazati jogban realizálódik, hanem a munka szabadságában: „az embertörténet, a történelmi közösségek természetes belső gravitációja s amíg lesz emberi együttélés lesz demokrácia” (Szabó, 1975:67), vagyis tudatos és örök isteni értékrend által létrehozott történelmi és szellemi eredménnyé és nem az emberi egoizmus következményévé kell válnia. Elutasít minden fanatizmust, álljon az faji, felekezeti vagy párt alapon. Kora történelmi formáit ezért tartja átmeneti emberi kísérleteknek, a „meghamisított demokrácia meghamisított liberálisizmusának” termékeiként (Szabó, 1975:68), melyekből hiányzik a távolba néző személyes és közösségi felelősség. A „nemzeti munka egyeteme” hozza létre horizontális és vertikális irányban is (nemzetiségek, egyházak, érdekképviselőket, területi egységek, gazdasági szövetségek stb.) azokat a különböző, szellemi értékeken nyugvó önkormányzatokat, amelyek a társadalmat (nemzetet) működtetik. Az igazi államban „az egyén és közösség: egyetlen,

⁸² „A föld, az Állam területe: örök jogon a közösségé, a Nemzeté (...) Minden földmagántulajdon csak bizonyos feltételek mellett kapott örökbérletnek (...) tekinthető” (Szabó, 1975:59).

egyazon valóságnak arcai”, s a közös érdek nem lehet más, mint az ember teljes, szellemi-lelki-testi és munkaszabadságának biztosítása. Ebből következik az állami cél: „a mindenki élete, a nemzeti munka egyetemének életlehetősége, védelme” (Szabó, 1975:59), ami nem az általa megismert kommunista diktatúra központi irányítási módját követi, hanem egy alulról építkező rendszerre alapoz. Hangsúlyozza a felelősséget és a visszahívhatóságot, az általános és titkos szavazás szükségességét valamint a politika és a gazdaság szükségszerű összekapcsolódását az ország működésében, nem törődve azzal, hogy programját a kortársak bármilyen ideológiával összekapcsolják.

Úgy látja, hogy „újra kell teremteni” azt a középosztályt, amely korára anarchikussá⁸³ vált, s nem teljesíti a történelem által rá szabott feladatot, vagyis a „közös kötelességek, közös jogok, közös érdekek, közös kiváltságok” alapjára épített polgári szolidaritást, felelősségvállalást, kezdeményezést, a morális hagyományok őrzését és továbbadását (Szabó, 1975:237 – 238). Ez a középosztály a munkásságtól fenyegetettnek érzi magát, elsősorban nemzetiségi-faji, vallási okokból és az internacionalista törekvések miatt. Pedig a középosztály feladata volna „a nemzet, az állam életét folytonosan beigazítani a világtörténelem áramába, lépést tartani az emberiség fejlődésével” (Szabó, 1975: 310).

Pontosan látja, hogy figyelembe kell venni a természeti, tárgyi környezetet. Emellett minden emberi adottságot: „A nemzet egyetemének csak úgy adhatunk egészséges jövőt, ha ezt a jövőt megvalósító programot az ország összes fizikai és pszichikai adottságaiból építjük fel: nem kötve semmi világnézettől, semmi – izmustól, de azzal sem törődve, hogy programunk valamely része megvan-e valamely világnézetben és -izmusban és melyikben van meg” (Szabó, 1929:7).

A magyarság történeti hivatását ő is, miként a korábban már bemutatott szerzők szinte mindegyike, egyfajta (csak az államformában eltérő) nemzetszövetségben, a „keleteurópai és balkáni nemzetek védő összefogásba szervezésé”-ben (Szabó, 1975:80) látja.

Gazdaság

Szabó a gazdaságot is a társadalom, legfőképpen a magyarság oldaláról szemléli, és írói, programadó gondolkodói szerepből értékeli. Írásaiban ezért kap fő hangsúlyt a gazdasági berendezkedések minősítése. Nem fogadja el sem a végletes részvényes-szemléletet, sem a modern és erőteljes gépesítést, a modern civilizáció vívmányának tekintett alkotások központba

⁸³ A magyar középosztály: „különböző fajú, különböző hitű, különböző történelmi érdekű embercsoportok hazug magyarságú, anarchikus tömege.” (Szabó, 1975:237) Eredendően a középosztály feladata, lényege: „a történelemcsinálás rétege” (...) „nem a születés, hanem az egész tehetség és a munka alapján” (Szabó, 1975: 237)

állítását, és a technicista szemléletet, sem az internacionalizmus uniformizáló jellegét⁸⁴ sem, mely áthatja a gazdasági gondolkodást is. Meglátása szerint ez elembertelenedéshez, háborúhoz és hódításhoz vezet, vagyis a gazdasági szempont, a gazdaságfilozófia befolyásolja a népek egymáshoz és a társadalmi rétegekhez, szociológiailag meghatározott csoportokhoz való viszonyulását.

Kiemelten foglalkozik az általa igazságtalannak tartott adózással, ugyanis éles szemmel veszi észre, hogy hiába tűnnek egyetemlegesnek az adók, valójában minden szektor beleszámítja a termékek/termények árába, így, a hangzatos elvek ellenére valójában a „nép nagy tömege (...) hord minden terhet” (Szabó, 1975:30).

A gazdasági életre vonatkozólag is közép-kelet-európai összefogást sürget az egymásközti árucserében, az „elégleges” piacban, mindezzel az egészséges gazdasági egyensúly megteremtését célozza (Szabó, 1975: 231). Emögé egy belső, behatárolt, magyar dominanciájú⁸⁵ nemzetközi szövetségi rendszeren alapuló, alulról építkező, közösségi kézben lévő piacgazdaságot, szükséglet alapú kereskedelmet érthetünk. Következtesen Kelet-Európáról beszél, mintegy elhatárolódva a nyugati impériumoktól. Szerinte mindez „Kelet-Európa (...) nagy ipari felszabadulását” is jelentené (Szabó, 1975:232). Felismeri azonban ennek veszélyeit, éppen ezért olyan aktuális külpolitikát sürget, „mely nem teszi egy nagyhatalom védtelen zsákmányává sem a magyarságot” (Szabó, 1975:235).

Miközben elutasítja az állam tőkés-részvényes szerepét és a monopóliumok, kartellek kapitalizmusát, a szocialista eszmerendszerből kiemelt közösségi szerkezetet igenli, azzal a gazdaság-szemléletbeli különbséggel, hogy nála az önkormányzatok egyben gazdasági szövetkezetek is lennének, s ezzel megszűnne az „uralkodó érdekszövetségek részvénytársasága” (Szabó, 1975:173) a gazdasági és az államszerkezetben egyaránt.

A jövő Magyarországaiban⁸⁶ kiemelt szerepet szán a parasztságnak és a munkásságnak. Mindkét társadalmi csoport felé részvétellel fordul, s egyben (Lükőhöz, Prohászka-hoz és Karácsonyhoz hasonlóan) hangsúlyozza a bennük rejlő lehetőségeket.

Mert milyen is a magyar paraszt Szabó szemében? Az ismereteivel határolt keretekben otthonosan és kreatívan mozog, gazdaságot és kultúrát teremt, alkotó, teherbíró és kitartó a munkában.⁸⁷ Azért sürgeti Szabó a földreformot, mint a magyarság létének alapját, és a

⁸⁴ „Az emberség uniformizálása: az emberi termés megőlése.” (Szabó, 1929: 28)

⁸⁵ „A magyarságnak roppant erkölcsi tőkéje volna a jövőben, ha élére állana e keleteurópai egység megteremtésének.” (Szabó, 1929: 29)

⁸⁶ „Ennek az összeállásnak a magyar társadalom széles rétegeiből kell előállnia: faji, felekezeti, osztálykülönbség nélkül.” (Szabó, 1929: 14)

⁸⁷ Az „egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypszichéjű, közös eredetű hasonlójával (...) Ez a (teremtő) faji ösztön aztán a kultúra bizonyos fokán faji öntudattá fejlődhetik és

népoktatás megerősítését (az iskolák államosításával), hogy a magyar paraszt hatékonyabbá és tervezettebbé tegye a gazdálkodást, majd a termények feldolgozását. Ugyanilyen szemlélettel közelít a munkássághoz is. Látja, hogy kevés a munkahely, méltánytalanok a munkafeltételek. Ezért hangsúlyozza, hogy mielőbb meg kell oldani a munkások problémáit, élhető életet és munkalehetőséget kell számukra is biztosítani. Szabó Dezső, bár nem tartja magát szociáldemokratának, a szociáldemokrácia mozgósító-szervező erejét mégis elfogadja. Azt kommunista jellegétől megfosztva mondja, hogy „ezt a nagy világtörténelmi áramlatot is bele kell kapcsolni a magyar élet alkotó, védő és fejlesztő erői közé, hogy a magyarság ezen a fronton is ki legyen építve, hogy ennek a világeszmének a győzelme is jövőt és életet jelentsen a magyarságnak” (Szabó, 1975: 302). Mert véleménye szerint a munkásság dolgozni és élni akar, hite van a munka erejében, s ezért tanulni is vágyik.⁸⁸ Számára az egyetemes kultúrába helyezett munka és szakértelem (függetlenül attól, hogy fizikai vagy szellemi, hogy mezőgazdasági vagy ipari) a legnagyobb értéke az embernek.

Véleménye szerint a középosztály megreformálása a gazdasági működés egyik kulcsa: ez az a réteg, amely képes elsimítani a különbségeket, amely segíteni tud a leszakadókon, és amely maga tudásának és társadalmi érzékenységének valamint felelősségtudatának birtokában új alapokra helyezheti az ország működését.

Szabó vallja, hogy csakis egy radikális megújulás lehet a jövő magyar életének alapja, amit nemes egyszerűséggel 1936-ban „új keresztshadjáratnak” aposztrofál, melyben az öntudatos, felelősségteljes egyén alárendeltje az egyenrangúak közösségének. Mivel tiltakozik az uniformizálás ellen, ebben a vonatkozásban is a munka, a tudás sokszínűségét, valamint a gyarapodás morális korlátok közötti különbözőségét tartja fontosnak.

Nem véletlen, hogy '48-as analógiára 12 pontban foglalja össze a tennivalókat. Ez mindazon törekvések kiáltvány-szerű, követelő megfogalmazása, amiket más, korábbi műveiben is

egy sajátos, gazdag emberi termésnek lehet alapja (...). A magyar parasztban a faji ösztön minden védő és szerző ösztöne őszintén megvan még.” (Szabó, 1975: 262)

„A magyar paraszt nem passzív semmilyen olyan életkörben vagy viszonylatban, ahol jól kiismeri magát, ahol életérdekei minden feladatát jól ismeri (...) minden ilyen esetben a legfáradhatatlanabb energiával és makacssággal tud cselekedni. Passzív olyan viszonylatokban, ahol tettei következményeit nem ismeri, nálánál nagyobb és részben ismeretlen erők játszanak bele sorsába (...) A természet nagy haragjával ismerős ember bölcsessége ez, ki tudja, hogy sok esetben legjobb védekezés a tűrés és a várás (...), okos várakozás és feszült figyelem.” (Szabó, 1975: 267) És: „A magyar parasztnál nincs intelligensebb paraszt Európában” (Szabó, 1975: 269)

⁸⁸ „Ma tudatos, rendszeres élő hite csakis a szervezett munkásságnak van. Hit az emberi munka értékében, megváltó erejében, az emberi jogok győzelmében, az egyetemes jólét, az egyetemes kultúra lehetőségében. (...) ennek végső gyökereit az anyagi szükségekben táplálja” (Szabó, 1975: 303 – 304)

A munkásság jellemzője „az egyén alárendelése a közösségnek (...), fegyelem (...), kezdeményezés képessége és a felelősség elvállalása” – morális osztályheroizmus, szolidaritás; (Szabó, 1975: 304)

„A mohó tanulmányvágyás, mint általános osztályjelenség, ma csak ennél az osztálynál van meg” (Szabó, 1975: 305)

körüljárt. És ezek azok a követelések, melyek érzése, tapasztalata szerint az őt megelőző 60 év alatt folyamatosan meglévő célok ellenére sem teljesültek megnyugtatóan. Ezek között a gazdasági és a szociális terület a leghangsúlyosabb. Programjának⁸⁹ lényeges eleme a meghatározott méretű nagybirtokok kisajátítása; a földreform hitelekkel éstelepítési politikával; az örökölt kiváltságok eltörlése. A szövetkezeti formák létrehozását sürgeti a bank-, ipar- és kereskedelmi szektorban és azok fölött; valamint az állami exportmonopólium kialakítását. Követeli a létminimum törvényi meghatározását, azon felül pedig a teljesítmény alapú bérezést. Fontosnak tartja a szociális terület megfelelő kiépítését, a törvényben meghatározott nyugdíj biztosítását, a betegsegélyezés általános kiterjesztését, a családi kedvezmények bevezetését valamint az egészségügy megszervezését a megyei, járási, községi kórházak megépítésével, az egészséges településszerkezet kialakításával, valamint a falvakban az ingyenes orvosi ellátás biztosítását. Elodázhatatlannak tartja a magyar parasztság és munkásság gyermekeinek tehetséggondozását, a rászorulókat ingyenes oktatásával és tandíj progresszivitásával. A munkanélküliséget közmunkákkal enyhítené. Az adókat is progresszívvá, vagyis a jövedelemfüggővé tenné (Szabó, 1975:261-262).

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre

Mindennek a megvalósításához nevelés, mindennapi példa kell, hogy a még névtelennek felfogott tömeg a közösség (nemzet) valódi tagja legyen. Csak úgy lehet az, ha meglátja és összeegyezteti az egyéni és közösségi érdekeket, keresi a megoldásokat, vállalja a nemzeti

⁸⁹ „1. ötszáz holdon felüli (...) nagybirtok megszüntetése (vagyon visszavétele a magyarságnak)
 2. földreform és telepítés olyan hitel megszervezéssel, mely az új birtokon minden szükségét ellátja (...) minden földetlen magyar paraszti családot családfenntartó földhöz jutassa,
 3. minden örökölt kiváltság, rang, cím eltörlése
 4. A mai bank, ipar és kereskedelem munkakörének átvitele a szövetkezetek egy olyan egyetemes láncolatára, mely minden foglalkozási ágazat minden gazdasági szükségét megszerzi. Az export állami monopolizálásával;
 5. Törvény – munka alapú, munkabér: „*már a pálya kezdetén a létminimum: családfenntartó létminimum legyen; (...)*” (Szabó: 260)
 „*az élet első felében olyan legyen, hogy a családalapítás, otthonteremtés, kulturális fejlődés és egészséges élet orgánikus örömeit lehetővé tegye.*” (Szabó: 261)
 6. „Nyugdíjbavonulás egyetemes megállapítása. A betegsegélyezés és nyugdíj megszervezése a nemzeti munka minden tagja számára.”
 7. „Intézményes biztosítása annak, hogy a magyar parasztság és munkásság arra való gyermekei középosztállyá fejlődhessenek.” (Szabó: 261)
 8. „A magyar egészség megszervezése, megyei, járási, községi kórházak építése, a falu és város egészséges megépítése, állami, ingyenes orvos, mint *családfelügyelő* minden faluban”
 9. „mindennemű munkanélküliség megszüntetése: a tőke besorozása és befektetése hatalmas közmunkákba (kórházak, iskolák, városi és falusi lakóházak, utak, új közlekedési berendezések stb.)”
 10. „Progresszív adórendszer s ehhez viszonyított tandíjrendszer. A létminimumból élő családnak (...) gyermekeinek „ingyenes iskoláztatása; (Szabó: 261)
 11. „Különböző kedvezmények rendszere a sokgyerekes családok számára”;
 12. Mindezek megvalósítása: a népképviselőlet egy egészen új rendszere.” (Szabó, 1975: 261-262)

szolidaritást; öntudatos, és érzi a nemzet történelmi hivatását. Ez a hivatástudattal párosult közösségi szemlélet – értelmezésében – „lehetetlenné teszi bármely történelmi élősdiség kifejlődését és megszüntet minden szabadságmány lehetőséget” (Szabó, 1975:73). Ez a múlt értékeiből táplálkozó ”új embertípus, új jogrend, a törvények új rendszere – biztosítékai minden szabadságnak, az egész demokráciának és állandó továbbfejlődésnek” (Szabó, 1975:74). Szabó víziójában utópisztikus képet fest, miközben a közösség lelki alkatáról beszél, hiszen minden résztvevőt tisztának, nyílt lelkűnek, egyaránt jószándékúnak tekint, és feltételezi, hogy mindenki elsajátíthatja a fenti képességeket. Ezt, ahogy Lackó (1988) is megjegyzi, nem fejt ki részletesen, de rávilágít a magyarság sokarcúságára, történelmi sokszínűségére, és követeli a történelem teremtette problémák mindegyikének megoldását, „egyetemes pozitív programmal” (Szabó, 1975:123). Bár például a Lackó(1988) által hivatkozott Karácsonyi levélben megfogalmazza a magyarság mint a népek olvasztóköhójának alapvetését, mégis mindezek fölé helyezi a magyar faj érdekeit, miközben elítéli a más nemzetiségek erőteljes faji politikáját, és az egyéni szabadság jegyében „csak” azon „élősi” idegenek szabad, önkéntes elköltözését sürgeti, akik nem akarnak a magyarság integráns részévé válni, és az ittlétből pusztán hasznot remélnek – legyenek szlávok, németek vagy zsidók.⁹⁰ A sorsközösséget vállalóknak viszont egyenlő lehetőséget biztosítana, ezzel kapcsolatban új és magyar liberalizmust emleget, a szó ’lehetőség, szabad akarat’ értelmében. Ahogy korábban is láttuk, az „új” jelző Szabó szóhasználatában az adott kifejezés(ek) általánosan ismert értelmezéstől való megkülönböztetést, az eredeti fogalom tagadásával egy új minőség létrehozását jelenti. Ezek alapján árnyalható Szabó Miklós (1983) és Ungvári állítása Szabó Dezsőről és követőiről, köztük a Magyar Nemzet című folyóiratról, miszerint a nemzetiségek (és velük együtt a zsidók) jogait ténylegesen csorbítani kívánták volna. Ez így nem helytálló, hiszen több, akkor fiatal „magyarnemzetes” és a laphoz közeli, már nem élő alkotó állított mást⁹¹. A kérdésfeltevés

⁹⁰Hangsúlyozza az önkéntességet és elveti az asszimilációs kényszert: „Ha az idegen származású lelkileg tényleg ásszimilálódott, vagy tudatában tényleg magyar akarátú: feltétlenül belátja az új magyar honfoglalás elkerülhetetlen, szükségzerű igazságtételeit és akkor sem fog elidegenedni a magyarság nagy történelmi forradalmától, ha egyelőre csak a háttérben jut neki hely.” (Szabó, 1975:128)

⁹¹ Ungváry (2001:o.n.) a következőt írja: „Szabó Dezső nyomán általános volt az a nézet, hogy a magyarság boldogulását két belső ellenség teszi lehetetlenné: «az értelmiségi helyekre tolokodó zsidók» és «a földet elfoglaló svábok».(...). A zsidók és németek elleni kétfrontos harc jegyében indult az ország legfontosabb ellenzéki (nota bene zsidó tőkéből pénzelt) lapja, a Magyar Nemzet is. 1938. augusztus 25-én Pethő Sándor bemutatkozó cikkében meghirdette, hogy a lap küzd azért, hogy Magyarország magyar ország maradjon.”

Ungváry Krisztián állítása több szempontból is módosítható. Surbán Zoltántól, a Magyar Nemzet akkori újságírójától és Vida Istvántól, az EMSZO és a Hivatásszervezet egyik alapítójától és országos főtítkárától tudom, hogy a be nem illeszkedett nemzetiségek kapcsán voltak ugyan fenntartásaik, de a nemzet, s legfőképpen a parasztság és a munkásság érdekeit (nemzetiségi hovatartozástól függetlenül!) akár szocioriportokban az újságokon (többek között a Magyar Nemzeten) keresztül illetve a keresztény szociális mozgalmakban érvényesítették. Ez egyaránt volt szellemi-információs megnyilvánulás és gyakorlati segítség. Már a német

abban a korban európai jelenség volt. Ne felejtsük el, hogy a „nagy háború” után, a gazdaságilag és társadalmilag is kivéreztetett országokban a kétségbeesés és a védekező ösztön, a magyarázatok, értelmezések sokszor szenvedélyes keresése természetes jelenség.

A fajiság, mint görcsösen félreértelmezett politikai szimbólum óhatatlanul bekerült a magyar politikai viselkedés mentén is a tematizált lapok fogalmazásmódjába, ezen keresztül pedig a közbeszédbe. Mindennek manipuláló hatása függött a narráció erejétől és a befogadó személyiségétől. A józan értelmiség elítélte a terjeszkedő nemzetiszocializmust. Ahogyan azt már korábban Jászínál, később Szekfúnél és Némethnél is láthatjuk, bár ellentmondásosan közelítették meg e kérdést, valamennyien a nemzetiségi és faji feszültségek emberi, morális megoldását keresték. Szabó Dezsónél is egyértelmű, hogy erkölcsileg is elveti az irredentizmust, a politikai formációvá vált és ezért még veszélyesebb német fajelméletet, de a kommunizmust is, és elvet mindenfajta mesterségesen kialakított megosztottságot.⁹² Az újabb háborús készülődés vészterhes időszakában a nemzetközi szintér politikai fenyegetettségére és morális veszélyeire is rávilágít: „Keleteurópa (...) országainak két nagy közös lidércnyomása van: Németország és Oroszország” (Szabó, 1975:226). Tehát nem kirekesztő, hiszen nem csupán a magyarságra gondol, sokkal inkább szolidáris, hiszen e megállapításban is a térség népei közötti közösségvállalás, összefogás szükségességét sugallja. Úgy véli: „A határoknak lassanként egész más jelentősége lesz (...) a közös pszichejű történelmi egységek öntudati elemeivé nemesülnek” (Szabó, 1975:233). Hangsúlyozza a kulturális összefogást, mely biztosítja majd a népek teljesen önálló, szabad egyéni „megépülését” (Szabó, 1975:232).

Mindazt, amit korábban Magyarország és a térség⁹³ számára kíván, az ifjúság feladata megvalósítani. Ez csak és kizárólag művelődés, tanulás, szakképzés útján válhat küldetéssé. Próbálja új kontextusba helyezve megerősíteni a hagyományos társadalmi fogalmakat és nevelési színtereket a hazai és az elszakított magyarság érdekében, s az általa is elítélt aktuálpolitikától független, civil szerepvállalás fontosságát hangsúlyozza: „Örök jogaink lelki elültetését belföldön intézze a család, az iskola, az irodalom. A többi munkát külföldön kell folytatni: diplomáciánk és külön – a magyar kormánnyal látszatosan semmiképpen sem kapcsolatos – propagandaszervek útján (...). Aktuális feladat (...) olyan módus vivendit

megszállás előtt felléptek a náci fajelmélettel szemben, s konfrontálódtak a nyilasokkal. Ugyanezt állította Ruffy Péter 1992-ben.

⁹² „A magyarság a halál felé megy, ha idegen-izmusok, világnézeti trösztök, becstelen jobb- és baloldalak útját járja.” (Szabó, 1975: 257)

⁹³ „A rokontalanul álló magyarságnak makacsul kell keresnie a történelmi együttműködés és védekezés valamilyen formáját Keleteurópa mindazon nemzeteivel, amelyek a német étvágy és az orosz talány nehéz fenyegetése előtt állanak.” (Szabó, 1929: 27)

keressünk a szomszéd népekkel, hogy az uralmuk alá került magyarsággal minél gazdagabb kulturális és gazdasági érintkezésbe kerülhessünk és minél több védelmet eszközölhessünk ki számukra” (Szabó, 1975:153-154).

A társadalmi csoportok műveltségének vizsgálata után olyan korszerű mintát ad az oktatási tervre, melyben a kor alapvető humán-, természet- és társadalomtudományi ismereteit a tudatos paraszti gazdálkodás és kultúra szolgálatába állítja.⁹⁴ Felhívja a figyelmet arra is, hogy a Budapesten koncentrálódott, életheletőségét veszített magyar parasztságnak ezért ott kell megfelelő (kulturális, anyagi és közösségi) élethelyzetet biztosítani, amely több irányban is a továbblépés alapja lehet.

Szabó Dezső emberi habitusa és életműve is a korra jellemző paradoxon. 1939-ben olyan nemzeti és egyben közép-kelet-európai társadalmi-gazdasági programot alkotott köz- és szépírói minőségben, mely ugyan ellentmondásoktól, indulatoktól nem mentes, mégis törekszik az objektivitásra és a realista megfogalmazásra. S bár szangvinikus és örökké lázadó személyisége miatt ellentétes érzelmekkel viseltettek irányában korának gondolkodói, ez Kemény (1927) írásából is jól látszik, mégis azt kell mondanunk, hogy akár a különböző, tematizált publicisztikáit, akár a kiáltványát olvassuk, megdöbbentő részletességgel tárja fel kora jelenségeit és dolgozza ki javaslatait. Mintha az ENSZ bő tíz évvel későbbi, 1948-ban megfogalmazott, a minden embert megillető alapvető jogokról szóló deklarációját, az Emberi jogi nyilatkozatot olvasnánk.

Semmivel se vitathatóbb vagy támadhatóbb a magyarság-víziója, mint Jászié, Szekfűé stb. Csupán Szabó nyelvezete vad, erős és realista. Megkockáztatom: ő, az író, a szellem embere a legföldhözragadtabb, a szó pozitív értelmében, látja a folyamatokat, olykor sarkos véleménye van, de szociálisan végtelenül érzékeny az összeggzéseiben. Nemcsak az uralmi viszonyok taglalásakor – a magyarság iránti elköteleződésének szenvedélyével – kultúrnacionalista (Lackó,1988), hanem a gazdasági élet társadalomra vonatkozó, szigorúan a magyarság érdekeit szem előtt tartó vizsgálatánál is realista. E megállapítást ki kell egészítenünk azzal, hogy mindezt a kor felfogásához és narratív elemeihez viszonyítva kell értékelnünk. Geertz (:114) nemcsak Indonézia „nemzetállami” küzdelmeire érti, amikor „az összetartozás, a folytonosság

⁹⁴ Általános oktatásban első helyre teszi az egészségtant (egyén, család, község), másodikra a gazdasági ismereteket (tájföldrajz, éghajlat, talaj, természeti kincsek, gazdaság, ipari, kereskedelmi állapotok ismerete), majd a „sajátosan kulturális” ismereteket sorolja: technika (gépek, gazdálkodás stb.); történelem, irodalom, ezen belül a paraszti műveltség hatása az irodalomra, a válaszokat kereső művek, a népköltészet (mesék, balladák, adomák, közmondások) jellemzői; a népi szórakozások: táncok, játékok, szokások ismerete, a népművészet – néprajz a házépítés, díszítés, bútortzat, udvar, kert kultúrájával, a faluszerkezet és a viseletek ismeretével) „mint alkalmazott tudományok közvetlenül a gyakorlati szükségletek szerint tanítandók” (Szabó, 1975: 288 – 292) Az iskolarendszert két nagy egységre bontja: 1. 8 + 2 év (alapvető „*paraszti ismeretek*”; 2. 4 év (közéiskola, felső + főiskola) (Szabó, 1975: 292)

(...) [és] a dinamizmus és a korszerűség utáni vágy” egyenlőtlen hatását boncolja, amelynek kapcsán a régít védők valamint a változást sürgetők közötti társadalmi csoportok gondolkodásában a társadalmi és ideológiai változások „szemléleti zűrzavart okoznak”. Mondhatnánk ez alapján, hogy miként Németh, Szabó is keresi a megfelelő társadalmi megoldást, és az ahhoz kapcsolódó, azt megértető, elfogadható narratívát, melynek értelmezési kódjai az átlagember számára is dekódolhatóak.

A Geertz-i megállapításokból kiindulva, miszerint a folyamatot figyelő és leíró ember összetett, egymásra rétegződő vagy egymást átszövő fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, nem lehet Szabó Dezső szövegeinek olvasatát sem egyetlen oldalról megvilágítani. Belőlük nem lehet egyértelmű és állandónak felfogott elméletet írni, hanem inkább témánk szerint kiemelni a történelmi változásokat megélő, szubjektív tapasztalatokat összegző író gondolatainak finom módosulásai mögött meghúzódó kulcsszavakat, és jelentésüket értelmezni. Szabónál a felszínen, a megfogalmazásban rejlő „illékony példák” (Geertz 2001:8) ugyan változhatnak, az írói mögöttes szándék szerinti jelentésüket nem veszítik el.

Az íróként is tanáremberi szerepben fellépő Szabó Dezsőnél is megfigyelhetjük ugyanazt a sajátos viszonyrendszert, amit Németh Lászlónál: bírál, célt állít kora elé, nevelni próbál, hatni akar. Saját szubjektuma hatással van értelmezéseire. Némethtel ellentétben ő már már kiragad a gazdasági jelenségekből egy-egy részletet, annak működését szintén a társadalom, az ember iránti felelősséggel látatja. Ő olyan összetett ideológiát képez, amely nem illeszthető a konvencionális keresztény gondolkörbe, hiszen még a protestáns szellemiséget is leegyszerűsítve, egy sajátos őskeresztényi állapotot vízionál, melyben saját maga – túlzott öntudattal – messianisztikus szerepet vállal („kiteljesíteni Isten képmását”). Gondolatvilágában nem tud elszakadni a keresztényi jelképektől még a gazdasághoz kapcsolódó nyelvi megfogalmazásokban sem. Szépirói nyelvezetből ismert érzelmi kivetülések, metonímiák, szimbólumok, analógiák, markáns, olykor kegyetlenül éles jelzők, fanyar-keserű komolyságú ironikus megjegyzések jellemzik nyelvi megnyilvánulásait ("zsákmány-Állam"; "részvénytársaság-Állam"; ravaszság, csalás, erőszak, betegség, bűn jellemzi "az ipari és kereskedelmi kápitalizmus"-t, „bankográcia”, „magas bürokrácia”, "militárizmus", "magas klérus", "agrár-kápitalizmus;" "zsákmány-kápitalista világuralom”). Németh Lászlóhoz hasonlóan az ifjúságtól várja tanainak beteljesítését, a demokráciát, vagyis az "új embertípus"-t, az „új jogrend”-et, a „törvények új rendszerét", amely a dolgozó tömeget „állammá neveli”. Szöcs Zoltán enciklopédiájában (2011) méltatja az író, s hangsúlyozza, hogy Szabó lelkében fölényűt sok kortársának. Ez az őskereszténységhez visszatérő, a kor fogalmait tisztázni kívánó és a magyarság iránt szenvedélyesen lobogó lelkeség volt az, ami korának fiataljait megfogta

(Vida 1991-es levele; Surbán Zoltán – szóbeli közlés, é.n.). Többek között ő és Németh László adta meg azt a fundamentumot, ami a kereszténység eszméjének hatására mozgásba hozta a keresztény/keresztényen szociális mozgalmakat, s azok képessé váltak az egyházi struktúrákat is maguk mellé állítani. Talán ilyen szempontból is újra lehet értékelni Szabó Dezsőt, ahogy azt Veres András (2013) az irodalmi oktatás oldaláról már megfogalmazta.

1927-ben Szabó kortársa, Kemény Gábor a következőképp ír: „Szabó Dezsőben őserővel szólalt meg az évszázadokon át s idegen érdekek bilincseivel fojtogatott nemzet életösztoné.” És Szabó e toposzt nem hagyja „válasz” nélkül. Ő maga vállalja a jelzőket bő tíz esztendővel később, messianisztikus szereptudattal: „én minden magyar feltámadt életakarata vagyok” (Szabó, 1975:246).

2.5.4. A „Félbemaradt reformkor”⁹⁵

*„A munkások vérének hatalmas tűzszlopa
lobogva az égig ér már,
az éhség kondérjai forrnak,
és a nyomornak orkánjai nyeregbe szállva
a gázba tipornak...”
(Surbán Zoltán⁹⁶)*

A fejezetcímként szereplő „Félbemaradt reformkor” a keresztény szociális mozgalmakról, elsősorban a KALOT, az EMSZO és a Hivatásszervezet munkájáról szóló tanulmánykötet címe. Vida István, a kötet szerkesztője a következőképp igazolja bevezetőjében a „reformkor” szóhasználatot: „A klasszikus reformkor – 1791, 1825 és 1848 mérföldköveit ismerve – nem tudott kibontakozni(...) a Széchenyi álmodta gyökeres megújulás, a nagy magyar parlag humanizálása elmaradt. Gazdasági és politikai téren korszerűsödött az ország, de társadalmi fejlődése megfeneklett.(...) A 19. és 20. század fordulója körül alakult ki az a második »reformnemzedék«, amely a szociális és nemzetiségi kiegyenlítődésért csatázott. Sajnos, az

⁹⁵ Régi adósságot törlesztek, amikor – az újságírói ismertetésen túl – a keresztény szociális mozgalmakról írok. Vida István az 1991-ben kelt, a Félbemaradt reformkor című múltidéző kötethez küldött levelében írt arról, hogy mennyire fontos annak társadalmi-gazdasági ismertetése.

„Mint újságíró és tollforgató, nagy szolgálatot tehetnél a félbemaradt reformkor felidézésének. Írjál és irassál a kötetről, főleg tartalmáról, ahova csak lehet. Sajnos, ezt nagyon lanyhán intézik vállveregető, lomha barátaink. Ha nem akadnak lelkes támogatóink, elsikkad krónikánk, a közvélemény tudomást se vehet róla. Nagyon fontos, hogy ne egyháztörténeti szempontból írjanak működésünkről és dokumentumairól. A pápai szociális enciklikák katolicizmusa adta az indítást (plusz Szabó Dezső, Németh László és Illyés Gyula), de a cél a szegényemberek testi-lelki feltámasztása volt. Általános és országos jelentőségű, nem kizárólagosan felekezeti. Konkrét szervezkedés: érdekvédelem, önszegély, önképzés.” (Vida, 1991.I.20.)

⁹⁶ Surbán Zoltán (1916-1984) Proféta-kiáltás című verse ez időben született, amikor maga is ifjúként barátja mellett Szabó Dezső körében és a jogi egyetemi Settlement, később az EMSZO majd a Hivatásszervezet holdudvarában ő is a nyomortelepeket járta. (Surbán, 2016:57.)

első világháborút követő másfél forradalom és a nyomába lépő szociális elbátortalanodás gyengítette az egészséges haladás esélyeit.”(...) Az 1920-as évek második felében eszméltünk rá ismét társadalmi mulasztásainkra(...) Maga a nép – az értelmiség legjobbjával együtt – építi alulról a reform pilléreit, kiszélesítve a munkásmozgalom sokévtizedes bevált gyakorlatát. (...) „Mire századunk a 30-as évek végefelé jár, a »szociális Magyarország« már pártkon fölülálló közmegegyezés.(...) Kirajzolódnak egy új reformkor körvonalai. Hordozója az a nemzedék, mely nagyjából a 20. század első negyedében látta meg a napvilágot”(Vida et alii, 1990:7).

A fenti tanulmánykötetben a mozgalmakhoz kötődők, azokban dolgozók fogalmazták meg céljaikat, ismertették egykori munkájukat. A szerzők többsége a katolikus egyház tagjaként került a keresztény mozgalmakba. Jogász, könyvtáros, tanár, újságíró, mérnök, gazda, szociális munkás egyaránt részt vett a parasztság és a munkásság képzésében, segítségében, az országos gazdahálózat kiépítésében. A legkiemelkedőbb szerep Barankovics István és Kerkai Jenő mellett Nagy Töhötömnek és a szervező- és szociális munka mellett jogi végzettséget szerző Vida Istvánnak⁹⁷ jutott.

A törekvések szellemi háttere tehát nem a XX. századi Európában, hanem a XIX. század derekán formálódott. Hiszen az ez időre létrejött modern gyáripár és a liberális gazdálkodás kialakította saját dolgozó rétegét, a proletariátust. Ennek a csoportnak a gyors növekedése, szellemi és anyagi elmaradottsága valamint a tőkés életnívója közötti szakadék egyre mélyült. Francia, majd német területeken indultak azok a szociális mozgalmak, amelyek eleinte a munka és a tőke egyensúlyát sürgették, később már a munkásság hatékony érdekképviseletének és a szociális háló megteremtésének lehetőségeiben gondolkodtak⁹⁸. Magyarországon elsőnek a jezsuita Varga László fogalmazta meg a keresztény társadalom- és gazdaság szemlélet XX. századi formáját az Új társadalmi rend című, 1933-as könyvében, az 1931-es piuszi enciklika

⁹⁷ Vida István 1915. április 6-án született Komáromban. A kalocsai jezsuita gimnázium diákja, majd Budapesten jogász végzettséget szerez. Az EMSZO alapítója, az 1938-as EMSZO-KALOT együttműködés programjának meghirdetője. 1939-ben a Hivatásszervezet főtitkára. 1944 végén a nyilashatalom őt is bebörtönzi. 1945 után munkanélküli, segédmunkás, 1957-ben könyvtáraként nyit, végül 1971-ben Sopronnál hagyja el az országot. A tübingeni egyetem könyvtárosaként vonul nyugdíjba 1981-ben. Könyvtári munkája mellett Rotterdami Erasmust kutatja. A rendszerváltás után Antall József miniszterelnök szorgalmazására ítéletét semmissé nyilvánítják. A halála előtti években tér haza. 1996. május 13-án, Budapesten hunyt el. (Bikfalvi Géza - http://www.ringmagazin.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=34790&Itemid=166 és Dr. Vida Mária szóbeli közlése)

⁹⁸ A francia Félicité de Lamennais (1782-1854) abbé és a német Adam Müller (1779- 1829) a katolicizmus és a demokrácia szövetsége mellett szállt síkra. Franz von Bader (1765-1841) orvos és bányászakértő a liberális kapitalizmust okolta a proletariátus nyomoráért. A kiutat a munkások önkéntes társulásában látta. A keresztényszociális elmélet és gyakorlat terén még a német Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811-1877) mainzi püspököt kell megemlítenünk, akinek eszméi hatottak a későbbi XIII. Leó pápára is. Magyar oldalról Esterházy Miklós Móríc gróf az első, aki a romantikus katolikus gazdaság mellett teszi le a voksát. A nemzetközi keresztény szakszervezeti mozgalom hatására a századforduló előtt Magyarországon is megkezdődött a szervezkedés, mely Prohászka Ottokár, a későbbi székesfehérvári püspök és Giesswein Sándor prelátus nevéhez kapcsolódik. Szervezeteiket 1919-ben feloszlatták (Balogh, 1998).

alapján. Kerkai Jenő páter pedig már a katolikus mozgalmat indította újra. Olyan módszert keresett, amely nem bukhatott meg sem a klérus, sem az uralkodó osztály ellenállása miatt, és amely továbbviszi, cselekvés szintjére emeli a népi írók meglátásait is. Hiszen a problémaelemzés korábban már megtörtént, de a változás nem, ráadásul mind a parasztság, mind a munkásság körében élt a bizalmatlanság minden újjal szemben (Nagy, 1990; Vida et alii, 1990).

Kerkai XIII. Leó pápa *Rerum novarum*-át és XI. Piusz az t kiegészítő *Quadragesimo anno* című körlevelét és Varga útmutatóját tekintette szellemi alapnak, ehhez járultak Széchenyi, Zichy Nándor és Prohászka meglátásai. „Kerkai páttert tehát valláserkölcsei indítékai, társadalomkritikája, a szegény néppel való együttérzése és az ország szociális újjáépítésének ügye, rokontörekvésektől függetlenül vezérelte a gyakorlati cselekvés felé. (Vida, 1980:o.n.). A KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete) megalakulását Kovács K. 1935-re datálja, amely definíciója szerint „radikális reformok megvalósítására törekvő, dinamikus erejű parasztfjúsági mozgalom” (Kovács K. 1990:19). A szegedi jezsuiták „pajtájából” indult, Kerkai Jenővel, Nagy Töhötömmel és két ifjú világi munkatárssal.

A KALOT szervezése mellett dolgoztak egy szakmák szerint felosztott keresztény munkásmozgalom megteremtésén is. Ahogy Varga (1933) is tanácsolta: ki kell építeni krisztusi és magyar alapon a munkásérdekvédelmi szervezetet, amely a gyakorlatban egyszerre szolidáris és radikális.

A szervezetek gyorsan nőttek, ezt mutatják a számok, függetlenül a Balogh (1998) által kimutatott különbségektől, mely a valós és a kifelé kommunikált adatok között voltak. 1939-ben a KALOT égisze alatt több mint 1000 egyesület alakult félszáz ezret meghaladó valódi tagsággal, s a pártoló tagságot is közel kétszáz ezerre becsülték. A Hivatásszervezet 51 szakosztályához majd' hat és félezer, az EMSZO-hoz 25 ezer munkás csatlakozott. Kovács K. a KALOT kapcsán 1943-ban már létező 3000 helyi szervezetről, félmillió tagról, 20 bentlakásos népiskoláról számol be. Bár a '39-es egyesülési és gyülekezési jogot korlátozó intézkedések megtörték a lendületet, az 1941-es BM rendeletnek köszönhetően a mozgalom egyletei mégis tovább alakulhattak. „A helyi egyletek száma éppen ezért nem hogy csökkent, netán stagnált volna, hanem ellenkezőleg, ekkor ugrott meg. A fejlődés Magyarország háborúba lépésével akadt meg, hiszen a katonai behívások fokozottan érintették a nem hadiüzemekben dolgozó agrárlakosságot” (Balogh, 1998:89).

A katolikus szociális mozgalmak egyik legerősebb és legszerteágazóbbá vált bástyája a KALOT volt, amely az agrárfjúság felemelését, művelését és szövetkezését segítette. A KIOE az ipari munkásifjúságot szervezte ugyanilyen alapon. Az EMSZO „elődje”, a Settlenemt

mozgalom még jobbra szellemi műhely volt, ahol munkaalkalmakat szerveztek, a szaktudást fejlesztették és gondoskodtak a gyors vagy rendszeres segítségről. A nyomortelepeknek még felvilágosító-segítő újságot is szerkesztettek és társadalom-gazdasági szemináriumokat szerveztek (Vida et. alii, 1990). Az EMSZO szintén a városok ipari munkásainak szervezete volt, de éppen céljainak átfogó és széles spektruma miatt a munkások konkrét problémáin nem tudott segíteni, ezért a vezetők 1939-ben elindították a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetét, röviden: Hivatásszervezetet (Nagy, 1990 és Gergely, 1997). Bár az egyházi vezetők itt elhúzódtak annak radikalizmusától, Teleki Pál felismerte jelentőségét és támogatta. Az ő biztatására hozták létre a két szervezet közös platformját, a Magyar Szociális Népmozgalmat.

A KALOT és a Hivatásszervezet kiegészítette egymást, jezsuita bölcsőből fakadt, és vidéken indult. Az EMSZO viszont kimondottan a katolikus egyházközségek és az AC (Actio Catholica⁹⁹) keretében működő szervezet volt, budapesti központtal.

Nemzeti karakter, társadalmi háttér

A keresztényszociális mozgalmakról írva, levéltári kutatásokra alapozott történelmi vizsgálódásaiban Balogh Margit (1998) pontosan megjelöli, hogy azok „tartalma a magyar társadalom torz és egészségtelen viszonyaiból eredt. Abból, hogy a városi fejlődés, a tőkés modernizáció nem elég szervesen illeszkedett a lakosság óriási többségét kitevő parasztság hagyományos értékvilágához, s abból az ellentmondásból, hogy a társadalomban egyszerre volt jelen a tradicionális, valamint a feltörekvő polgári értékrend és gazdálkodás. (...) A KALOT története sem a klasszikus fasizmus elemzésének segítségével, sem a polgári progresszióhoz való viszonyítással nem írható le, azaz sem a jobboldali, sem a baloldali megjelölés nem illik rá maradéktalanul. Történelmében elemezhető az összes olyan ellentmondás, amely a 20. századi Magyarország bonyolult társadalmi, politikai és ideológiai struktúráját jellemzi” (Balogh, 1998:9). Egyúttal vitatja Gergely (1977.b) azon megállapításait, amelyek a mozgalmakat nacionalistának és fasisztának minősítik.

A korabeli problémákat két (nem nemzeti) karakterjeggyel definiálták, s minden látélet ennek mentén szövődött. Az első az ateizmus, a második a kereszténység. Éppen ezért a legfőbb cél a valláserkölcsei nevelés volt, de ezt szociális háttérmunka nélkül nem sikerült volna megtenni.

⁹⁹ Az Actio Catholica pápai javaslatra született, az egyházon belül a világi hívők munkájára alapozó szervezet. Magyarországon az AC-t a prímás irányította. Elsősorban a kultúra és a sajtó területén működött, de a világgazdasági válság időszakában már a karitatív és szociális munkára fókuszált. Felkarolta többek között a hivatásrendeket és a lelkigyakorlatos mozgalmakat, mindezt az aktív politizálástól elhatárolódva. (Gianone, 2006)

Balogh (1998:18) elismeri ugyan a gazdasági érdekvédelmet, de szerinte az „szociális demagógiával párosult.” Ez azonban meggyőzési eszköz volt, és csupán stílusában másolta, tartalmában azonban megújította a rivális ateista mozgalmak szólamaait. A megfogalmazásaik és tetteik őszinteségét megkérdőjelezni tévedés, hiszen ahogy Nagy Töhötöm (1990) önéletrajzában a KALOT elindulásának egyik kulcsjelenetében a nagykapornaki egyik jezsuita birtokon történekről beszámol, éppen ezt az őszinteséget tükrözi. Nagy elmondása szerint Varga László páter ott szembesült a béresek sanyarú életkörülményeivel, és felháborodott prédikációjával valósággal „föllázította őket.(...) a provinciális előtt is botrányt rendezett (...). Az eredmény kettő lett: a béresek számára építettek új lakásokat, bérüket fölemelték, és P. Vargát örökre kitiltották Nagykapornokról” (Nagy, 1990:28). Azután e birtokreformok kapcsán, az AC ernyője alatt, 1936 márciusában egy Útmutatót fogalmaztak az egyházközségi munkáscsoportok és munkásotthonok szervezéséhez. Az egyházon belül is radikalizálódik egy vonal¹⁰⁰, amely már nem áll meg a prédikációknál és a munkalehetőségek biztosításánál, hanem eljut a szervezésig és az érdekképviselőig: „Ma az apostolkodás igazi útja (...) a szociális igazság és szociális tömegszervezés útja”(Nagy, 1990:99). Kerkai és Nagy Töhötöm is úgy látja, hogy a városi munkásság megszervezésében nem tud az egyház versenyre kelni a szociáldemokráciával és a kommunista mozgalmakkal, ezért a parasztságra koncentrálnak, s vezetőképzőt indítanak, mely parasztmozgalommá nővi ki magát.

A munkásság érdekében fellépő EMSZO és Hivatásszervezet számára is a társadalmi, demográfiai, szociális állapotok feltérképezése és a gazdasági problémák megfogalmazása utáni cselekvés konkrét programot igényelt. Ennek volt markáns megjelenítője a Vida István által szerkesztett 1938-as Magyar munkás káté. Ebben már az első oldalon deklarálták, hogy bár a munkásság érdekeit képviselik, azt nemzeti alapon teszik, hiszen nem „az osztályérdek, hanem a nemzet érdeke az első, (...) a nemzeti érdek minden osztály közös érdeke”, ezért mindenkit egységesen az „1000 éves haza kötelez” . Gondolkodásukban Isten és a haza az

¹⁰⁰ Kerkai nagyhatású beszéde a jezsuita rendben: „A városi munkásság már kicsúszott a kezünkől. Mi nem tudunk annyi versenyt ígérni és versenyt harcolni azokkal, akik a városi munkásságot nagyrészt már a kézben tartják. De ott van a parasztság.(...) A jövő jelentősége óriássá fog nőni... és mi leszünk azok, akik több jogot, több kultúrát, erős szervezethez és magasabb életnívót adunk majd nekik.(...)tehát vezetőképző tanfolyamokkal fogjuk kezdeni, és évek múlásával, amint nőnek a fiatalok, a mozgalom is szinte biológiai értelemben általános parasztmozgalommá fog felnőni.(...) A kezdetben (...) vallásról és népi hagyományokról fogunk beszélni, (...) de közben tulajdonképpen beoltjuk őket a nagy szociális reformok gondolatával, ami a titkos főcél, amely majd elvezet a legtitkosabb, legfőbb célhoz, megtartani őket az egyház számára.(...) Ideát, élettartalmat adni nekik (...) A megvalósított szociális reformok lesznek a lelki hódításaink legerősebb fegyverei(...) Ezeket a reformokat önmagukért is akarjuk, mert igazságosak, és a parasztságért önmagáért is dolgozni akarunk.(...) Egy nagy földreform lesz a célunk, de (...) évekig hallgatunk, s (...) akkor fogunk ezekkel a követelésekkel előállni, amikor már késő lesz elhallgattatni bennünket.” (Nagy, 1990:101)

emberi természetben gyökerezik, és ebből fakad, hogy számukra „egyetlen nagy történelmi osztály van: a magyar nép” (Vida, 1938: 1,3.38).

A gazdasági viszonyok elemzésénél nem vizsgálták külön a technológiai, műszaki és természeti hatásokat, bár ugyanúgy, ahogyan Ortega az eltömegesedésről beszél az ugyanezen évben kiadott *A tömegek lázadásában* (1938), az egyes társadalmi rétegek közönye, mások teljes kiszolgáltatottsága mögött a gyors technikai fejlődés nyomán felgyorsult gazdasági átalakulás egyik okként megfogalmazódik a magyar keresztényszociális gondolkodóknál is.

A kátében a számukra elérhető adatokból elemezik a népesség összetételének, a társadalmi felosztásnak az arányát, azon belül pedig a célzott osztály, a munkásság megoszlását. Ezek szerint akkor Magyarország népessége 8,7 millió volt, ebből 4,5 millió az őstermelő, az iparból, bányászatból 2 millióan éltek, az államapparátusban és a szabad pályákon, a kereskedelemben 500- 500 ezer, a közlekedésben 350 ezer ember dolgozott, valamint 350 ezer volt a nyugdíjasok száma. A jövedelemarányokat figyelembe véve kimutatták, hogy alig volt különbség a mezőgazdasági munkás, a gazdasági cseléd és az 1-10 holdas kisbirtokos éves jövedelme között, s így mindegyiket „proletársors”-únak tekintik, és összességében 3 millió koldusról írtak (Vida, 1938:38).

Mivel a *Rerum novarum* társadalom- és gazdaságelemzése a monopolkapitalizmus térhódításával bekövetkezett változások miatt elavulttá vált, a katolikus egyház XI. Pius pápa 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno* enciklikájával „új fejezetet nyitott a katolikus állambölcseletben”. Az enciklika a gazdaság strukturális átalakítását és ehhez kapcsolódóan egy új társadalmi rendet fogalmazott meg. Elhatárolta magát a marxi szocializmustól és annak osztályharcától, s reformjavaslatában egy keresztény etikán alapuló állami intézményrendszert kínált (Balogh, 1998). Az egyházfő hangsúlyozta, hogy az AC-n keresztül már nem elég a munkások keresztény világnézetéről gondoskodni, szociális segítséget is kell nyújtani. Tehát itt már együtt jelenik meg a nevelő és védő szándék. Bár az AC nem foglalkozik sem pártpolitikával sem konkrét szakszervezeti mozgalommal, vezetői felmérték, hogy az ateista szocialista szakszervezetek elszívják a munkásokat. Ezért két alternatívát vázoltak fel: a keresztény szakszervezetek létrehozását illetve az érdekképviseleti rendszer (a korporációk) felállítását. Azonban mindkettőhöz vezetőket kell nevelni. Erre jött létre az EMSZO, amiből aztán kinőtt annak radikálisabb, és ezért kevesebb egyházi támogatásban részesülő kiegészítője, a Hivatásszervezet. A szociális reformban mindkettő elengedhetetlennek tartja az állam szerepvállalását. A szabályozástól pedig a liberális egyéni szabadságnak a közösség érdekei alá helyezését várják: „az államhatalom engedjen szabadságot az egyéneknek, de csak addig, ameddig mások kenyerét, életét nem veszélyezteti és örökjék azon, hogy mindenkinek méltón

„jusson a javakból!” (Vida, 1938:6). Olyan államot kívánnak, amely alulról, a munkamegosztás alapján létrejövő, szervezett, de önkéntes közösségekből épül fel, mondhatni: gazdasági és társadalmi önkormányzatokból. Ezekben a közösségekben egyenlő jogú és kötelességű a munkás és a tőkés is, vagyis diktatúra és osztályharc helyett az osztálybékét szorgalmazzák. Hiszik, hogy egyik osztály sem választható el a másiktól, mivel az össznemzeti munkában egymás kiegészítői, tehát mindegyik nélkülözhetetlen (Vida, 1938).

A két keresztényszociális szervezet közös kátéjában hirdeti a tőke és a munka egyenrangúságát, követeli a törvényi munkabérminimalizálást és az ezt megszegők büntethetőségét. A munkabér megállapítása is közös: beleszólása van a munkaadótól a termelőig minden területnek. Követelik az arányos árszabályozást, a munkaidő-szabályozást, a dolgozók egészségvédelmét, az ingyenes állami munkaközvetítést, a szervezkedés szabadságát, vagyis az érdekvédelem működésének lehetőségét és a munkánélküli segílyt. A káté szóhasználatában is a pápai körlevél és Varga páter (1933) magyarázatának narratívája köszön vissza, amikor a hivatásrendről beszél. „Ahol valami rend van, ott kell irányító elvnek is lenni.(...) egymástól élesen különböző három társadalmi rendszer küzd egymással a gazdasági élet uralmáért: a liberális-kapitalista, a szociálista és a keresztény. (...) Az első a közérdeket feláldozza a magánérdekeknek, a másik a magánérdekeket semmisíti meg a köz kedvéért” (Varga, 1933:28). Az új (és keresztény) elképzelés más. Egy olyan rendiség (utalva egyrészt a történelmi rendiség meghatározó voltára, másrészt a szervezetek rendiségére), amelyben a foglalkozások szerint létrejövő érdekcsoportok egymás mellé rendelten, egyenrangúan alkotják azt a társadalmi szerkezetet, amely később akár egy új állam fundamentuma lehet.

Gazdaság

A fenti keresztény szociális mozgalmaknak az alapja tehát az együttműködés, vagyis a korporatív gazdasági és társadalmi formáció, amely ugyan a magántulajdonon alapul, de nem egyenlő kora kizsákmányoló kapitalizmusával. Deklarálják, hogy az „anyagi jólét nem a legfőbb jó, hanem a legszükségesebb föltétel az ember életében”, és az „anyagi jólét szükséges feltétele, de nem okozója és meghatározója az egész emberiség életének” (Vida, 1938:6,10). Ezért kell a gazdaságot közösségi kézbe venni, s ezért az állam kezében kizárólag stratégiai jelentőségű termelési eszközök maradnának.

A magántulajdonhoz jutás lehetőségét mindenáron el akarják érni, ha kell, a munkásmozgalmi eszközöket felhasználva kikényszeríteni a tőkésből, legyen az nemes, bankár vagy éppen

egyházi birtokos. Elsősorban itt is az önkéntességet tartják szem előtt, és a kis családi magántulajdonok létrejöttének támogatásában próbálják meg a birtokost érdekeltté tenni.

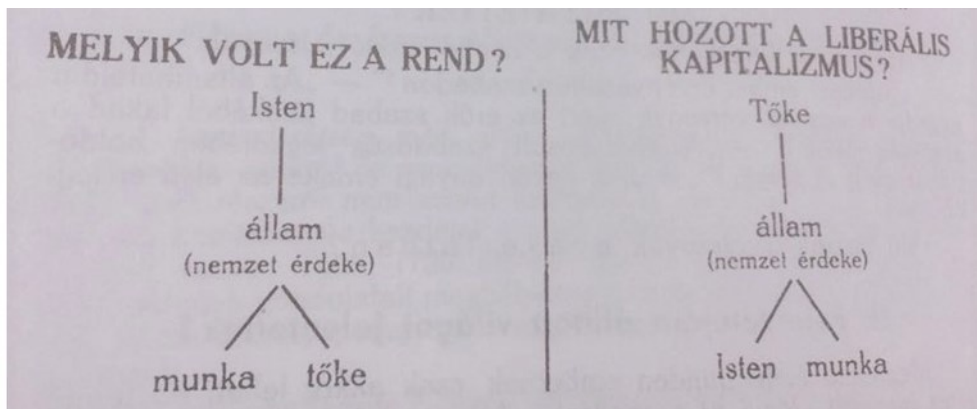
A fennálló államot az adókedvezmények kapcsán is bírálják, mivel úgy látják, hogy az állam által iparpártolás címén adott adó-, vám- és szállítási kedvezmények csak kezdetben voltak munkateremtőek, később azonban a visszájára fordultak, amikor felemelték a termelők az árakat, miközben a munkabért leszállították. Vagyis, mondják, a „kartellvezérek létminimumát” védi az állam, miközben a munkásnak két választása van: „munka nélkül vagy dolgozva koplalni” (Vida, 1938:15).

Az állam és az egyház fennálló szociális támogatási rendszerét sem tartják megfelelőnek, hiszen nem elég a karitás- és ínségakciók szervezése, önmagában nem elég a társadalombiztosítás felülvizsgálata, és ugyanígy csak az erkölcsi nevelés hangsúlyozása sem változtat a közállapotokon. A változáshoz mindezt komplexen, egyenrangúan kell kezelni, a munkalehetőség valamint az emberhez méltó lakhatás biztosításával egyetemben. Sürgetik ebben az aktív állami szerepvállalást.

A bank- és a bolthálózat ugyanúgy alulról jövő szövetkezésem alapult a KALOT és a többi szervezet gyakorlatában, mint a kereskedelem vagy a szolgáltatás, a mezőgazdasági vagy az ipari termelés. A versenyt sem iktatták ki a rendszerből, hiszen az a gazdaság egyik motorja, csak etikai és kölcsönösségi érdekek alapján szabályozták. A cél tehát az országos gazdasági önkormányzat felállítása (ami a közérdeknek megfelelően irányít) és a munkáskamarák megszervezése volt a munka védelmére, hiszen a munkaviszony létkérdés. A munkáskamara egyszerre népképviselő és érdekképviselő, alulról építkezve, amely a bérrombolókkal, a sztrájktróókkal szemben is felléphet (Vida, 1938:36).

Igazságos vagyon- és jövedelemelosztást kívántak, és „letörni a piacon uralkodó féktelen uzsorát, fokozni a többtermelést;” (Vida, 1938 és Vida et alii, 1990:67). Hadat üzentek tehát mind a liberális kapitalizmusnak, mind a szocializmusnak („romeltakarítás”). Az előbbire meglátásuk és szóhasználatuk szerint a munkáskizsákmányolás, profithajhászás, bank- és kartelluzsora valamint az önzés, a munkabéruzsora, a pénzimádat és a munkabér jogosulatlan elvonása volt a jellemző (Vida, 1938:4). A szocializmusban, kommunizmusban sem látják a jövő útját, hiába annak szociális retorikája. Értelmezésükben Marx szerint „az emberiség története mögött pusztán gazdasági érdekharca folyik”, ebből következően „az ember műveltsége és társadalmi élete függvénye az anyagi viszonyoknak, ez határozza meg az erkölcsét, műveltségét, egész fejlődését” (Vida, 1938:10). Orosz lapokra (Pravda, Moskauer Rundschau) hivatkozva bizonyítják, hogy a „szociáldemokrácia” következtében Oroszországban is összezsugorodott a termelés (a cári termelési mutatók 89 %-a), a termékek

minősége romlott, miközben éppúgy megoldatlan a munkaidő és a lakáskérdés, mint korábban. Hangsúlyozza a kiadvány, hogy a marxi proletársors a rabszolgasággal egyenlő, hiszen az ember is áru, kicserélhető és helyettesíthető. Marxizmus-bírálatuk szerint az az anyag rabszolgaságát, a liberalizmus pedig a pénz rabszolgaságát teremti meg, vagyis mindkettő egyformán anyagelvű. A liberalizmussal kapcsolatban Vida (1938:11) úgy fogalmaz: „Nem az a baj, hogy van magántulajdon, hanem az, hogy nagyon sok embernek nincsen”, a marxizmusról pedig megállapítja, hogy az állami tulajdon kizárólagossága éppen a vállalkozói szellemet veti vissza és uniformizál, tekintet nélkül az emberi egyéniségre. Ráadásul az állam kizárólagos tulajdonlása nemcsak gazdasági diktatúrához, de totalitárius államhoz is vezet. Sajnálattal konstatálja, hogy a liberális jelszavak a feje tetejére állították a világot, s ezt az alábbi ábrával szemlélteti:

4. ábra: A természetes és a kapitalista erkölcsi rend ágrajza - forrás: Vida 1938:6.

A hagyományos értékrenddel szemben a korának liberalizmusa szerint a boldogság nem más, mint az egyéni vagyon, az anyagi jólét. „A tőke rabszolgaságba hajtott mindent és istenné tette saját magát” (Vida, 1938:6), vagyis néhány ember diktatúrájává vált, amelyben néhány milliárdos kezében sűrűsödik össze az egész gazdasági, azon keresztül a politikai hatalom. Werner Sombart és Rathenau német közgazdászok vizsgálatai alapján bizonyítják állításukat. A szélsőséges magyarországi vagyoni helyzetet a nemzeti jövedelemmel arányítva szemléltetik. Ezek szerint a nemzeti jövedelemből ugyanannyi jut 4 millió magyarra, mint a másik oldalon 54 ezerre. Éppen ezért nevezik a liberálkapitalizmust a „rablólovagok korszakának”, amely nem felel meg Széchenyi liberalizmusának. Az EMSZO és a Hivaatásszervezet egyik radikális célja, hogy a tőkés érdeket leválasszák az államról, vagyis elérjék, hogy ne a tőke kezében legyen az állami politika, a másik, hogy a felügyelet, vezetés, és az egész gazdasági élet irányítása miatt felduzzadt bürokráciát visszaszorítsák.

A hivatásrendben az egy szakmában dolgozók összessége „paritásos, egyenrangú alapon” tömörült (munkaadó és munkás egyformán) tevékenységi tagozatokban (vasipar, könnyűipar stb.), gazdasági „parlamentként” gazdaságpolitikát és szociálpolitikát folytat, vagyis a hivatásrend feladata a nemzetgazdaság kölcsönös megállapodáson nyugvó, tervszerű irányítása, míg az állam a bíraskodásért felel. A magántőke nyilvánossá tételét az ellenőrizhetőség (átláthatóság) és a bérszinthez való viszonyítási alap meghatározása miatt követelik. Az árszabályozással pedig a forgalmat kívánják élénkíteni (Vida, 1938:43-44).

Pontosan látják, hogy a tanoncoktatás az általános közművelés előtt álló alapfeladat, hiszen csak ezen keresztül nevelhető ki a munkafeladatokat ismerő, azokat megoldani képes, gazdasági előrelátással bíró, kreatív munkás, mely ezzel nem csupán munkaerejét bocsátja áruba, miként azt a szocialista megfogalmazás mondja, hanem egész emberi mivoltával részese a termelésnek, a gazdaságnak.

Az emberi tisztaságba vetett hit alapján mondják ki az utópisztikus következtetést: az evangéliumi igazságosságot és szeretetet kell az összmunka alapjává tenni, és ezen keresztül mindenki számára biztosítható lesz a becsületos megélhetés. A realizmus hangján szólalnak meg, amikor a tulajdonról, mint a megélhetés alapjáról írnak: „a tulajdonszerzés lehetősége a munkának, takarékoságnak, termelésnek, tehát a fejlődésnek nélkülözhetetlen lélektani feltétele” (Vida, 1938:11). A termelés végtelen lehetőségét és folyamatát, a piac korlátok nélküli tágíthatóságát azonban tévesen feltételezik, amikor a termelés maximalizálásáról beszélnek: „sokat és állandóan többet kell termelni, hogy sokat és állandóan többet lehessen szétosztani” (Vida, 1938:11), hiszen nem számolnak a piacok és a termelés önszabályozásával. Igaz, mindezt az egyes emberre visszaosztott bér érdekében gondolják.

Nem képeznek bűnbakokat, pontosan látják, hogy a valós életben nincsenek vegytiszta emberi típusok, a munkásság sem csak jó, ahogy a tőkés sem csak gonosz, nincs értelme, és igazságtalan is ilyen módon megbélyegezni bárkit is. Éppen ezért, a folyamatosan szem előtt tartott igazságosság jegyében látják szükségét az általános erkölcsi nevelésnek (Vida, 1938 és Vida et alii, 1990). Csak ez utóbbi lehet garancia a gazdaság megfelelő működésére, mivel a hivatásrendiség csupán egy sokrétű feladatra koncentráló társadalmi-gazdasági eszköz. A végső cél az igazságos vagyonelosztás, ami nem anyagi egyenlőséget, inkább egyenlő esélyeket jelent.

A hazafiság, a kultúra és a morál kérdésköre

Ortega (1938:18) gyönyörűen megfogalmazza a XX. század dekadens világszemléletével szemben, hogy „életünk, mint kínálkozó lehetőségek repertórium, nagyszerűbb, bővelkedőbb minden más életnél, amit csak a történelem ismer. De éppen mert nagyméretű, elveszítette a medrét, az alapelveit, a normáit és eszményeit, melyek hagyományképen maradtak rá. Több, mint minden más élet és éppen ezért problematikusabb is. Nem tud tájékozódni a múltban. Meg kell találnia a saját sorsát. (...)Tévedés tehát azt állítani, hogy „az életben a körülmények határoznak”. Ellenkezőleg: a körülmények a mindig új feladat, mely előtt döntenünk kell, hogy mit határozzunk. És ami határoz, az a jellemünk.” Akár ez a gondolat is megadhatná – a pápai enciklikák mellett – a keresztény szociális mozgalmak morális hátterét. A mozgalmakban az erkölcsiség máig ható erejét Balogh (1998:19) is elismeri, bár gazdaságképüket bírálja: „a Quadragesimo annoban felvázolt hivatásrendi elképzelések az adott kor problémáira kerestek megoldást. Annyiban azonban téves irányban, hogy egy prekapitalista szervezeti formát próbáltak újrachonosítani a 20. századi társadalmakban, bár tagadhatatlanul egy új, etikai tartalommal megtöltve. Azt is látnunk kell, hogy a hivatásrendiség egyszersmind létező érdekek közösségteremtő szándékainak eredménye és megnyilvánulása a különböző politikai mozgalmakban, kifejeződése az objektivizálódó, nem osztályszempontok szerint elkülönülő ágazati érdekeknek. Időtállóan különösen az egyén-, illetve emberközpontúság, a szolidaritás és a szubszidiaritás gondolata bizonyult. (...) (Ez köszönt vissza a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1996 augusztusában kiadott Igazságosabb és testvériesebb világot! című, a magyar társadalom helyzetéről szóló nyilatkozatában is.)”

Kerkai páter a „magyar glóbuszon Széchenyi, Zichy Nándor és Prohászka útmutatásaihoz akart igazodni, alkalmazva őket századunk adottságaira”. Kerkai valláserkölcsei indíttatásból, feltáró társadalomkritikával, együttérezve a szegény néppel, és a társadalom valamint a gazdaság szociális alapú átalakításának szükségét megérezve látott a cselekvéshez, a gyakorlati megvalósításhoz (Vida, 1980). Hatása olyan erős volt, hogy nem csupán a szegény rétegeket tudta megmozdítani, hanem, az első idegenkedések után, az egyházban is széles körű támogatottságra talált. Olyannyira, hogy a „magyar papság[ot] (...) szinte kivétel nélkül a KALOT mozgalom mellé állítottuk” - írja Nagy (1990:142). A legfőbbmagyar egyházi támogató¹⁰¹ maga Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás volt. Megegyeztek, már a kezdetekkor, hogy „egy nagyobb birtokegységet átenged az egyházmegye földjeiből (...) sőt pénzbeli segítséget” is ígért. A püspökök is aktívan bekapcsolódtak a munkába: Apor Vilmos győri püspök a minisztériumokban intézkedett a mozgalom javára, Grósz József kalocsai

¹⁰¹ Nagy Töhötöm (1990) beszámol arról is, hogy az első egyházi bizonytalanságok, ellenérzések megfogalmazását követően még a pápai jóváhagyást is kiharcolták.

püspök pénzt gyűjtött a gazdaságok megalapozásához. Virág Ferenc pécsi püspök a kastélyát és 30 holdas gyümölcsöst adott. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök a szervezésben segített, Pétery József váci püspök pedig 10 000 holdat ajánlott fel (Nagy, 1990). És akkor még nem beszéltünk az alacsonyabb rangú pap segítőkről, szerzetesekről, szerzetesnőkről, illetve a laikusokról. Az összefogás a KALOT szervezetében tehát nem csak a kiszolgáltattakat és a szervezőket, hanem az egész egyházat jellemezte.

A korábban Settlement-tag Vida István 1936-ban kapcsolódott be az EMSZO munkájába. A Félbemaradt reformkor című könyvben (1990:64) jó összefoglalását adta a mozgalom céljának: „A mi célkitűzésünk persze túlment a tájékoztató munkán vagy a munkáskultúra és önképzés művelésén. Alapkövetelménynek tekintettük ugyan mi is, hogy a munkásosztály méltó reprezentánsai révén felnőjön egy demokratikus közhatalomban való részvétel feladataira, de az odavezető út nehézségeiről se feledkeztünk meg. (...) Felocsúdni – Összefogni – Felrázni: akkor még megfogalmazatlanul ez volt gyakorlati irányulásunk tartalma. Ocsúdjon fel a reményét vesztett szegénység, együtt a vele érző »úriemberekkel«. Fogjon össze, tömörüljön, mutasson erőt. Rázza fel a lanyha és önös intézményeket, pártokat, szervezeteket.” Az Irányi utcai irodából szervezték azokat a későbbi vállalkozásokat, melyek a szervezet alapjaivá váltak. „A későbbi munkatársak is a Settlement tagjai közül kerültek ki, majd azután a munkás-tagok sorából. Munkaidőnk átlag napi 12 órás elfoglaltságot jelentett, munkabérünk kb. egy betanított gyárimunkás színvonalán állt, a szombat-vasárnapi igénybevétel nagyon sokszor túltett bármely hétköznapi napunkon” (Vida et alii, 1990:65). A szervezet többszintű volt: a központi „parlamentbe” a helyi vezetők voltak a delegáltak, s ez volt a szervezet közös működtetéséből fakadó kérdések megvitatásának a helye. Ugyancsak a központi irodában tartották az ügynevezett agitátor-tanfolyamokat, később a kultúráért és a szociális ügyekért felelős titkárok továbbképzését. Itt intézték a tagok érdekvédelmét, ügyes-bajos dolgait, és indítottak közös beszerzési akciókat. Újságot adtak ki. Mindezt önkéntes vagy csupán jelképes összeggel honorált munkával (Vida et alii, 1990).

A gazdasági célokhoz alapként járult a keresztény és nemzeti elkötelezettség: „Nemzeti művelődésünk és történelmi magyarságunk alapjának, a kereszténységnek a védelme és építőmunkájának támogatása” (Vida et alii, 1990:68). És ugyanilyen alapvetéssel a nemzeti-nemzetközi szintésre is gondoltak: „Magyar béke a Kárpát-medencében”, természetesen nem uralmi szándékkal, hanem baráti szövetségben. (Vida et alii, 1990:69).

A Hivatásszervezet jelvénye 3 egymást keresztező kalapács, nem véletlenül. A jelkép értelme a munka védelme és becsülete, a három kalapács pedig 1-1 hivatást szimbolizál: az ipart és kereskedelmet, az agráriumot valamint az értelmiséget.

A munkásságnak szaktanfolyamokat, esti tanfolyamokat és úgynevezett munkásfőiskolákat szerveztek. A szabói „új magyarság” eszméje radikálisabb hangon: „új rendként” szólal meg a Hivatásszervezetben¹⁰². Olyan közvetítő szerepet vállalnak, amelyben első helyen a munkás érdeke áll, de tekintettel vannak a vállalatra, az üzemre is. Szerződések felülvizsgálata, jogi tanácsadás, művelődés és oktatás, szövetkezetek alapítása, biztosítási alap kiverekedése, kamara és közös munkavállalói és munkáltatói egyeztető fórumok létrehozása – mind a Hivatásszervezet tevékenységéhez tartoztak. Munkásmozgalmi eszközök, munkásmozgalmi tevékenységek. Mint azt már fentebb láttuk, mégsem egyeztek sem a szocialista-szociáldemokrata szövetségekkel, sem később a nyilas-nacionalizmussal, hiszen bár nemzeti retorikával küzdöttek és radikális alapokon álltak, a jog lehetőségeivel érveltek, de szigorúan a keresztény értékrend szerint.

„Marx Károly nyilvános fellépése óta nem érte olyan hatás a szociális mozgalmakat, mint XIII. Laó pápáé a Rerum Novarum enciklika révén, 1891-ben” (Vida et alii, 1990: 77). A pápai körlevél megjelenése előtt is voltak már szociális érzékenységgű keresztények. Ide számították a Széchenyi – Deák – Eötvös vonalat, amely Sennyey Pálon, Apponyi Alberten keresztül Zichy Nándorig terjedt. A munkásság osztály-szervezkedése keresztény alapon azonban Giesswein Sándor műve. Az első keresztényszociális munkásegyletet 1898-ban Győrött alapította. A HSZ lett az az alternatív – mert keresztény – szakszervezet, amely a legtöbb munkást meg tudta mozgatni, és a KALOT mellett „1938-ban már modellnek számított.” (Vida et alii, 1990:80). Tudós és író támogatókra találtak, mint a néprajzos Sándor István, a papköltő Sík Sándor, Somogyi József szobrász, de csatlakozott a marxista dolgozók veteránja, Olejnyik József is. Kulturális megmozdulásaikon ott volt többek között a közgazdász Surányi-Unger Tivadar, a jogtörténész Csizmadia Andor, a költő Mécs László és író társa, Nyíró József. Az egész országot behálózta a mozgalom: jelen volt Erdélyben és a Felvidéken egyaránt¹⁰³.

Az EMSZO és a Hivatásszervezet nevelő-oktató munkáját és szellemi bázisát a fenti névsor is jól mutatja. Azonban érdemes néhány gondolattal a keresztény erkölcsiséghez visszatérni. Amikor a mozgalom a kapitalizmust és a szocializmust is elveti, valójában azok szellemi

¹⁰² „A kis- és nagyipari munkások, bányászok, kereskedelem, pénz- és biztosítóintézetek dolgozóit, közületi és közlekedési munkavállalókat dolgozik; (...), de kihathat a becsületes szociális munkaadók javára is (...) Mit teszünk? Beleszólunk a munkaviszonyba (...) Ott állunk a végrehajtásnál! Új rendért szakszerűen küzdünk” (Vida et alii, 1990:74)

¹⁰³ 1943 őszén a keresztényszociális csúcstalálkozón (ahol csatlakozott az EMSZO és a protestáns Evangéliumi Munkásszövetség is) megszövegezték az együttműködés alapját jelentő nyilatkozatot, s az egységfront kihirdetését 1944. március 19-re tűzték ki. Ezen a napon szállta meg a német hadsereg Magyarországot... (Vida et alii, 1990). Az ország különböző pontjait érintő előkészítésről Pap Gyula ír visszaemlékezést. A háború utáni időszak mozgalomra gyakorolt hatását sokkal pusztítóbbnak jellemzi, mint Vida: „a biztatóan indult keresztény reformkor nem csupán félbemaradt, hanem az összes jövőbe mutató eredményeivel együtt elpusztult a történelem viharában” (Vida et alii., 1990:95).

hátterével és gyakorlati megvalósulásával szállnak szembe, hiszen mindkettő kiszolgáltatottá tette az embert, anyagelvűségükkel éppen a kereszténység számára legfőbb jót, az Istent tagadták meg. Mind a liberálkapitalizmus, mind a szocializmus – más-más szempontból – osztályellentéteket szült. Ezzel szemben a keresztény szociális mozgalmak ezen ellentétek feloldására törekedtek, hiszen minden osztálynak meglátták a sajátos, mással nem pótolható szerepét. Ezen túl a keresztény testvériség nevében az „Átfogó társadalmi szolidaritást!” (Vida, 1938:40), valamint a természetes jogok mellett az egyén felelősségét is hangsúlyozták. Az ember, mint Isten teremtménye, számukra önmagában érték, melyben a legfontosabb az emberség és az emberi méltóság. (Nem véletlen, hogy a Munkás káté szövegében nem a személytelen „fő, személy” kifejezést használja Vida István, hanem még a statisztikáknál is a szeretetteljes, közvetlen „lélek” alakot.) Ehhez szorosan kapcsolódik az egyének értékes sokszínűsége, képességeik különbsége, mellyel nemcsak élni van joguk, de dönteni is. Ezért épül a rendszer az alulról szerveződő önkéntes közösségekre, önkormányzatokra, melyeket egyetlen nagy morális elv tart össze: a keresztény erkölcs, és csak ezen alapulhat a gazdasági érdek. Ezért a cím: Magyar munkás káté. A káté a katekizmus általánosan használt rövidítése, melyben a katolikus vallási alapokat rögzítették közérthető formában. A megnevezés tehát egyszerre kapcsolódott az egyházhoz és a világi élethez, az utóbbi morális alapját hangsúlyozva a munkásság számára is. Annak a munkásnak, amely léthelyzetéből fakadóan fordult el az Istentől és a hazájától is. Ebben szerepet játszott az értelmiség által „kiagyalt” anyagelvű szellem, az állami és társadalmi vezetők korrupció, felelőtlen és minden együttérzés nélküli rossz példája, az aránytalan birtok- és jövedelemeloszlás, mely szakadékot teremtett a társadalmi csoportok között, a farizeusság, az állami iskolai vallásoktatás háttérbe szorítása, valamint a polgári házasság felbontásának engedélyezése. Mindezzel – szerintük – megfosztattak az erkölctől a nemzetek (Vida, 1938). Az új, vagyis modernizált erkölcsiség a mozgalom felfogásában nem magánügy, hanem közügy, hiszen az emberi morál kihat a gazdaságra és a társadalomra is. A felfogásukban a természetes rend és a keresztény elvek egységesen megmutatják, hogy vannak a vagyonnál fontosabb értékek, és az életben is az értékes embernek kell érvényesülnie. Ezért is vetik el a marxizmust, ami felfogásuk szerint „osztálygyűlöletet hirdet és megalázza a munkás emberi méltóságát” (Vida, 1938:9), hiszen azt állati sorban tartja, és csupán munkaerőnek nevezi. A haza és a magántulajdon tagadásával pedig a létalapot veszi el az embertől. Az állami tulajdonba vétel „növeli a bürokráciát” (Vida, 1938:12) és terrorral, fokozott ellenőrzéssel jár. Mindenek legfőbb oka, hogy hiányoznak a belülről fakadó morális szabályok. Ennek ellensúlyozására az „Istent, erkölcsöt, igazságosságot kell a társadalomban és közgazdaságban újra diadalra juttatni” (...) és a „jogállam” helyébe „erkölcsállam”-ot

teremteni az „emberiség természettörvényei és (...) erkölcsi szabályai” alapján (Vida 1938:10.,16). Ebben a felépítményben az állam elsődleges kötelessége a közjó biztosítása. Ennek az erkölcsiségnek és közjónak a keretén belül kell megteremteni a szociális igazságosságot a munka kapcsán is (munkához való jog, megélhetést biztosító munkabér), a családvédelmet az anya-szerep megerősítésével (a női munka bérezésének rendezésével, valamint a családtámogatási rendszerrel), a magántulajdont, az egész társadalomra vonatkozó érdekközösséget (az osztályharcos ellentét helyett az érdekszövetséget), a tudás és a kötelesség elsődlegességét. „Építünk: a munka becsületére” (Vida, 1938:15), vallják, és számukra az oktatásra¹⁰⁴ azért van szükség, hogy valamennyi társadalmi réteg képes legyen azonos joggal megszervezni a szövetségeket, szövetkezeteket, és képviselni a köz érdekét. Ahogy Skrabski és Kopp (2007:1) írja: „A modern társadalmakban alapvetően kétféle modell érvényesülését látjuk: az egyik az úgynevezett társadalmi tőkét, bizalmat, szolidaritást tekinti elsődlegesnek, a másik az anyagi tőke, a fiskális szempontok elsődlegességét képviseli.” Az utóbbinál az egyik ember a másikkal elvtelen versenytársa, s az előrejutáshoz egymástól veszik el a javakat. Így ez a szellem, Skrabski és Kopp kimutatta elemzésében, rombolja az együttműködési hajlamot és a szolidaritást. Ezzel szemben a keresztény szociális mozgalmak során láttuk, a közösségi munka, a szövetkezesek, megerősítették a bizalmat, és újrateremtették a szolidaritást, hiszen csak ezen feltételekkel tudtak működni ezek a szervezetek. Mindezek elindításához azonban olyan véleményvezérekre, segítőkre, cselekvő értelmiségiekre volt szükség, akik határozott erkölcsi rendre támaszkodtak. A közel száz esztendővel ezelőtti időszakban Magyarországon ezt a szellemi bázist a kereszténység adta.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a keresztény szociális mozgalmak a szellemi háttérből kinőve, markáns radikális-keresztény elvrendszerrel és szóhasználattal a tettek mezejére léptek. Önkéntes szociális munkásokkal, támogatókkal sikerült országos hálózatokat kiépíteniük, s akcióik során segíteni a rászorultakon. Nem csupán anyagi juttatásokkal, sokkal inkább szellemi munícióval, tanácsokkal, érdekvédelemmel és munkalehetőségek szervezésével, szövetkezetek felállításával, konkrét gazdasági tevékenységgel. Céljuk elveikben és gyakorlatukban egyaránt a „szegényemberek testi-lelki feltámasztása volt. Általános és országos jelentőségű” munkát végeztek (Vida, 1991.I.20.). A mozgalom a gyakorlatba is átültetett, a krisztusi szeretetparancsolaton (Mk. 12:31) alapuló XX. századi új evangélizáció lett, amely részben sikeresen újjáépítette az általuk elavultnak vagy éppen elembertelenedettnek tartott gazdasági-társadalmi rendszereket, és igyekezett megteremteni az egyensúlyt az életben.

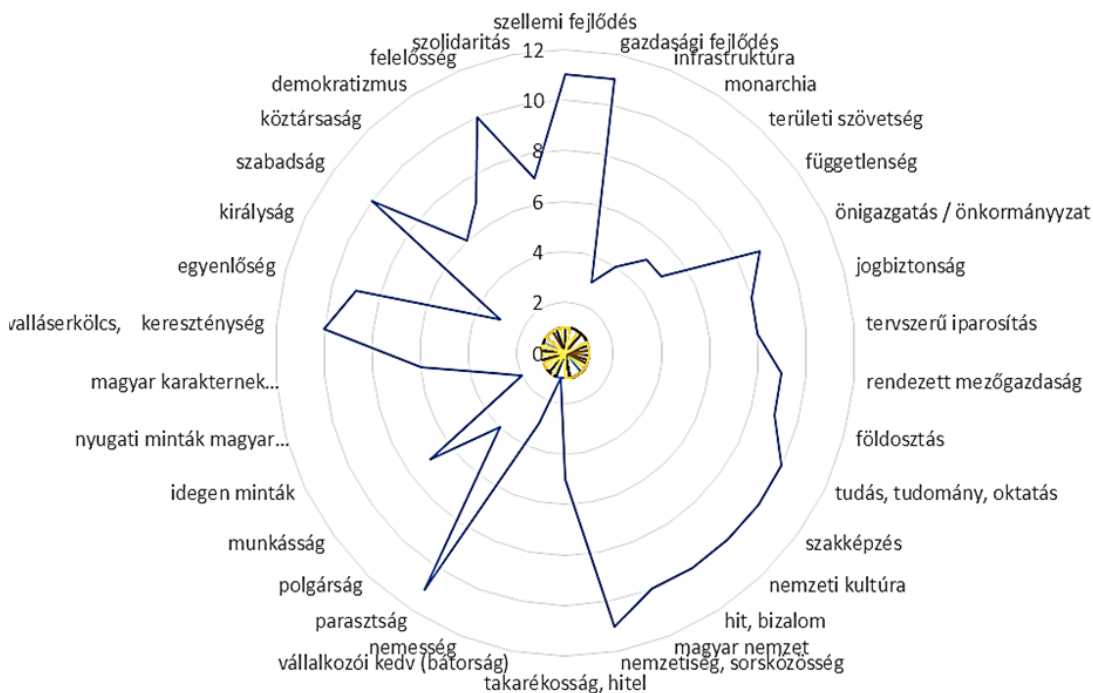
¹⁰⁴ Ezt a nevelő-oktató funkciót tölti be a kátéban az idegen szavak jelentését magyarázó szójegyzék is.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEI, KÖVETKEZTETÉSEK

3.1. Alapkérdések és válaszok a vizsgált korszakban

A korabeli szerzők társadalmi és gazdasági változást akarnak, s a hogyan kérdésre a kor társadalmi-gazdasági szükségleteinek megfelelően próbáltak választ találni. A válaszokban természetesen benne van a világlátás, az erkölcsi elköteleződés. Ennek megnyilvánulása azért különböző, mert míg Széchenynek és korának is természetes alapállása volt a kereszténység, és ezért ezt a gazdaságot érintő munkáiban nem kellett külön hangsúlyozni, addig a XX. század első felében már világnézetében is megosztott volt a társadalom, így az akkor születő narratívák ezt a fundamentumot deklarálni kényszerültek. De ezen szellemi alapállástól függetlenül is különféle szemszögből közelítik meg a teendőket, azonban a változtatási szándék lényege, egyben fundamentuma ugyanaz: a kiszolgáltatott, önállóan megélni nem tudó társadalmi csoportok számára is biztosítani kell a szükséges gazdasági alapokat. Ez Széchenyinél a nemesség önkéntes és elvárt földosztása a parasztoknak, Jászinál, Szabónál, Némethnél és a szociális mozgalmaknál radikálisabb hangon, kiegészítve a munkásság helyzetének megoldásával: állami beavatkozást sürgetve szólal meg. Míg az ehhez kötődő társadalmi struktúra oldaláról Széchenyi, Eötvös és Szekfű (sőt, még Jászi is több helyütt) a királyhoz, mint vezető abszolútumhoz köti a nemzet irányítását, addig Jászi, Szabó, Németh és a keresztény szociális mozgalmak a köztársasági formát és a nemzetek szövetségét preferálják. Hiszen elégedetlenek jelenükkel, látják a különbséget hazánk és a gazdaságilag erősebb, elsősorban nyugat-európai térségek között, és új formát kívánnak. Meggyőződésük, hogy Magyarország számára is léteznek lehetőségek, csak azokat a saját adottságainknak megfelelően kell használni. Míg Széchenyi a többiekhez képest inkább másolja a nyugati formákat, mert azokat látja a legeredményesebbnek, a XIX. század végétől már a nemzetközi minták magyar sajátosságokhoz való alakításának markáns igénye fogalmazódik meg.

A gazdaság egyiküknél sem különálló fogalom, nem elvonatkoztatott objektum, hanem a társadalmi átalakulás, a megmaradás stratégiájának más területek mellé- vagy alárendelt eszköze. Gondolkodóink – az alábbi ábrából is látszó – kulcsfogalmainak legnagyobb hányada a moralitás és a tudás kategóriájába sorolható. Vagyis elsősorban a szellemi-erkölcsi megerősödést vallják, amin keresztül a társadalmi rendeződés is megtörténhet, s csak amellet vagy azt követően tekintenek a gazdaságra, mint az *egészet* szolgáló területre.

1. grafikon: Az összes kulcsszó eloszlása – saját szerkesztés

A fenti grafikonon is láthatjuk, hogy csak e kimagasló értékek után következnek a gazdasági és a politikai szempontok. A kulcsszavak esetében az is jól látszik, hogy a társadalmi-morális átalakulásban/átalakításban mely csoportoknak vagy rétegeknek szánnak kiemelt jelentőséget. A szellemi fejlődés, a tudás-oktatás, a szolidaritás és felelősség, a vallás, erkölcs és a nemzeti sorsközösség halmazába tartozó fogalmak jelenléte mutatja a legkiugróbb értékeket, alig kisebb arányú a kultúra és a szabadság fogalmának dominanciája. A mezőgazdaság és az infrastruktúra, illetőleg az általános gazdasági fejlődés a következő csoport, s csak ezeket követi a tervszerű iparosítás fogalma. A feldolgozott kulcsfogalmi tömbök szemléltetésére a egy gondolattáblát is megrajzoltam, majd az itt megjelenő kulcsfogalmak csoportosításával redukált halmazt hoztam létre. Az előzőben jobban látszanak a szóhasználati különbségek, árnyalatok az egyes szerzők között, de terjedelmi okokból ezt a táblázatot nem csatolhattam a dolgozathoz. Az alábbi grafikonon viszont nem a finom eltérésekre, inkább a vizsgált több mint száz esztendőn átívelő gondolkodási folyamat egymásra épülő, egymást erősítő vagy éppen a korábbi állásponttal szemben megjelenő főbb meghatározó jellemzőit próbáltam megmutatni. Széchenyi a nyugati minták fontossága mellett láttatja azt az ellenállást, félelmet a kapitalizmustól, ami korának magyarságára jellemző volt. Őszintén tárja fel a kor bajait, s keres kiutat, felemelkedési lehetőséget a magyarság számára szenvedélyes hangon, bár bonyolult mondatfűzéssel, reá jellemző nyelvezettel. Visszautalásai, gondolatismétlései nemcsak

stilisztikai eszközök, hanem az új, a tisztességes élet hangsúlyozása, az aktuális téma szükségességének bizonyítása és megismertetése céljából kidolgozott beszédmód alakzatai. Az ismétlések, hasonlatok, szemléletes, a korabeli mindennapokból felhozott példák ugyancsak a didaktikus és szenvedélyes meggyőzés eszközei. Széchenyi következetesen foglal állást a magyarság egészének szellemi és gazdasági felemelkedése mellett. Kulcsszavai is ebből a két fő témakörből sorolhatók fel (gőzgép; hidak; tervszerű iparosítás; megszervezett mezőgazdaság, Budapest méltó európai főváros; művelődés; célszerű tudományok; hit; bizalom; tanulás; takarékoság; lehetőségek fel- és megismerése; infrastruktúra-fejlesztés; kereskedői morál, nemesség). A fennálló államformát kívánja modernizálni a tulajdonviszonyok rendezésével, s ugyanezt teszi erkölcsi alapon, amikor a nemességnek a nemzet tagjaival szemben meglévő felelősségére és teendőire figyelmeztet. Korának legfőbb baját a gazdasági, kulturális és infrastrukturális fejletlenségben látja. Javaslati alapján konkrét stratégiát lehet megfogalmazni, még akkor is, ha ő maga ezt a mai elvárástól eltérően, kevésbé részletesen dolgozta is ki. Legfontosabb eszköznek a hitelt nevezi meg, ami szerinte nemcsak a beruházásokat segíti, hanem a kultúrát is támogatja. Kulcsszava a bizalom és a hit: bizalom a nyugati gazdasági példák sikerében, önbizalom a nemzetben, hit a pénzügyekben és a kereskedésben, hit a vállalkozásban, a keresztény moralitás alapján. Ennél meghatározóbb programot saját korának nem adhatott volna.

Eötvös föderaliztikus eszméinek folytatásaként is felfogható, hogy Jászi egy Dunai szövetekezést és ezen belüli patriotizmust vizionál, távlatban pedig utópisztikusan magát az Isten országát kívánja. Látásmódjában a klasszikus liberalizmus és a szocializmus ötvöződik, s a társadalomátalakító stratégiákon túl hangsúlyozza az értelmi és erkölcsi igényt is. Ő is a társadalmi működés egyik szegmensének tekinti a gazdaságot, de nem a legfőbb kritériumának. Kulcsfogalmi között is e két nagy egység (értelmi-erkölcsi és társadalmi-politikai) fogalmi szerepelnek (szövetség; magyar nép lelke; város - falu közötti ellentét; új közigazgatás; földosztás, a nagybirtokok felszámolása; fejlettebb demokrácia és egyetemleges önkormányzatiság; Magyarország és a szomszéd országok közötti társadalmi különbségek;). Stratégiájában ugyanezek köszönnek vissza: a dolgozó, produktív emberek társadalomirányító joga, szociális háttérének biztosítása. Hangsúlyozza a szellemi munka helyének meghatározását a munkamegosztásban, a szabad kooperációk és a decentralizáció szükségességét is. Szellemi alapú az általa hangoztatott „új lélek”, „új szervezés” is.

Fülep Lajos nem epigonságot vár el: víziója a magyar értékrend mentén, a jó nyugati minták követésével, de saját hagyományaink megtartásával, a magyar gondolkodás erkölcsi megjavításával és a társadalmi egyenlőtlenségek belső megoldásával megvalósuló jövő. Célja

a magyarság – elsősorban erkölcsi – felrázása, egészséges öntudatának hagyomány-alapú felélesztése, szellemi egyensúlyának megteremtése, ami szükségszerűen magával hozza a gazdasági fejlődést. Stratégiája kézzelfogható: a tömegek gondolkodásának megváltoztatása, a biztonságot adó közösségek megerősítése a magyar értékek megtartásával. Mindebben az egyház(ak) segítségére számít. Fontosnak tartja a nemzeten belüli nemzetiségek közösségét is. Cselekvést követel, és egyúttal mintát is nyújt ehhez saját tevékenységével.

Németh László is az emberi kapcsolatokra, a gazdasági viszonyrendszer emberi következményeire figyelmeztet, amikor egyértelműen kijelenti, hogy az ember az akkori jelenben a munka rabszolgája, a munka határozza meg gondolkodását és cselekvését. Szerinte a lét alapja, hogy az ember alakítsa a munkát, mint megélhetési eszközt, s ne fordítva. Sőt, ezen túllépve, a hatékonyság zálogának pedig a minőséget tartja. Kártékonynak látja a megosztó eszmerendszereket, ezért új magyar szellemet kíván a becsületre, a hűségre alapozva. A minőséget követeli az erkölcsben, a kultúrában és a gazdaságban is. Németh Lászlóra korábban a középútas jelzőt illesztették. Azt is állíthatnánk értelmezési kísérletünk nyomán, hogy amit ő megfogalmaz, az nem középút, nem horizontális rendszer, sokkal inkább vertikális: a szellemi (tudás)tér magaslatainak összefüggéseiben értelmezhető.

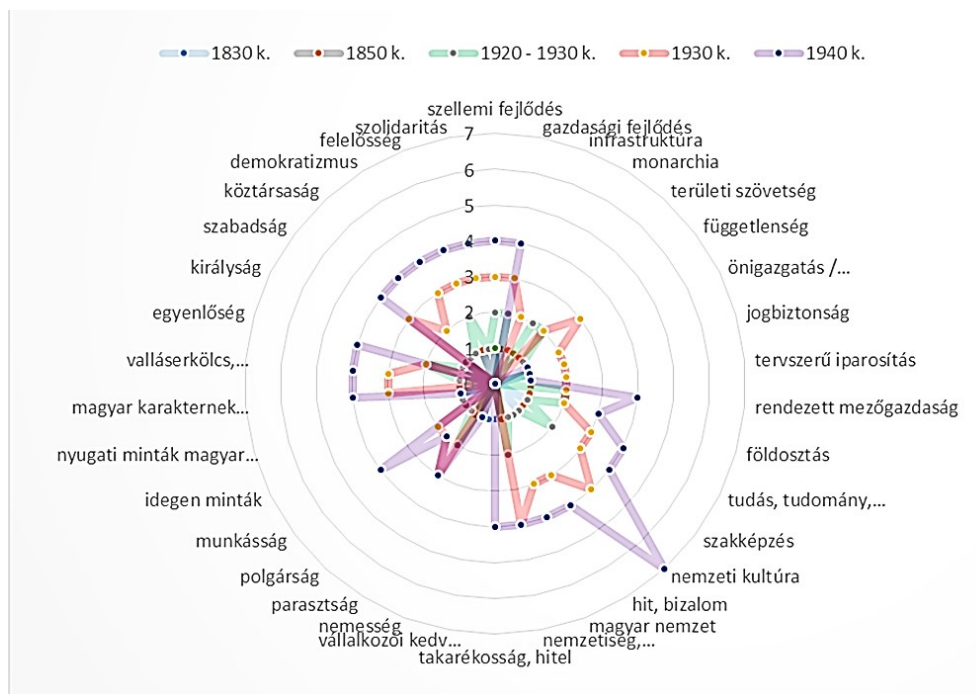
Szekfü történelembírálatában kulcsfogalomként jelenik meg a szervetlen kapitalista fejlődés, az erre felkészületlen Magyarország, a káros (túlzott) liberalizmus, a protekcionizmus, a nyersanyag elszívása, a kereskedelemből való kiszorulás, Bécs gyarmatosító politikája és következményei: az elszegényedés, a korrupció, a politikai, kulturális, nemzeti és gazdasági anomáliák, amoralitás. Új jelenségként írja le a sajtó manipuláló hatását, és figyelmeztet a generációs és nemzetiségi szakadéokra. A jövőképeben csak akkor kap szerepet Magyarország, ha saját értékeit kiaknázva, kulturális hagyományait megtartva, műveltségét növelve és nemzetiségeivel konszenzusra jutva, erkölcsiségében visszatalál a keresztényi alapokhoz, s ezekből kiindulva reformálja meg a társadalmat, fejleszti a gazdaságot. Ehhez a magánérő mellett fontos szerepet szán az államnak, mint „uralkodó” és gondoskodó egységnek.

Szabó Dezső önmaga és életműve is paradoxon. 1939-ben programot alkotott egy olyan beszédmód keretein belül, amelyben szétválaszthatatlanul keveredik, az egyszerre szenvedélyes és józanul érvelő, realista és látomásos jelleg. Az általa fontosnak tartott alapértékeket az öskereszténységhez vezeti vissza, és kora meghatározónak tekintett problémáit sajátos beszédmódján próbálja ezzel összevetni.

Mindegyik meghatározási kísérletet valaminek a hiánya generálja. A társadalmi különbségek ugyan számmal (vagyonban, pénzben) mérhetők, ezt az egyensúlytalanságot – szerzőink szerint – alapvetően a morális hiány okozza. Széchenyi olyan társadalomban élt, amelynek

erkölcselmélete jól körülírható a kereszténység alapján. Azonban a gazdasági gyakorlat rendje a nyugati mintákhoz képest elmaradott volt, így a bizalom, a vállalkozásba vetett hit és a becsület mint értékmérő új összefüggésben, a modern gazdaság előfeltételeként jelenik meg. Az új gazdasági gyakorlat megvalósulásához nélkülözhetetlen a hiány orvoslása, így az új érték, a tőkés termelési mód számára a hitel válik fő hajtóerővé.

A következő időszakokban a lehetőségek hiányának okai változnak: Eötvösnél az uniformizálódás veszélye (ezzel együtt a kulturális elmaradottság), a bizalomhiány valamint a nemzet mint érték háttérbe szorulása. Megjegyzendő, hogy a nemzet fogalom értelmezésének változása végigkísérhető szerzőinknél, miként a stratégiai terminológia is folyamatosan módosul, markánsabbá válik.

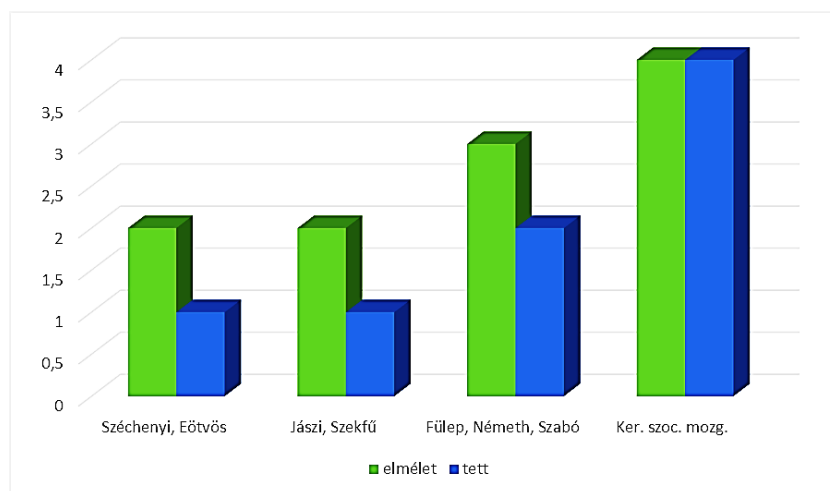
2.grafikon: Terminológiaváltozás a stratégiai gondolkodásban – *saját szerkesztés*

Ezek a definitív különbségek is kiváltják a közöttük levő vitákat, vagy egymás bírálatát¹⁰⁵. Jászinál két, általa más-más szempontból totalitáriusnak s így meghaladottnak tartott társadalmi forma a legfőbb gát, a morális hiányokkal karöltve, Szabó pedig legfőbb oknak a globalizálódást magukban hordozó szellemi áramlatokat (liberalizmus, kommunizmus - szocializmus) tartja, és a magyar kultúra védelmének („fajvédelem”) hiányát jelöli meg. Szekfü, ahogyan ez Szabónál is megjelenik, más erők Magyarország elleni támadásában látja a

¹⁰⁵ Például míg Szekfü a modern magyar kapitalista gazdaság szellemi és gyakorlati alapjának tekinti Széchenyi munkásságát, addig Szabó Dezső a Legnagyobb Magyarat egyenesen megfosztja a mítikus államférfíui jellemzőktől, Hamvas pedig nemzetmentő törekvéseit tekinti hibásnak.

legnagyobb veszélyt, és a műveltségben látja a fő változtatási alapot. Fülep a szellemi tartalmak háttérbe szorítását tekinti a negatív társadalmi-gazdasági változások legerősebb mozgatórugóinak, amit a protestáns etika tud csak ellensúlyozni. Németh a szintén morális alapú minőség hiányát, Vidáék pedig a cselekedeteket mozgató keresztény értékek megkopását okolják az egyenlőtlenségekért.

A könyörületesség elvéből fakadó cselekvés, mint a szükségszerűnek tekintett társadalmi változások megvalósítása jelenik meg a keresztény-szociális mozgalmakban, melyek nem csupán erkölcsi alappá teszik a krisztusi szeretet-szövetséget, hanem a képzésben-oktatásban való érvényesítése mellett annak társadalmi-gazdasági felépítésén dolgoznak. Hasonló mindezhhoz, ahogy a gazdasági világválság idején a nyugati világban is több szisztémával próbálkoztak a pénzuralom és következményeinek visszaszorítására. Ilyen volt a legismertebbek közül Gesell – a természetes gazdasági renden alapuló – kamatmentes pénzt működtető modellje ugyanebben a korban. A wörgli sikertörténetének az osztrák nemzeti bank tiltakozása vetett véget 1933-ban, a svájci számlapénz, a WIR azonban a mai napig működik (Székely, 2010; Jacsó, 2013;). Az elmélet s a tett tehát globális szinten is kéz a kézben járt.

3. grafikon: Az elmélet és a tett aránya koronként – *saját szerkesztés*

Ha összefoglalva szemléltetni akarjuk, hogy a vizsgált gondolkodók a szellemi tevékenység (az elmélet és teendők megfogalmazása) mellett bekapcsolódtak-e tevőlegesen a változtatásba, akkor az érintett időszakot több részre kell bontani. A fenti grafikonon a kezdő pont (1830 körül) Széchenyi és Eötvös (1850 körül), őket Jászi és Szekfű (1920-1930 körül). Az 1930-1941 körüli időszakhoz Fülepet, Némethet és Szabó Dezsőt, a '40-es évekhez a keresztény szociális mozgalmak legjelentősebbjeit (Soli Deo Gloria, KALOT, EMSZO, Hivatásszervezet) rendeltem. A grafikonból látni, hogy Széchenyi a meggyőzést célzó írásai mellett aktívan részt

vett a gazdaság átalakításában, Eötvös a politikai élet aktív formálásában tette ezt ugyanígy. Jászi esszéi mellett a politikában volt aktív, míg Fülep a Soli Deo Glória mozgalom indításában tevékenykedett. Szekfü és Szabó a társadalmi problémákat tárta fel, ugyanakkor Szabó (és Németh) hatása egyértelmű a keresztény szociális mozgalmakra. És ahogyan az országban nyílt a társadalmi olló, erősödött a szegénység, úgy aktivizálódott az ifjúság, s határozott munkával radikálisan nekilátott a leszakadó rétegek felemelésének.

Albert Judit (2012) szerint a tudatos polgár legfőbb erénye a mértékletesség, vagyis a szükséges előtérbe helyezése, az igények háttérbe szorítása. Ehhez azonban az erényhez a morált is hozzá kell kapcsolni. Ugyanezt hangsúlyozzák a vizsgált magyar gondolkodók is.

Széchenyi gazdálkodást, ezen belül egyesületet, Jászi pedig kooperációt, módszereket emleget, Eötvös, Szabó cselekvési programról ír. A szociális mozgalmak tevékenységükben mindezt alkalmazzák. Ebből is látszik, hogy az együttműködés történelmi és folyamatosan módosuló jelentéstartalmú fogalom.

Szerzőinknél a cél megjelölésétől a hozzá kapcsolható elméleteken át eljutunk a cselekvéshez. Úgy vélem, ez az ív a mai kor kihívásaira adott válaszokban is fellelhető. A magyar és a nyugati gondolkodók munkáiból egyaránt jól látszik, hogy a szorosan összefüggő gazdasági és a társadalmi változások minden korban kikényszerítik az önértékelést és a helyzetelemzést. A bírálatokra, értelmezésekre természetes módon hatnak a korábbi nézetek és erkölcsi jellemzők, miként az adott kor változó szemlélete is.

A számba vett magyar gondolkodók eszméi nem elszigetelt jelenségként állnak a XIX. század végén valamint a XX. század első felében sem. Míg Széchenyire egyértelműen a felvilágosodás és a kereszténység eszméje hat, tehát a kor liberális és konzervatív áramlatai egyszerre, addig Jászinál a szocializmus, az internacionalizmus és a kereszténység jelenik meg. Folyamatosan ott van az ész, ami megint csak a voltaire-i és rousseau-i tanok jellemzője, a népszuverenitás és az egyén önkéntes alávetettsége a közjónak, a Montesquieu által megfogalmazott államiság, melyben hangsúlyos a társadalmi rétegek érdekegyeztetése. Magyar gondolkodóink jobbra elvetik a diderot-i materialista megközelítést, bár keresztényi alapon elfogadják az ember természetes jogát az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz (Locke és Kant), és a hasznosságot sem a materialista, hanem az idealista, a nemzet érdekeinek alárendelt fogalomként értelmezik. Tisztán sem Proudhon sem Owen szemléletét sem osztják: elutasítják az anarchiát és a nevelés nélküli, csak a gazdaságra, a jobb-létre fókuszáló életet. Többségük elutasítja a teljes vagyoni és politikai egyenlőséget is (Blanqui), mindkettőt tudáshoz/műveltséghez és egyéni képességekhez, valamint a képességeket hasznosító munkához/tevékenységhez kötik. Azt gondolom, a dolgozatban értelmezni próbált XX. századi

szerzőkre is jellemzőnek tarthatjuk azt az akkoriban Európában elterjedt felfogást, amely szerint a XIX. század végére az európai társadalom és gazdaság letért a protestáns etika útjáról, a világi javak váltották fel a szellemi értékeket, az életnek a vagyonosodás lett az értelme, a termelésnek pedig a luxusfogyasztás kiszolgálása. Megszűnt a mértékletesség és az egyéni felelősség is. Mindennek alapján a modernizáció folyamatának újabb szakasza egyfajta széleskörű válságként volt számukra értelmezhető, amelyre egy adott beszédmód keretein belül próbáltak megoldást találni.

Hasonlóan fogalmaz Spengler is az 1918-ban és 1922-ben született *A Nyugat alkonya* című történelelemzésében és jövőképvázolásában. Hangsúlyozza, hogy az általánostól távol álló merkantil gazdaságpolitika halála a nemzetek, népek lelki jellemzőinek figyelmen kívül hagyásából következik (Spengler, 2011:671.). Markánsan fogalmaz a civilizációt és ezzel együtt korát is jellemezve¹⁰⁶. Rámutat, hogy az eredetileg tulajdonként értelmezett javak áruvá váltak, a változó értékű csere pedig áruforgalommá, értékét pedig csak pénzben lehet kifejezni. Így a gondolkodás kategóriája is a javak helyett a pénz, ami „anorganikus”, a gyökértelen ember gondolkodása termeli ki. A minőségből fokozatosan mennyiség lett, s a gazdasági életben a pénzvilág hatására belépett és felerősödött a vétel, a nyereség és a spekuláció. A társadalmi rétegeket értékelve kijelenti, hogy a vidék kultúrája veleszületett, a polgárság kultúrája azonban csupán megfizethető (Spengler, 2011:693 – 696.), így a pénz, ha „*a birtokot nem tudja kikezdeni, magába a paraszti és nemesi gondolkodásba hatol be*” (Spengler, 2011:697.). Észreveszi, hogy a pénz-fogalom kultúrafüggő, ergo a pénzről alkotott fogalom is, ami viszont a gondolkodás része. Ezt a sajátosságot koptatja meg a pénz globális erőtere. Ebből is következik, hogy világunk materializálódott, s az ember „*a gép [és a pénz] rabszolgája lett,*” (Spengler, 2011:145 – 146.) miközben a „*mesterséges világ befonta és megmérgezte a természetet*” (Spengler, 2011:146.). Így a gépezetté vált civilizáció is pusztulásra ítéltetett, hiszen a pénz nemcsak belefonódott a társadalom szövedékébe, de annak manifesztációja is. A társadalmi (külső) kényszer az emberben belső (lelki) kényszert alakít ki, s ebből jön létre az önkontroll, az evilági elvárásoknak való megfelelés. Az ember tehát a társadalmi folyamatoknak nem irányítója, hanem alávetettje lesz.

Az elszemélytelenedő világban az egyén munkaerőként is helyettesíthető másokkal vagy gépekkel. „Az ember eldobható és fölösleges (...) a »rugalmas helyettesítés« lehetséges elszenvedője. Csupán az a nem-funkcionális határ létezik (...). Ennyiben a kapitalizmus az

¹⁰⁶ „A civilizáció (...) a kultúrának az a lépcsőfoka, ahol a tradíció és személyiség elvesztette közvetlen érvényét, és minden eseménynek a pénz körül kell forognia.” (Spengler, 2011: 696.)

aszimmetrikus viszonyok és az ekvivalencia, a gazdaságon kívüli kényszer és a történelmileg létező gazdasági imperatívuszok logikájának sajátos elegye” Losoncz és Losoncz (2016:181).

Ennél fogva rövidesen bekövetkezett az is, hogy az egyházak képviselői szintén egy általánosabb válság jelenségeként tekintve a fennálló viszonyokra, felemelték szavukat a szociális egyenlőtlenség ellen. Ennek következtében születtek meg a szociális mozgalmak.

A keresztényszociális mozgalmak magyarországi atyjának is nevezhető Varga páter írásai alapján kirajzolódik, hogy a gazdaság közösségi tevékenység, amely nem pusztán egyénekből és gyárakból áll, hanem „élő szervezet”. Működését pedig az igazságosságra kell alapozni, hogy valóban az egész nemzet javát, köz-érdekét szolgálja (Varga, 1933).

Egyértelmű tehát, hogy vizsgált magyar gondolkodók részben nyugati kortársaik eszméinek hatására illetve saját tapasztalataik és értékrendszerük alapján – lépést tartva a nyugati eszmékkel – alakították ki saját nézeteiket, fogalmazták meg álláspontjukat a korabeli jelennel és a jövővel kapcsolatosan. Kijelenthető tehát, hogy a párhuzamosságok egyértelműen a magyar gondolkodók érettségét, korszerűségét bizonyítják. Annál is inkább, mert jelenünk értelmezésben nagyon hasonló szellemi-társadalmi problémák, a szintén válságként értelmezett jelen kihívásai vetődnek fel, és ennek megfelelően mintegy az ő gondolkodásukat folytatva kell kidolgozni saját értelmezésünket, megadni a magunk válaszait. S miként náluk is végighúzódik az emberi értékek meglétének vagy hiányának kérdése, és megkerülhetetlenné nemesül az azokhoz való viszonyulás és a helyesnek és szükségesnek ítélt cselekvés, úgy a mai – nemzetközi viszonylatokat elemző – gondolkodók is ugyanezeket a megértési és alkalmazási feladatokat a visszanyúlás-korszerűsítés vágyát és szükségességét taglalják, különböző szintéren. És az alapérték minden esetben valamiféle erkölcsiség, annak elhivatottságával és univerzális felelősségével. Ugyancsak ezek az érték-értelmezések engedik meg a nemzeti sokszínűséget is.

3.2. Mai gondolati hatóerők

Úgy vélem, hogy jellemző módon az adott időben elfogadott morál oldaláról fogható meg az ember szabad alkotóereje, társai iránti felelőssége, nemzeti elköteleződése, történelemszemlélete és a kultúra egészében betöltött szerepének értelmezése és megélése, még akkor is, ha Carr ezt történelmietlen gondolkodásnak tekinti. A gondolkodás sajátossága pedig egyaránt jelenti a jelenségek megragadhatóságának logikáját, a nyelvi kifejezést, a jelentéstartalmak közösségen belül azonos értelmezhetőségét, a morális viszonyulást és a cselekvő akaratot. Bármennyire is változott a gazdaság, változtak a társadalmak, s ennek

következtében kifejezések és megközelítések módosultak, mégis elmondható, hogy a Széchenytől a II. világháborúig ívelő időszak gondolkodóinak eszmeszövedékeiből kiemelhető a korunkra vonatkozatható tartalom, leszűrhető a tanulság és megfogalmazható a vízió, ami után megalkotható a jövőstratégia.

A megfelelő közösségi értelmezéshez közösségi értékrendnek, önazonos jelentéstartalomnak, egységes és érthető szóhasználatnak kell társulni. Fontos ez a mai szerzők gondolatainak fényében is, hiszen bármennyire dominánsnak is érzik a gazdaság szerepét a jelenben, a jövő víziójában az egyénekkel nem különálló egyedekként, hanem közösségalkotó szubjektumokként számolnak¹⁰⁷, s az univerzális háló is az egyéniségekkel bíró sajátos közösségekből szövődik össze. E közösségekbe beletartoznak – az egyéb (regionális, világnézeti stb.) kapcsolatok mentén alakult közösségeket megelőzve – a nemzetek a maguk sokszínűségével, értékeivel is. Ahogy nem lehet mindenütt egységes minta alapján globális demokratikus társadalmat kialakítani, a gazdaság sem válhat sematikus univerzálissá. Ahogy a Kék Óceán stratégia, mely megpróbál kitörni az „érték-költség kompromisszumból” (Kim-Mauborgne, 2008:33) és a Világóra-modell, illetve a magyar nemzetstratégiát feladatkörökre bontó összegzés (Varga szerk., 2008,2009) is egyetért az egyéni innovációval, egyedi ötletekkel, a karakteres arculat kialakításával. Céljuk, hogy a hagyományos versenyszemlélettől eltávolodva egy újfajta, ember- és glóbuszközpontú versengést hozzanak létre. Ezzel együtt a moralitásra és a világszemléletre ugyancsak figyelmet fordítanak. Ahogyan Náray-Szabó et alii (2018:1.) summázza a ma szükségletét a napokban megjelent könyvében: „Olyan közösségi elv[re van szükség], amely lehetővé teszi, hogy az érdekek minél szélesebb körben érvényesüljenek, hogy ne csak a győztes vigyen mindent, hanem szegény és gazdag, erős és gyenge egyaránt megtalálja helyét a társadalomban,” vagyis az emberek nem riválisai, hanem társai egymásnak. Deklarálják, hogy a gazdasági szintéren az együttműködő partnert kell meglátni a versenytársban.

A gazdasági átalakulás függ a kulturális erőttől, a kreatív és közösségben gondolkodó tudástól, miközben a tudást részben a tapasztalat, részben a gazdasági lehetőségek talaján álló oktatási rendszer adja. Ennek összhangját pedig csakis a társadalmi felhatalmazással működő, az oktatást működtető állam teremtheti meg. Különös hangsúlyt kell fektetni ma az oktatásra, amikor a globális rendszerben a tudás is tőke (Márfai Molnár, 2010). A folyamatos megújulási kényszer nem szabad, hogy háttérbe szorítsa a közös alapértékeket és a nemzeti sajátosságokat – ebben szinte valamennyi szerző egyetért. Az európai uniós szubszidiaritás és a nemzeti, nyelvi

¹⁰⁷ Náray-Szabó et alii (2018) a Nobel-díjas Muhammad Junus közgazdászra hivatkozva megjegyzi, hogy napjainkban helyesebb az emberkép válságáról szólnunk, aminek csupán következménye a gazdasági válság.

sokszínűség elve csak akkor érvényesülhet, ha a közösségek ezt fontosnak tartják és megőrzik. Hiszen, miként Deák (1861, II. felirati javaslat) mondta: „Amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják. De miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges.” Tehát nem teljesen új utakat kell keresni, hanem az elfeledett vagy háttérbe szorított gondolatokat kell újraértelmezni és hozzárendelni a korszerű stratégiát. Szegedy-Maszák (1999) egyértelműen a megőrzés-megtartás korszerű dimenzióiba helyezett identitásunk meghatározóját tekinti nemzeti örökségünknek. Rámutat arra is, hogy a nemzeti önvédelem nem idejétmúlt kategória, hiszen új összefüggésekben, a világ újabb kihívásaira megfogalmazott válaszokban folyamatosan számolni kell vele, ha a közösségi akarat önmagának megtartását fontosnak tekinti. Ebből következően is mondhatjuk, hogy a jelen – a feldolgozott irodalmak tanulsága alapján is – folyamatos ballanszírozás a múlt és a jövő között, amiben szavak, fogalmak, gondolatok újraértékelésére és a gazdaság helyének, szerepének megtalálására van szükség. A folyamatosan változó kihívásokra, módosuló körülmények hatásaira kell oly’ módon felkészülni, hogy az összetartozás érzelmi alapját, hagyományaink spirituális ereje ne vesszen el. Szegedy-Maszák a „Nemzeti hagyományok” időszerűségéről szólva – óvatosan fogalmaz ugyan, de az értékek megőrzését egyértelműen szorgalmazza. Megállapítja: „Az új közlési eszközök előidézte változások, a világ gazdasági és nyelvi egységesülése könnyen veszélyeztetheti a nemzeti hagyományokat fenntartó államokat és intézményeket. Képesek lesznek-e megőrizni önállóságukat az önvédelemre kényszerült nemzeti kultúrák? Jólátra nem vállalkozom, csakis Széchenyi intésére emlékeztethetem azokat, akik összeegyeztethetetlen értékrendek mellett kardoskodnak” (Szegedy-Maszák, 1999:41). Egyúttal felhívja a figyelmet a nemzeti örökség folyamatos átértelmezésének szükségére. Így nemcsak a kulturális hagyományainkat¹⁰⁸, de gazdasági és társadalmi előremenetelünket tekintve is elengedhetetlen az életminőség és az életstílus újradefiniálása. Olyan, a közösség értékein alapuló és közérthető helyi indikátorokat kell kifejleszteni, amelyek segítik a kis- és nagyközösségeket fejlődésükben. Ez jelenti a materiális és szellemi értékőrzést és értékátadást a következő generációnak.

Tudjuk azonban, hogy bizonytalan korunkban relativitás jellemzi a gondolkodást, minden viszonyítási kérdés tehát. Láttuk, hogy már a vizsgált gondolkodók által meghatározott

¹⁰⁸ Sokszínű hagyományaink kultúrantropológiai vonatkozásait nagyon sokan feldolgozták. Itt néhányukat különböző szakterületekről kiemelnék: Bakay (1997, 2004) , Bárdi (2007, 2008), Czeglédi (2012), Csajághy (2012, 2016), , Érdy (2010), Györgyi (1974), Hoppál - Jankovics - Nagy - Szemadám (1990), Kiszely (2000), László (1997, 1999), Marác (1999, 2007), Mátéffy (2012), Obrusánszky - Marác (2010, 2011), Nemeskürty (2006) valamint Pál - Újvári (2001).

fogalmak is relatívak: erkölcs, filozófia, erő, hatalom a történelemben módosuló, árnyalttá váló tartalmak. Úgy vélem, s az eddigiek alapján úgy is fogalmazhatnánk, az alapkérdés mindig az kell legyen, hogy mit akarunk kezdeni saját közösségünkkel, hol helyezük el az esetlegesen változó általános skálán és a szilárd belső értékrendben karakterjegyeit. Mit akarunk kezdeni mikrokörnyezetünkkel – a makrokörnyezethez fűződő felelősségünk tükrében? Csak e válaszok megfogalmazása után lehetséges saját stratégiát kialakítani mind a gazdasági, mint a nevelés terén.

Egyetértek azokkal a gondolkodókkal, akik az oktatást-nevelést előbbre helyezték a klasszikus értelmű gazdaságnál, hiszen az utóbbinak a működése is az előbbiből, a szemléletből fakad. És a mentalitást, a gondolkodást nem lehet egyik napról a másikra megváltoztatni. Az is előrelépés, hogy a múlt század végére beivódott a gondolkodásba a társadalmi tőke fogalma, ami egy közösség szellemi-anyagi sajátossága, „alapvetően ökológiai és nem egyéni jellemző. Olyan »közjó«-nak tekinthető, amellyel egy közösség bizonyos, meghatározott mértékben rendelkezik” (Skrabski – Kopp, 2007:3). A fogalom használata is mutatja, hogy a gazdaságszemlélet az egyéni haszon felől a közösségi felé is nyit, hiszen az, mint alapvető emberi kapcsolati forma, megkerülhetetlen.

Mindezeket követően újra feltenném a kérdést: van-e realitása az eddigiek nyomán az értékalapú gazdaságnak (Baritz háromdimenziós gazdasága)? Kivitelezhető-e, főként a nemzeti – állami keretben? Szeretnénk hinni, hogy igen. Ugyan lehet állítani, hogy az emberi önzés korábban sokszor felülírta a legszebb utópiákat is, ma, amikor az összezsugorodott térben és időben egyre több kapcsolódási pont alakulhat ki az emberek között, a különbségek egyre látványosabbak, létrejöhet egy gazdasági modus vivendi az egyének, a társadalmi és gazdasági aktorok között a közösségi és az egyéni jól-lét érdekében. Ne felejtjük el, hogy évszázadokon át a gazdaságra „csak” úgy tekintettek, mint ami megteremti az alapvető emberi szükségleteket! Szükség van erre, hiszen vizsgálatok bizonyítják a személy és a gazdaság összefüggését oly módon is, ahogyan ezt Skrabski és Kopp (2007:2) megfogalmazza: „az emberek étellel való elégedettsége, szubjektív boldogság érzete jelentős gazdasági tényező.” Ehhez a közösség minősége is kapcsolódik: „A közgazdasági megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az együttműködés, a bizalom igen jelentős közgazdasági tényező, a gazdasági hatékonyság szempontjából alapvető. (...) Így a modern, posztmodern társadalomban újra kell fogalmazni a közösségiség, együttműködés jelentőségét és formáit” (Skrabski – Kopp, 2007:3,2).

Más szavakkal ugyan, de ma is ugyanazok az alapvető kérdések, mint száz esztendővel korábban: miként lehet megtartani közösségünket (kultúránkat, nyelvünket, identitásunkat) a globális olvasztókohóban, miközben európai uniós tagként lépést kell tartanunk a

világgazdasági változásokkal? Hogyan lehet boldog, értelmes életet élni? A kihívásokra adandó válaszhoz közös értékrendre van szükség. Az elvárt rugalmasság jelenti az EU-s elvek követése mellett a saját értékek megtartását és kiemelését. Különösen nehéz a disztinkció ma, a 'mikor?', 'mit?' alapkérdések megválaszolásában. A helyes nyelvi viselkedés definíciója – a szituációra adott adekvát válasz – a gazdaságra is átvihető: a helyes gazdasági viselkedés a korszerű nemzettudat (érzelmi és történelmi összetartozás a nemzetiségekkel együtt), morál és a gazdasági érdek perspektívájából adott megfelelő válasz a kihívásra, szellemi térben és erkölcsi rendben megfogalmazva. Ehhez szükség van a materiális terület újításaira, az innovációra, de ugyanúgy a szellemi és nyelvi kontextusban is egyértelműsített értékek újrafogalmazására is. Mindennek szoros összefüggésére rímel az ENSZ Gulyás által idézett állásfoglalása is: „a kreatív gazdaság egy olyan elgondolás, amely kreatív inputok gazdasági jólétet és fejlődést generáló hatásán alapul. Az ilyen típusú gazdaság jövedelmeket, munkahelyeket teremt, elősegíti a szociális felzárkózást, a kulturális sokféleséget. Összhangba hozza a gazdasági, kulturális, szociális vetületeket a technológiával, a szellemi tulajdonnal, miközben a tudáson alapuló tevékenységek a mikro- és makro elképzelések harmóniáját teremtik meg” (Gulyás, 2014:171.).

A kulturális sokszínűség megőrzése pedig átértelmezve tartja meg a nemzeti hagyományokat. Joób Márk (2011:o.n.) szerint „napjaink legégetőbb feladata valóban az, hogy a megfelelő gazdasági etikai koncepciót a gyakorlatba átültessük. (...) [K]özéppontjában az ember hosszú távú és teljes körű jóléte áll, és ennek a jólétnek a záloga: az ép természet és a kölcsönös tiszteletre épülő közösség. (...) sürgősen és alapvetően át kell alakítanunk gazdasági rendszerünket ahhoz, hogy elkerüljük az egyre fenyegetőbb ökológiai és társadalmi katasztrófát. A modern kapitalizmus ideje lejárt”.

McGuigan (2013:29), rámutatva a gazdaság kritikus elemzésének és emberközpontúságának szükségességére, felhívja a figyelmet, hogy „minden egyes egymást követő szellemiség tovább él, egyidejűleg mozgásban marad, és bizonyos mértékig versenyben áll egymással a kapitalizmus új szellemiségének» éppen adott, domináns formája ellenére is,” tehát az elavultnak hitt nézeteket különböző korok felfrissítik, többlettartalommal töltik meg. Hogy milyen gondolkodás lesz általános, azt az aktorok döntenek el. A döntést pedig világnézeti szocializációjuk határozza meg. Ez a gondolkodás íródik bele azután a gazdasági narratívákba, és ha ehhez követhető stratégia társul, akkor elfogadottá válhat.

Ezért beszélhet Ruini (2007:60) a gazdaság belső érdekeit vizsgálva egy olyan „újfajta humanizmus”ról, amely „az emberek és a társadalmi szerveződések szabadságának (...) tiszteletben tartásával” működik.

A szabad, és adott korban érvényes és elfogadott erkölcsi normának megfelelő kereten belüli emberi döntések, a jó (a szeretet parancsa szerint), és a rossz közötti disztinkción alapuló gazdaság és társadalom, az ember esendőségével is számolva, mégis a legmegfelelőbb. Talán ezért sem véletlen, hogy az etikus kapitalizmus vagy erkölcsös gazdaság fogalmai – világfelfogástól függetlenül – megjelennek a mai magyar és nemzetközi szerzők műveiben is, és hogy Snyder (2017) az egyéni és általános emberi felelősség fontosságát hangsúlyozza az élet minden területén.

3.3. A hipotézisek érvényességének megállapítása, a tézisek megfogalmazása

Az első hipotézisemben (**H1**) feltételeztem, hogy az általam vizsgált időszak legkorábbi (XIX. század eleje) munkái főként társadalomfilozófiai számvetések, amelyek ennek megfelelően a gazdaságot elsősorban morális értékek viszonyában, történeti célok összefüggésében szemlélik és értelmezik. Hipotézisem a szövegvizsgálatok során **nem igazolódott**, hiszen a modern magyar gazdasági gondolkodás kezdetén már Széchenyi is gyakorlati kérdéseket feszeget, és próbál a társadalmi feszültségekre gyakorlati megoldást találni.

A másodikban (**H2**) a feldolgozott száz év változásai alapján állítottam, hogy a gazdaságról megfogalmazott gondolatok a rendszerezetlen felől közelítenek a rendszerezhető felé. Ezt az előfeltevést **cáfolja** már Széchenyi sajátos „piramisa”,¹⁰⁹ vagyis a Hitel – Világ – Stádium gondolati rendszerezhetősége is, de ugyanígy gazdaságilag is tematizálható és kulcsfogalmak köré rendezhető valamennyi szerző vizsgált műve.

Harmadik hipotézisemben (**H3**) feltettem, hogy a gazdasági szaknyelv kialakulásával és jelentésvilágának fokozatos gazdagodásával párhuzamosan egyre bonyolultabbá válik a szerzők kifejezésmódja, a narratívák pedig az idő múlásával egyre személytelenebbek és érzelemmentesebbek, a vizsgált tárggyal szemben egyre távolságtartóbbak. Ez az előfeltevés is **cáfolódott**, hiszen a kialakuló gazdasági szaknyelvben ugyan még gyakran körülírásokra, bővebb magyarázatokra volt szükség, a mai szaknyelvhez közelítve viszont a szövegszerkesztés sokoldalúbb, részletezőbb, a kialakult fogalmak egyértelműbbek. A vizsgált kor szerzői a XX. század elején sem távolodtak el témájuktól úgy, hogy narratívájuk ezáltal személytelenné vált volna.

¹⁰⁹ Gergely: 1972, 2006

Negyedik hipotézisem **(H4)** szerint a vizsgált magyar gondolkodóknál a gazdasági alapértékek a nemzetközi felfogással egyidejűségben-szinkronban változtak. Állításom **beigazolódott**.

Ötödik **(H5)** hipotézisként állítom, hogy a keleti-nyugati mint kulturális-társadalmi oppozíció visszatérő viszonyító értéktételezés lesz a vizsgált gondolkodók írásaiban. A hipotézis azzal a **megkötéssel igazolódott be**, hogy a keresztényszociális mozgalmaknál ez a viszonyrendszer nem alapvető, mások pedig vagy ezt a különbségtételt kívánják kiiktatni (Németh) a közgondolkodásból.

Hatodik **(H6)** hipotézisként azt állítottam, hogy a szerzők gazdasági kritikái a vizsgált korszak végére realistább, programadóbb jelleggel egyre gyakorlatiasabb megoldásokat eredményeznek. A hipotézis **fenntartásokkal igazolódott be**, hiszen szerzőink más-más úton próbálják a megoldást keresni, s ebben van, aki konkrét gyakorlati példát ad (Széchenyi, Szabó, Vida), van, aki elvi síkon mozog, és erkölcsi motívumokat fogalmaz meg (Fülep, Németh) és legtöbbször nem húzható e kettő közé éles vonal. Az azonban igaz, hogy a legmarkánsabb és leggyakorlatiasabb társadalmi-gazdasági programokat a reformkor után majd Szabónál és a keresztény szociális mozgalmaknál látjuk megvalósulni.

A fentiek alapján a következő tézisek fogalmazhatók meg:

T1. A vizsgált száz év útkereséseiben végig megjelennek azok a társadalomfilozófiai számvetések is, amelyek a gazdaságot elsősorban morális értékek viszonyában, történeti célok összefüggésében szemlélik és értelmezik.

T2. A feldolgozott száz év narratív változásaiban a gazdaságról megfogalmazott gondolatok tematizálhatók és kulcsfogalmak köré rendezhetők.

T3. A kialakuló gazdasági szaknyelvben kezdetben gyakran körülírásokra, bővebb magyarázatokra volt szükség, a mai szaknyelvhez időben közeledve viszont árnyaltabb a nyelvhasználat, a kialakult fogalmak pontosabbak, egyértelműbbek lesznek. A kialakuló gazdasági szaknyelv fogalmi strukturájában és szójelentéseiben változékony, a mai szaknyelvhez közelítve bár a fogalmak egyértelműbbek, maga a téma sokrétűbbé vált, ezért folyamatos nyelvi adaptációkra van szükség. A vizsgált szerzők értelmezései magukon viselik a személyek értékrendjét, érzelmeit.

T4. A vizsgált magyar gondolkodók gazdasági alapértékei a nemzetközi felfogással is egyidejűségben-szinkronban találhatók meg. A dolgozat bemutatta, hogy a magyar gondolkodók egyrészt merítették a nemzetközi szellemtörténet korszakos áramlataiból, sőt,

maguk önállóan is eljutottak az azonos vagy hasonló, a magyar sajátosságoknak megfelelő konklúziókhöz. A párhuzamosságok egyértelműen a magyar gondolkodók érettségét, korszerűségét bizonyítják.

T5. A keleti-nyugati mint kulturális-társadalmi oppozíció visszatérő viszonyító értéktételezés a vizsgált időszakban.

T6. Szerzőink gazdasági kritikái a vizsgált korszak végére realistább, programadóbb jelleggel egyre gyakorlatiasabb megoldásokat eredményeznek, amelyekben a gyakorlati és az erkölcsi motívum nem zárja ki egymást.

IV. ÖSSZEGZÉS

A közgondolkodást befolyásolni kívánó korabeli és mai szerzők is szükségképpen társadalomkritikára vállalkoznak, és ezen megállapításokból következően fogalmazzák meg a jövőre vonatkozó elképzeléseiket. Valamennyi itt tárgyalt szerzőnél ezért a dichotomikus gondolkodás a jellemző, amelyben a materiális dimenzióval vagy azonos súlyú, vagy azt megelőzi a szellemi, erkölcsi szint. Ez utóbbin keresztül ragadják meg a lehetőségeket, s próbálnak kiutat találni az aktuális, szélsőségesen nyíló, társadalmi szakadékot teremtő társadalmi-gazdasági válságból. Mindehhez az egyes kapcsolati minőségeket (társas, közösségi, nemzeti és nemzetközi) a kultúrával és / vagy a vallással társítják.

Ezt – a modernség korai szakaszára jellemző – kettősséget mutatja az is, hogy a vizsgált szerzők munkáiban egyszerre van jelen az univerzalisztikus és a lokális felfogás, de ugyanígy a diakrón és a szinkrón jellemző is. Történelmi helyzettől és a gondolkodó habitusától függően jelenik meg és váltakozik a fokozatosság elve vagy éppen a drasztikus változtatási igény, mellyel a korábbi vagy az adott jelenben meglévő társadalmi és gazdasági rendező elveket is átértelmezik.

Szerzőink különböző társadalmi és gazdasági szerkezeti formákat preferálnak, de az optimális funkciók között első helyre a közösségi gondolkodást, a műveltséget, a hitet és az együttérzést, együttműködést helyezik. Széchenyi még egy megreformált rendi társadalomra alapozva látta megvalósíthatónak a kapitalista gazdaságszerkezetet, Jászi egy teljesen új, szocialisztikus alapokra épített modellt vázolt, s ugyanez jellemzi a keresztényszociális mozgalmakat is. Mindannyiuknál a gazdasági és politikai alrendszerek elkülöníthetetlenül összefonódnak, s ehhez társul többségüknél egy sajátos fogalom: a nemzeti karakter. Jászinál, Némethnél, Szabónál és Vidáéknál egy újabb szegmens jelenik meg: a transzponált eszkatológikus narratíva. Ebben a földön megvalósítható ideális rend az Isten országának szellemi és anyagi képe, melyben kiegyenlítődnek a természetellenesnek tartott társadalmi és anyagi különbségek, s az egyén a közösség tagjaként felelősségteljes, a sajátos adottságok szerinti munkával teremti meg maga és közössége számára a minél harmonikusabb viszonyokat.

A vizsgálódások alapján vélelmezhető, hogy nem tartják egymástól függetleníthetőnek az erkölcsöt, a társadalmat és a gazdaságot, de a tudást, művelődést sem. Így a keresztényszociális mozgalmak éppen az erkölcsi tőkéből kiindulva sürgetik az emberi kapcsolatok élénkebb ápolását, a bizalom kiépítését, a toleranciát és a szolidaritást, s emellé odahelyezik a tudást is, mint értéket. Elismerik a szabad emberi döntéseket, de csakis egy általánosan érvényesként elismert erkölcsi normának megfelelő kereten belül, ahol meghatározható a jó, ami az embert

szolgálja, és ellentétéként a rossz. Minden gazdasági, társadalmi jelenség ennek folyománya. Ez a felfogás, az ember esendőségével is számolva, úgy vélem, mégis a legmegfelelőbb volt a maga korában, de alapvető vonásaiban napjainkra is továbbgondolható. Talán ezért sem véletlen, hogy az etikus kapitalizmus vagy erkölcsös gazdaság fogalmai – világfelfogástól függetlenül – megjelennek a mai magyar és nemzetközi szerzők műveiben is.

SUMMARY

With the intention of shaping public opinion, contemporary and present-day authors necessarily express social criticism and they formulate their visions for the future accordingly. Therefore, all the authors discussed here are representatives of dichotomous thinking where spiritual and moral level is equal to or more relevant than material dimension. Through these levels they catch the opportunities and are trying to find a way out of the current socio-economic crisis that is opening to the extreme and creates social gaps. On top of that, different qualities of relations (social, public, national and international) are associated with culture and/ or religion.

This duality, which is characteristic of early modernism, can be seen in the fact that the discussed authors' works, at the same time, show the features of universalistic and local conceptions, just like diachronic and synchronic aspects. Proportionality or the drastic need for change appear and alter according to historical context and the thinker's attitude. These concepts and needs also help to reinterpret earlier or current social and economic organising principles.

Our authors prefer different social and economic structures, but as far as optimal functions are concerned, community thought, literacy, belief, sympathy and collaboration are brought into the limelight. Széchenyi found that a capitalist economic structure could only be realised on the basis of a feudal society, while Jászi outlined a definitely new, socialistic based model, and the latter characterises the Christian social movements, too. All of them establish inseparable links between economic and political subsystems, and most of them associate these links with a specific concept, i.e. the national character. Jászi, Németh, Szabó and Vida involve a new segment: the transposed eschatological narrative. In this, the ideal feasible order on Earth is the materialistic image of the Kingdom of God, where unnatural social and material differences gain balance and the individual as a member of the society creates with responsible and talent-driven work as harmonious circumstances as possible for themselves and their community.

Research suggests that morals, society and economy, just like knowledge and civilisation cannot be dissociated from each other. Thus, Christian social movements, considering moral

capital as the base, urge fostering human relations, building trust, tolerance and solidarity, and to this they add knowledge as a value. They acknowledge free human decisions, but only within the frames of a generally valid and accepted moral norm where Good in the service of man can be defined, just as its opposite, Evil. All economic and social phenomena are their consequence. This conception, including human fallibility, I guess, was the most appropriate in its time, and considering its basic features can also be thought over today. Therefore, it may not be a coincidence either that ethical capitalism or moral economy as a concept appears in contemporary Hungarian and international authors' works; regardless worldview.

V. SZAKIRODALOM JEGYZÉK

1. A. JÁSZÓ Anna (szerk.) (1997): A magyar nyelv könyve. Budapest: Trezor. 623 p.
2. ABÉLÈS, Marc (2007): Az állam antropológiája. Budapest: Századvég. 215 p.
3. AGAZZI, Evandro (1996): A jó, a rossz és a tudomány. Pécs: Jelenkor. 350 p.
4. ALBERT Judit (2010): III. Rábaközi Gazdanapok - 2010. augusztus 27. - szakmai konferencia, Kapuvár
5. ANDRÁSFALVY Bertalan (2001): Lükő Gábor emlékezete (1909-2001) *Pécsi Szemle*, 4 (2) 126-129. p. [letöltés: 2017.05.05. 08:16]
http://www.pecstortenete.hu/images/pecsi_szemle/PSZ_2001_2/psz_2001_02_12_and_rasfalvy_bertalan.pdf
6. ANKA László szerk. (2010): Széchenyi emlékezete - Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1864-1944. Budapest: Akadémiai Kiadó – Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia. 416p.
7. ANKERSMIT, Frank R.(2000): Nyelv és történeti tapasztalat. 169-184. p. In: THOMKA Beáta (Szerk.): *A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó. 214 p. (Narratívák 4.)
8. ANTALL József (2007): Modell és valóság 1-2. Budapest: Antall József Alapítvány. 385+507 p.
9. ANTALL József et alii (1973): Ábránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 319 p.
10. APPADURAI (2001): A lokalitás teremtése. *REGIO*, 2001(3) 3-31. p
11. BABBIE, Earl (1995): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi. 704 p.
12. BABUS Antal (É.n.): Fülep Lajos az 1918-1919-es forradalmakban I – IV. *Új Forrás*, 34 (3., 4., 5., 6., 7.) 2002 (márc., ápr., máj., jún., szept.) [letöltés: 2017.05.05. 08:16]
<http://epa.oszk.hu/00000/00016/00072/>
13. BAGDY Emőke (2010): Hogyan lehetnénk boldogabbak? Budapest: Kulcslyuk, 253 p.
14. BAKAY Kornél (1997): Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Szombathely: Betűvető. 125 p.
15. BALÁZS Géza – Takács Szilvia (2009): Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe. Celldömölk – Budapest: Pauz-Inter-PRAE.HU. 302 p.
16. BALÁZS Géza (1998): Szociálpszichológia és nyelvpolitika. [letöltés: 2016.06.20.08:51] www.c3.hu/~magyarnyelv/99-4/balazs.htm
17. BALLAGI Mór (1873/2010): A magyar nyelv teljes szótára (MNyTSz) Budapest: Nap Kiadó, reprint. 775 p.
18. BALOGH Margit (1998): A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935-1946. Budapest: MTA Történettudományi Intézete. 253 p.
19. BÁN Zoltán András (2016): Aki gyűlölte az olimpiát. *Unikornis*, [letöltés: 2016.08.06. 08:47] <http://www.unikornis.hu/kultura/20160802-szabo-dezso-berlini-olimpia-fajvedelem.html>
20. BÁNHEGYI György (2008): Kelet és Nyugat: kulturális dichotómia vagy pluralizmus? *Pro Philosophia Évkönyv* 2008. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. terebess.hu/keletkultinfo/Kelet%20es%20Nyugat.doc [letöltve: 2017. február 22.]
21. BÁRCZI Géza – BENKŐ Lóránd – BERRÁR Jolán (1982): A magyar nyelv története. Budapest: Tankönyvkiadó. 600 p.

22. BÁRCZI Géza (1980): A magyar nyelv múltja és jelene. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 529 p.
23. BÁRDI László (2007): Kelet népe vagyunk Helikon Kiadó 184 p.
24. BÁRDI Nándor (1997): Németh László és a revízió. *Korunk*, 1997 (November). A minőség főlénye; [letöltés: 2017.03.25. 13:09] <http://www.korunk.org/?q=node/6191>
25. BÁRDOSI Vilmos (főszerk.)(2003): Magyar szólástár. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 948 p.
26. BARITZ Sarolta Laura (2016): Háromdimenziós gazdaság. Kairosz. 314 p.
27. BARTUSZ-DOBOSI László (2013): Korai hitelmények Széchenyi útkereső időszakából. In: BENKŐ Ágota – VÉRTESALJAI László (szerk.): *Széchenyi hite*. Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 2013.
28. BÁRTHÁZI Eszter (2008): Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök sajtóreklámokban. *Magyar nyelv*. 104. (december). 2008 (4). 443-463. p. www.c3.hu/~magyarnyelv/08-4/barthazi.pdf
29. BEKKER ZSUZSA (2004): Deák nemzetgazdasági nézetei. *Közgazdasági Szemle*, LI. (február) 173–186. p.
30. BÉKÉS Márton (2008): Németh László heroikus realizmusa ; [letöltés: 2017.03.25. 13:08] <http://www.kortaronline.hu/2008/02/nemeth-laszlo-heroikus-realizmusa/5073>
31. BÉLÁDI Miklós (Szerk.) (1990): A magyar irodalom története 1945-1975 III./1-2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1618 p. <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/03/395.html>
32. BENKŐ Lóránd szerk.(1991): A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Budapest: Akadémia Kiadó. 782 p.
33. BENKŐ Lóránd főszerk.(1967–1984): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai. 1967–1984. [1142,1108, 1231,493 p.]
34. BENKŐ Loránd (1980): Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei. Budapest, Akadémia. 392 p.
35. BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi. Debrecen: Csokonai. 215 p. <http://mek.oszk.hu/03100/03176/03176.pdf>
36. BERTHA Zoltán (2013): Magyarság és Európa Németh László eszmevilágában. Erdélyi Digitális Adattár, ; [letöltés: 2017.03.25. 13:10] http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/29321/EME_EM2013--1_005_BerthaZoltan_MagyarországEsEurópa.pdf?sequence=1
37. BLOCH, Marc (2002): A feudális társadalom. Budapest: Osiris Kiadó. 544 p.
38. BODA László (2010): Az ugorok. Budapest: Szó-fia kiadó. 282 p.
39. BOGÁR László [2007]: Hálózatok világalma. [Budapest: Argumentum]. (Kölcsey Füzetek). 350 p.
40. BOURDIEU, Pierre: A habitus és az életstílusok tere. *Replika* 72. 2010 (3). 49-94.p.
41. BRAND, Stewart [2001]: Amíg világ a világ - a Hosszú Most órája. [Budapest: Vince Kiadó]. (Világ-Egyetem) 192 p.
42. CARR, Edward Hallett (1995): Mi a történelem? Budapest: Osiris Kiadó. 150 p.
43. CZEGLÉDI Katalin (2012): A magyar és a szkíta-hun nyelvviszony 1-2. Kerepes: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó (Kőrösi Csoma Sándor Magyar Egyetem tankönyve). 361 p.

44. CZUCZOR Gergely - FOGARASI János (2003): A magyar nyelv szótára [Arcanum CD -room]
45. CSAJÁGHY György (1998): A magyar népzene bölcsője: Kelet. Pécs: Alexandra. 262 p.
46. CSAJÁGHY György (2016): Ismertető a magyar östörténetéről. *Hello Dél-Somogy*. 2016-10-16] ; [letöltés: 2017.06.09.] <http://hellodelsomogy.hu/2016/10/16/csajaghy-gyorgy-ismerteto-magyar-ostortenetrol/>
47. CSAJÁGHY György (2012): A magyar népzene egyes nyelvi-ritmikai kapcsolatai. 322-338. p. In: MOLNÁR Zsolt – MARÁCZ László – MOLNÁRNÉ CZEGLÉDI Cecília (szerk.): *Fogalom, hang, gyök - és tanításuk* (konferenciakötet) Budaörs: Magyar Anyanyelv-kutató és tanítáfejlesztő. 389 p.
48. CSORBA László (2001): Széchenyi István. Budapest: Magyar Könyvklub 195 p.
49. CSORBA László (2017): „Magyarország csillaga” Széchenyi István. 225 éve született a sopronnyéki kerület ’48-as képviselője. Sopron, Palatia Nyomda (116)
50. DARAI Lajos Mihály: Karácsony-staféta. Karácsony Sándor korszakalkotó felismerései és a közép-európai újjászületés. *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására* közleményei, (4) 1. pp. 188-196. [letöltés: 2017.05.29. 17:09] http://acta.bibl.u-szeged.hu/30175/1/vikek_007_188-196.pdf
51. DEBRECZENI József (1998): Mit jelent az, hogy polgár? [letöltés: 2018.03.05. 13:19] <http://www.c3.hu/scripta/nagyvilag/99/0304/10debre.htm>
52. DÉNES Iván Zoltán (1990): A magyar liberálisok és konzervatívok társadalomszemlélete az 1840-es években. 441-467. p. In: SZABAD György (szerk.): *A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról*. Budapest: Tankönyvkiadó. 501 p.
53. DÉNES Iván Zoltán (2002): Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai In: *Regio*. 13 (4) 58–78. p. [letöltés: 2017.05.06. 13:25] <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00047/pdf/07.pdf>
54. DOMBOS Tamás - ZENTAI Viola (2011): Gazdasági antropológia. ELTE - MTA - Balassi Kiadó. [letöltés: 2017.03.12. 17:21] <http://eltecon.hu/files/gazdantropolmagyar.pdf> O.n.
55. Egyházközségi Munkásszakosztály. Katolikus lexikon, [letöltés: 2017.02.04. 13:00] <http://lexikon.katolikus.hu/E/EMSZO.html>, <http://lexikon.katolikus.hu/E/Egyh%C3%A1zk%C3%B6zs%C3%A9gi%20Munk%C3%A1sszakoszt%C3%A1ly.html>
56. ELIAS, Norbert (2004): A civilizáció folyamata. Budapest: Gondolat. 610 p.
57. EMSZO – Barankovics.hu, Kereszténydemokrácia tudásbázis [letöltés: 2017.01.17. 4:20] <http://barankovics.hu/keresztenydemokracia-adatbazis/mi-micsoda/emszo-egyhazi-kozsegi-munkas-szakosztalyok>
58. EÖTVÖS József (1981): A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II. Budapest: Helikon, 1123 p.
59. EÖTVÖS József (1846): Népoktatás I. In.: *Pesti Hírlap*, 1846. május 12. 673. sz. 323. [letöltés: 2017.05.01. 14:20] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1846_05/
60. EÖTVÖS József (1846): Népoktatás II. In: *Pesti Hírlap* 1846. máj. 29. 683. sz. 365. [letöltés: 2017.05.01. 14:21] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1846_05/
61. EÖTVÖS József (1846): Népoktatás III. In.: *Pesti Hírlap*, 1846. aug. 20. 729. sz. 115. [letöltés: 2017.05.01. 14:22] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1846_05/

62. ÉRDY Miklós (2010): A magyarság keleti eredete és hun kapcsolata. Budapest: Kairosz, 462 p.
63. FENYŐ István (1997): A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Budapest: Argumentum Kiadó 430 p.
64. FERGE Zsuzsa (2008): Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek? *Esély*, 19 (2) 3-14 p.
65. FERGUSON, Nail (2011): A civilizáció. A nyugat és a többiek. Budapest: Scolar, 52 p.
66. Filozófiai Kislexikon (1980) SZIGETI Györgyné, VÁRI Györgyné, VOLCZER Árpád (szerk.) Budapest: Kossuth. 422 p.
67. FRANG Gizella (2013): Jelentés és filozófia a magyar gazdasági szaknyelvben. In: KARLOVITZ János Tibor (szerk.): *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*, Komárno: International Research Institute, 2013. (317 p.), pp. 137-144. és <http://www.irisro.org/tarstud2013aprilis/24FrangGizella.pdf>
68. FÓNAGY Zoltán: Széchenyi István. In.: *História* 2002. (2.) 31-33. p.
69. FUKUYAMA (2014): A történelem vége és az utolsó ember. Budapest: Európa Könyvkiadó. 738 p.
70. FÜLEP Lajos (1971): Magyar művészet. Művészet és világnézet. Budapest: Corvina. 221–266.
71. FÜLEP Lajos [1979]: Európai művészet és magyar művészet [Bukarest: Kriterion] (Téka sorozat) 355 p.
72. FÜLEP Lajos (1976): Művészet és világnézet, cikkek és tanulmányok 1920-1970. Budapest: Magvető, 700 p.
73. FÜLEP Lajos [1984]: A magyarság pusztulása. [Budapest: Magvető] (Gondolkodó Magyarok) 64 p.
74. FÜZI László (2001): Németh László levelei Hartmann Jánoshoz. *Forrás*, 33. (11) [letöltés: 2017.05.01. 13:204] <http://www.forrasfolyoirat.hu/0111/fuzi.html>
75. GAZDIK Anna (2012): Szabadság-egyenlőség-testvériség a nyelvek között? *Nyelv és tudomány*, 2012. október 11. [letöltés: 2016.05.04. 14:20] <https://www.nyest.hu/hirek/szabadsag-egyenloseg-testveriseg-a-nyelvek-kozott?comments#>
76. GÁNGÓ Gábor (1966): A szabadság fogalma Eötvös József Uralkodó eszméiben. 9 p. *Korunk*, 2005 (szept.) [letöltés: 2017.03.12. 14:02] <http://korunk.org/?q=node/7976>
77. GEERTZ, Clifford (2001): Az értelmezés hatalma. Budapest: Osiris, 456 p.
78. GERGELY András (1983): Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság* 1983. (1.) 47-63. p.
79. GERGELY András (1972): Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Budapest: Akadémia, 175 p.
80. GERGELY András (2006): Széchenyi István (1791–1860) Pozsony: Kalligram, 207 p.
81. GERGELY András: Széchenyi István. *Rubicon* 1998. 3. sz. 15-17. p.
82. GERGELY Jenő (1997): A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. 164-170. old. [EMSZO, HIVATÁSSZERVEZET] Budapest: ELTE / Újkori Magyar Történeti Tanszék. 400 p.
83. GERGELY Jenő (1977): A keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Budapest: Akadémia. 357 p.

84. GERGELY Jenő (1977): A politikai katolicizmus Magyarországon (1890 – 1950). Budapest: Kossuth. 302 p.
85. GERŐ András (szerk.) (2014): Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. Habsburg Történelmi Intézet, 152 p.
86. GESELL, Silvio (2011): A természetes gazdasági rend. Budapest: Kétezerregy Kiadó. 380 p.
87. GIANONE András (2006): Az Actio Catholica története Magyarországon (1932–1948) Phd disszertáció tézisfüzet, ELTE [letöltés: 2017.03.01. 14:00] <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gianone/tezisek.pdf>
88. GICZY György: Egy katolikus agrármozgalomról. *Népszava* 2015. nov 14. 08:40 [letöltés: 2016.03.01. 14:10] <http://nepszava.hu/cikk/1076216-egy-katolikus-agrarmozgalomrol>
89. GLATZ Ferenc szerk.(2000): A magyarok krónikája. Budapest: Magyar Könyvklub-Officina Nova. 840 p.
90. GOLNHOFER Erzsébet (2004): Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949. [Pécs: Iskolakultúra] (Iskolakultúra-könyvek 23.) 150 p.
91. GULYÁS László (2014): Stratégiai menedzsment - Szun Ce-től a „Kék-Óceánig” Szeged: JATEPress, 198 p.
92. GULYÁS László – LENDVAI Edina – NAGY Mariann – RAB Virág – SZÁVAI Ferenc (2011): A modern magyar gazdaság története - Széchenyitől a Széchenyi-tervig. Szeged: JATEPress, 198 p.
93. GYÖRGYI Erzsébet (1974): A tojáshímzés díszítőkinccse. Néprajzi Értesítő. Budapest: Népművelődési Propaganda Iroda, 1974 (56) 5–85. old.
94. GYURGYÁK János (2001): A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest: Osiris. 788 p.
95. GYURGYÁK JÁNOS (2007): Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Budapest, Osiris. 395 p.
96. GYURGYÁK János (2012): Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Budapest: Osiris, és doktori disszertáció, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger, 2012. [letöltés: 2015.05.08. 18:57] <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/ad66e01a-ee6a-458b-85bb-863c43abde5e>
97. HALMOS Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriái a XIX-XX. századi lexikon- és szótárírodalom tükrében. *Századvég*, 1991. (2-3.) 131-169. p.
98. HANÁK Péter (1993): A tudomány kettős kötődése Eötvös József eszméiben In: GLATZ F. szerk.: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 348–351.p.
99. HANÁK Péter (1992): A polgárosodás fogalmai Széchenyinél, Széchenyi és a magyar polgárosodás. In.: *Somogy megye múltjából - levéltári évkönyv*. Somogy megyei Levéltár. 23. (23) 279-288. p.
100. HANGAY Zoltán (1991):19 történelmi arckép a 19. század magyar történelméből. Budapest: Trezor Kiadó, 202 p.
101. HARASZTI György (2004): A magyar-zsidó kapcsolatok antinómiái az első világháború után. *Magyar Zsidó Szemle* 1. (Új folyam) 141 – 156 [letöltés: 2016.05.29. 11:10] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarZsidoSzemle_2004
102. HATOS Pál (2013): Szekfű Gyula és a nemzedék toposza. *Kommentár*. 2013 (3) [letöltés: 2017.05.08. 08:43] http://kommentar.info.hu/szerzo/hatos_pal

103. HATOS Pál (2011): Az öreg Szekfű Gyula (1945–1955) *Kommentár*. 2011 (2) [letöltés: 2017.05.08. 08:40] http://kommentar.info.hu/attachment/0001/560_kommentar-1506-06-hatos.pdf
104. HATOS Pál (2015): Nyugatról Keletre? A köztes lét bukásai Szekfű Gyula történeti narratíváiban. *Kommentár* 2015 (6) 73-89.p. [letöltés: 2017.05.08. 08:41] http://kommentar.info.hu/attachment/0001/560_kommentar-1506-06-hatos.pdf
105. HAVAS Gábor és KULIFAY Albert (1992): A Soli Deo Gloria szövetség története [letöltés: 2017.05.04. 08:15] <http://sdg.org.hu/konyvek/havas-gabor-es-kulifay-albert-a-soli-deo-gloria-szovetseg-tortenete>
106. HEGEDŰS Géza (1976): A magyar irodalom arcképcsarnoka. Budapest: Móra, 414 p.
107. HEGEDŰS Géza (1991): A magyar irodalom arcképcsarnoka [letöltés: 2017.03.08. 08:43] <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/>
108. HEGEDŰS Mihály (2015): az egészségügy intézményi rendszerében végbement és folyamatban lévő integrációs folyamatok gazdasági hatásainak értékelő elemzése. Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron. PhD értekezés
109. HÓMAN Bálint munkái CD-room, Arcanum
110. HONVÁRI János szerk.(2003): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest: Aula, 682 p.
111. HOPPÁL Mihály - JANKOVICS Marcell - NAGY András - SZEMADÁM György (1990): Jelképtár. Helikon Kiadó, 256 p.
112. HORVÁTH Dóra – MITEV Ariel (2015): Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv. Budapest: Alinea, 394 p.
113. HOZSANNA (1971) Budapest: Szent István Társulat. 528 p.
114. HUSZÁR Tibor (1994): Jászi-dilemmák. *Szociológiai Szemle* 1994 (1.) 3–31. p. [letöltés: 2017.03.12. 11:10] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_SzociologiaiSzemle_1994
115. JÁSZI Oszkár (1915): A közép európai gazdasági közeledés és a magyarság jövője. *Husadik Század*, 1915 (8.) 126-131. [letöltés: 2017.03.12. 11:11] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/HusadikSzazad_1915
116. JÁSZI Oszkár (1988): A monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Budapest: ÁKV-Maecenas– reprint, 134 p.
117. JÁSZI Oszkár (1986): A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Gondolat, Budapest. 316 p.
118. JÁSZI Oszkár (1916): Közép európa. *Husadik Század*, 1916 (6-7.) 446-461. [letöltés: 2017.03.12. 11:14] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/HusadikSzazad_1916
119. JÁSZI Oszkár (1989): Magyar Kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Budapest: Magyar Hírlap. 254 p.
120. JERKUS Tibor Istvánné (2011): Neologizmusok a magyar gazdasági szaknyelvben. Pannon Egyetem, PhD értekezés 2011
121. JERKUS Tibor Istvánné Kovács Erika (2009): Euroterminológia és a magyar gazdasági szaknyelv. *MANYE*. Eger, 2009. Az előadások összefoglalói - Magyar gazdasági és üzleti szaknyelv [letöltés: 2013.03.10. 11:20] www.mig-komm.eu/system/files/Geschäftssprache%20Ungarisch.doc
122. JOÓB Márk (2011): A hitbéli meggyőződés a gazdasági rendszert is meghatározza. *Reformatus.hu* 2011. október 29., szombat. [letöltés: 2018.05.01. 11:05] <http://reformatus.hu/mutat/a-hitbeli-meggyzdes-a-gazdasagi-rendszert-is-meghatarozza/>

123. KÁLDY György (ford.)(1949): Újszövetségi szentírás. Budapest:Szent István Kiadó 555 p.
124. KÁLLAY Béni (1883): Kelet és Nyugot határán. M.T. Budapest: Akadémia Könyvkiadó, 69 p.
125. KÁKONYI Péter (2004): Fülep Lajos élete és legendája *Magyar Nemzet*, 2004. február 24., kedd 00:00; [letöltés: 2017.05.04. 11:10] <https://mno.hu/grund/fulep-lajos-elete-es-legendaja-657898>
126. KECSKÉS Pál (1933): A keresztény társadalomelmélet alapelvei. Budapest: Szent István Társulat, 646 p. és [letöltés: 2017.05.14. 08:10] https://www.unitas.hu/sites/default/files/kecskes_pal_a_kereszteny_tarsadalomelmelet_alapelvei.pdf
127. KEMÉNY Gábor (1927): Szabó Dezső és a magyar sorsprobléma. *Korunk*, 1927 (szeptember) [letöltés: 2017.03.12. 14:55] <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1927&honap=9>
128. KENYERES Ágnes főszerk. (1986): Kulturális kisenciklopédia. Budapest: Kossuth. 786 p.
129. KENYERES Ágnes (szerk.): Magyar életrajzi lexikon 1000–1990 [letöltés: 2016.07.11. 11:10] <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>
130. KEYNES (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kk., 430 p.
131. KIM, W. Chan & MAUBORGNE, Renée (2008): Kék óceán stratégia - A verseny nélküli piaci tér. Budapest: Park Kiadó, 304 p.
132. KINGSLEY (2015): Főnix generáció. Budapest: Angyali Menedék, 192 p.
133. KIRÁLY István (1986): Az ellentmondások írója – Szabó Dezső. *Alföld*. 1986 (10) 56-74. p.
134. KISS Endre: Liberalizmus, decizionizmus, történelmi gyakorlat. Széchenyi István a modern nemzetté válásról. *Valóság* 1994. (2.) 71-81. p.
135. KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.) (2005): Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris, 950 p.
136. KISZELY István (2000): A magyarok eredete és ősi kultúrája I – II. Budapest: Püski 1500 p.
137. KOCSIS István (1996): A Szent Korona tana. Budapest: Püski. 300 p.
138. KOPP Mária (2008): Magyar lelkiállapot, 2008: Esélyerősítés és életminőség és a mai magyar társadalomban. Budapest: Semmelweis, 621 p.
139. KOSÁRY Domokos: „Az eszközök egyike valék”. *História* 2002. (9-10.) 51-53. p.
140. KOSÁRY Domokos (1978): Széchenyi, a naplóíró és a történelmi személyiség. *Irodalomtörténet*. 1978 (3.) 489-526.
141. KOVÁCS Dávid (2017): Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon. Budapest: Károly Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 190 p.
142. KOVÁCS Gábor (2007): Mi volt a magyar 1939-ben, és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma. *Magyar Tudomány*, 2007 (03.) 301. o. [letöltés: 2017.03.12. 16:11] <http://www.matud.iif.hu/07mar/11.html>
143. KOVÁCS György (2004): Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme”. In: CZAGÁNY L., GARAI L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged: JATEPress, 105-123.p. (SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei) [letöltés: 2017.02.01. 11:03] www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=39874

144. KOVÁCS K. Zoltán: Ötven éve indult a KALOT. In: VIDA et. ali: *Félbemaradt reformkor*. 1990:19-20. p.
145. KÖVÉR György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. (1-250. p.) In: KÖVÉR György – GYÁNI Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris és: [letöltés: 2017.01.09. 17:10]
http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_520_magyarorszag_tarsadalomtortenete/index.html
146. KUNSZABÓ Ferenc (1983): *És ég az oltár*. Széchenyi István életműve. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 474 p.
147. [A] külön Szabó Dezső. In: *Cultura*, 2015. (január 13.) [letöltés: 2017.03.12. 14:54]
<http://cultura.hu/kultura/a-kulonc-szabo-dezso/>
148. LACKÓ Miklós (1988): *Korszellem és tudomány*. Budapest: Gondolat (372 p.)
149. LAJTAI L. László (2004): *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848, A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Pécs - Budapest: Országos Széchenyi Könyvtár - Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 131 p. (Iskolakultúra) [letöltés: 2018.03.12. 10:10] <http://docplayer.hu/5510982-Nemzetkep-az-iskolai-tortenelemoktatásban-1777-1848.html>
150. LAJTAI L. László (2009): „Nemzeti történelem” vagy nemzet és történelem? (29-47. p.) In: CIEGER András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier, 322 p. [letöltés: 2016.09.12. 11:15]
http://atelier.org.hu/upload/category/mta_elte_atelier/kotoerok1.2_lajtai_laszlo.pdf
151. LÁNG Péter (1980): *Gyermekproletárok Magyarországon. História*, 1980 (02.) [letöltés: 2016.09.12. 14:10] <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80-02/ch03.html>
152. LÁNYI András (1992): *A kettészakított üstökös*. Budapest: Liget Műhely, 208 p.
153. LÁSZLÓ Gyula (1997): *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Püski, 384 p.
154. LÁSZLÓ Gyula (1999): *Múltunkról utódainknak I-II*. Budapest Püski, 1044 p.
155. LENDVAI L. Ferenc - NYÍRI J. Kristóf (szerk.)(1985): *A filozófia rövid története. A védáktól Wittgensteinig. Kossuth: Budapest. 280 p.*
156. LEÓ XIII. pp. (1891): *Rerum novarum*. In: Magyar Katolikus Konferencia honlapja, [letöltés: 2017.12.12. 17:10] <https://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125>
157. LOSONCZ Márk – LOSONCZ Alpár (2016): *Fasizmus, posztfasizmus, neoliberalizmus*. 159-185.p. In: BÖCSKEI Balázs (szerk.): *A forradalom végtelensége. Tanulmányok Lukács Györgyről*. Budapest: L'Harmattan, 248.p.
158. Magyar Értelmező Kéziszótár (2003) PUSZTAI Ferenc (főszerk.) Budapest: Akadémia Kiadó 1507 p.
159. Magyar Etimológiai Nagyszótár in: TÓTHFALUSI István: *Szó - Tár - Lat (szótárak és lexikonok)*. Budapest: Arcanum [CD-room]
160. Magyar nemzetstratégia I-II. (2008, 2009) Szerk: VARGA DOMONKOS György. Püski kiadó, Budapest, I. 776 p, II. 660 p.
161. [A] magyar nyelv könyve (1997) Budapest: Trezor. A. JÁSZÓ Anna (szerk.) 623 p.
162. [A] magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV. (1967 - 1995) BENKŐ Lóránd (főszerk.) Budapest: Akadémia Kiadó. 3976 p.
163. [A] magyarok krónikája (2000) GLATZ Ferenc (szerk.). Budapest: Magyar Könyvklub, Officina Nova. 840 p.

164. [A] magyar nyelvújítás szótára (1999) SZILY Kálmán (szerk.) Budapest: Nap Kiadó faximile: Budapest: Hornyánszky Viktor Kiadása (1902) 662 p.
165. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig (2001) 5. kiadás. HONVÁRI János (szerk.) Budapest: Aula Kiadó. 682 p.
166. MARÁCZ László (1999): Módszertan-elméleti irányelvek a magyar nyelv kutatásához *Turán* XXIX. (2.) 1999/2000. 6. 23-34.
167. MÁRFAI MOLNÁR László (2005): 120 éve született Fülep Lajos: Az ironikus publicista. *Magyar Narancs*. 2005 (10.) 3. (10.) [letöltés: 2017.05.04. 19:40] http://magyarnarancs.hu/konyv/120_eve_szuletett_fulep_lajos_az_ironikus_publicista-52769
168. MÁRFAI MOLNÁR László (2016): Érték és megismerés Fülep Lajos művészetfilozófiájában. *Confessio*, 2016 (4.) [letöltés: 2017.05.04. 19:42] <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:eSDT4fwAhcIJ:confessio.reformatus.hu/ertek-es-megismeres-fulep-lajos-muveszetfilozofiajaban+&cd=14&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>
169. MÁRFAI MOLNÁR László (2010): Kockázati tőke és kreativitás. Mert posztindusztriális világban élünk... 83-90. p. In: KARIKÓ Sándor (szerk): *Kockázati társadalom és felelősség*. Budapest: Áron kiadó, 225 p.
170. MARÓTH Miklós (1997): Az értelmiség szerepe In: ifj. FASANG Árpád (szerk.): *A (magyar) értelmiség hivatása*. Budapest: Mundus, Magyar Egyetemi Kiadó. 530 p.
171. McGUIGAN, Jim (2013): A kapitalizmus vezérlő elvei. *Eszmélet*, 2013. (október 1.) 1-29. p. [letöltés: 2017.01.02. 16:10] http://www.eszmelet.hu/jim_mcguigan-a-kapitalizmus-vezerlo-elvei/
172. MEGYESI Csaba (2004): Szekfű Gyula. *Múlt-Kor* 2004. (szeptember 1. 00:38) [letöltés: 2017.03.12. 16:22] <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=6741>
173. MISKOLCZY Ambrus (2015): Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszerűtlen időszerűsége. Széjegyzetek Dénes Iván Zoltán A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. *Valóság*, 58. (11.) (2015. november)
174. MONOSTORI Imre (2002): „Magyarság és Európa” - Németh László magyarságképe *Hitel*, 2002. (szeptember) [letöltés: 2017.03.25. 12:48] <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00009/nemzet.html>
175. MONOSTORI Imre (2003): A magyar zsidóság képe Németh László tanulmányaiban. *Hitel*, 2003. (szeptember) [letöltés: 2017.03.25. 12:28] <http://epa.niif.hu/01300/01343/00021/muhely.html>
176. MÓRICZ Zsigmond (2004): A magyarság rendeltetése. Budapest: Természet- és társadalombarát fejlődésért közalapítvány - Kortárs Kiadó, 175 p.
177. NAGY Tőhötöm (1990): Jezsuiták és szabadkőművesek. Szeged: Universum. 493 p.
178. NÁRAY-SZABÓ Gábor–OSZTIE Zoltán–TORDÁNÉ Petneházy Judit (szerk.) (2018): Újra néven nevezzük. Erények a közéletben? [Budapest:Stratcom] (Az idők jelei 2018) 105 p.
179. NEMERE István (2015): Széchenyi István magánélete. Akit nem értettek meg. Budapest: Csengőkert, 205 p.
180. NEMESI Attila László (2000): Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar nyelv*. 96. (4.) 418-436.p. [letöltés: 2013.05.25. 12:38] www.c3.hu/~magyarnyelv/00-4/nemesi.htm

181. NEMESKÜRTY István (2006): *Mi, magyarok - Történelmünk ezerszáz éve*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó. 420 p.
182. NÉMETH István Péter (2013): A belvilág jegyzője - Eötvös József katolicizmusa. *Kortárs* 57. (2.) 2013. (február) és [letöltés: 2016.10.25. 10:48] <http://www.kortaronline.hu/2013/02/arch-belvilag-jegyzoje/15203>
183. NÉMETH Judit (2002): Németh László és a „kétféle műveltség” A Pedagógus. Németh László univerzuma. *Ponticulus Hungarolus*, VI. (10.), 2002. (október) Budapest: Helio-Biblos, O.n. [letöltés: 2017.02.18. 12:13] <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/nemeth-laszlo-univerzuma-03a.html#a-negy-konyvrol>
184. NÉMETH Lajos (1985): Fülep Lajosról (tanulmány, II.). 155-157. p. *Jelenkor*, 28. (2.) 1985. (február)
185. NÉMETH László (1982): *A minőség forradalma, Kisebbségben*. Budapest: Püski. 1342 p.
186. NÉMETH László (2002): *Magam helyett– tanulmányok az életemről*. NÉMETH Ágnes (szerk.) Budapest: Püski. 344-347. p.
187. NYAKAS Judit (2009): *Idegen nyelvi hatások a logisztikai szaknyelvben*. MANYE Eger, 2009. [letöltés: 2013.05.25. 11:58] www.mig-komm.eu/system/files/Geschäftssprache%20Ungarisch.doc
188. OBRUSÁNSZKY Borbála, MARÁCZ László (szerk.) (2011): *A hunok öröksége*. Hun-Idea, 478 p.
189. OPLATKA András (2005): *Széchenyi István*. Budapest: Osiris. 545 p.
190. ORLÓCI István (1992): A "methodikus" Széchenyi. *Magyar tudomány* 37. (4.)
191. ORMOS Mária - ENGEL Pál (szerk.) (1988): *Világtörténet évszámokban I - III*. Budapest: Gondolat. 235 p.
192. OROSZ István (2000): *Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról*. Debrecen: Multiplex Media-DUP, 196.
193. ORTEGA Y Gasset, José (1938): *A tömegek lázadása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 221.p. [letöltés: 2018.05.05. 12:18] http://mtdaportal.extra.hu/books_kulf/ortega_y_gasset_jose_a_tomegek_lazadasa.pdf
194. ŐZE Sándor (2009): *Nemzettudat és histográfia*. Budapest: Hamvas Intézet, 271 p. [letöltés: 2013.05.29. 19:18] http://www.hamvasintezet.hu/uploads/assets/files/oze_nemz-hist_eloszo.pdf
195. PALMER, Tom G. szerk. (2012): *Erkölcös kapitalizmus*. Ad Librum Kiadó, 192 p.
196. PÁL József - ÚJVÁRI Edit (2001): *Szimbólumtár*. BORUS Judit és RUTTKAY Helga (szerk.). Budapest: Balassi Kiadó, 262.
197. PATAKI Ferenc (2011): *A varázsát veszített jövő*. Budapest: Noran Libro, 330 p.
198. PATURI, Felix R. – BROCKS, Manfred – MATTHES, Michael – UHLMANN SICK, Bernd – SCHRAMM, Margit – VOGES, Christine (szerk.) (1991): *A technika krónikája*. Budapest: Officina Nova, 671 p.
199. PERECZ László (1998): *A felvilágosodás unokája. 185 éve született Eötvös József*. *Népszabadság*. 1998. 56.
200. PESTI HÍRLAP 1841-1842. Arcanum Digitális Adattár [letöltés: 2017.05.01. 14:21] <http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap>

201. PÉTERFI Gábor (2009): Szabó Dezső és Trianon. Budapest, – doktori értekezés [letöltés: 2017.07.19. 19:11] <http://doktori.btk.elte.hu/hist/peterfigabor/diss.pdf>
202. PIUSZ XI. (1931): Quadragesimo anno. [letöltés: 2017.07.19. 19:20] <http://tarsadalomformalas.kife.hu/xi-pius-papa-quadragesimo-anno/>
203. POPPER Péter (2010): Lélekrágcsálók. Budapest: Kulcslyuk Kiadó. 270 p.
204. POSZLER György (2008): Vándorok és bujdosók - Asszimiláltak és disszimiláltak In: *Korunk* 2008 (Május) [letöltés: 2017.05.05. 11:21] <http://korunk.org/?q=node/8899>
205. PUSZTAI Ferenc (főszerk.) (2003): Magyar értelmező kéziszótár. Budapest: Akadémia, 1507 p.
206. REMÉNYI Andrea Ágnes: Nyelv és társadalmi nem; *Replika* (45–46) 2001. (november): 153–161. p. [letöltés: 2014.04.02. 14:20] http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-606/replika/45_46/TPUBL-A-606.pdf
207. RICOEUR, Paul (2000): Történelem és retorika. In:[Narratívák 4.]THOMKA Beáta (szerk.): *A történelem poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó.11-24. p.
208. RIGÓ Balázs (2013): A szociális igazságosság Varga László S.J. munkásságában. [letöltés: 2017.03.11. 12:50] real.mtak.hu/22001/1/Rigo_Balazs_2013.pdf
209. RING Éva (1986): Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Budapest: Magvető, 671 p.
210. ROMSICS Ignác (2007): A „katasztrófa” okai. Avagy a „Mohácsok és a Trianonok” története... *Korunk*, 2007 (július) [letöltés: 2017.03.11. 12:49] <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3636.html>
211. ROMSICS Ignác (2011): A szellemtörténeti iskola és legnagyobb hatású képviselője: Szekfű Gyula. In: GÖZSY Zoltán, DÉVÉNYI Anna (szerk.) *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai*. (Egyetemi jegyzet), Pécs: PTE, O.n. [letöltés: 2017.03.11. 12:52] http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/a_szellemtortneti_iskola_s_legnagyobb_hats_kpviselje_szekf_gyula.html
212. ROMSICS Ignác (2008): Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek 2002-2008. Budapest: Osiris, 2008.
213. ROMSICS Ignác (2017): Magyarország története. Budapest: Kossuth. 543 p.
214. ROSTA István (1999): Magyarország technikátörténete (a honfoglalás korától a III. évezred kezdetéig) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 475 p.
215. RUINI, Camillo: Vállalkozás és keresztény humanizmus. *Kommentár*, 2007 (3) 59-62. p. [letöltés: 2017.03.11. 12:57] http://kommentar.info.hu/attachment/0001/418_kommentar0703.pdf
216. SAHLINS, Marshall (2010): La Pensée Bourgeoise; A nyugati társadalom mint kultúra. *Replika* 72. 2010 (3.) 17-48 p.
217. SÍKLAKI István (1994): A meggyőzés pszichológiája. Pszichológia sorozat. Scientia Humana Társulás, Budapest. 188 p.
218. SÍKLAKI István (2008): Szóbeli befolyásolás - I. Nyelv, gondolkodás, kultúra. 348.p., II. Nyelv és szituáció. 324.p. Typotex Elektronikus Kiadó Kft.
219. SKRABSKI Árpád - KOPP Mária (2007): A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigília*, 2007 (12.) [letöltés: 2018.03.10. 12:53] <http://vigilia.hu/regihonlap/2008/10/skrabski.htm>

220. SNYDER, Timothy (2017): A zsarnokságról. Húszeck a huszadik századból. Budapest: XXI. század Kiadó. 175 p.
221. SOMBART, Werner (1922): Kapitalizmus és szocializmus (Gobden Könyvtár, 14.) Budapest: Cobden Szöv. kiad., 28 p. <http://mek.oszk.hu/15200/15263/>
222. SOMBART, Werner (1908): A szocializmus és a szociális mozgalom (Társadalomtudományi Könyvtár) Budapest, Grill Károly Könyvkiadó. 420 p. <http://mek.oszk.hu/15500/15590/15590.pdf>
223. SPANN, Othmar (1931): A gazdaság átka és áldása a különböző közgazdasági tanok megítélése szerint. *Ars nature*. [letöltés: 2013.03.10. 12:52] [\(1-11.p\)](http://arsnaturae.hu/folyoirat_1_2/spann_gazdasag)
224. SPENGLER (2011): A Nyugat alkonya I-II. 2. átdolgozott kiadás. Budapest: Noran Libro. 1253 p.
225. SPIRA Veronika (2009-2010): Miniesszék I. - Látogatás a zengővárkonyi tiszteletes úrnál [letöltés: 2017.03.10. 10:50] <http://www.spiraveronika.hu/zengovarkony.pdf>
226. SURBÁN Zoltán szóbeli közlés (1970 – 1984 között)
227. SURBÁN Zoltán (2016): Megfojtott kiáltás. versek 1935-1984. Sopron
228. SURBÁN Zoltán: Németh László (1970 körül) – kézirat
229. SZABÓ Miklós: Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében. *Mozgó Világ* 1983. (4.). 50- 60. p.
230. SZABAD György (1976): Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi-Kossuth vita. *Tanulmányok Deák Ferencről*. [Zalai Gyűjtemény 5.] Zalaegerszeg, 247-278. p.
231. SZABÓ Á. Töhötöm (2015): Az egyedi és az általános feszültségei: a kulturális antropológia tanulságairól a globális világban. Morálitás, kultúra, gazdaság: átfedések vagy ellentétek? *Regio* 23. (2.) 106-121. [letöltés: 2016.09.12. 10:50] <http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/52>
232. SZABÓ Dezső (1923): Új magyar ideológia felé. *Auróra*; (I.) 1923. január. 20.
233. SZABÓ Dezső (1975): Az egész látóhatár I-II. – tanulmányok. USA (Lyndhurst, N.J.): Kaláka, 327, 328 p.
234. SZABÓ DEZSŐ (1929): Az út – előre. A belső válság megoldása felé. (Kritikai Füzetek, II. füzet) 1929. október. Boór Bálint kiadása, 42 p.
235. SZÉCHENYI EMLÉKEZETE - Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1864-1944. Szerk.: Anka László (2010). Budapest: Akadémiai Kiadó – Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 416 p.
236. SZÉCHENYI István minden írása (2003) Logod Bt. (CD-room)
237. SZÉCHENYI István: Válogatott munkái I-II. Budapest: Franklin Társulat. 367; 409 p.
238. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.) (1985): A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról. Budapest: Magvető, 250 p.
239. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1999): A Nemzeti hagyományok időszerűsége. *Valóság* 1999.(6.) 31-43. p.
240. SZÉKELY Csaba 2010): Komplementer pénz és a helyi gazdaságélénkítés. *Gazdaság és Társadalom*, 2010 (1), 83–95. p.
241. SZEKFŰ Gyula (1988): A magyar állam életrajza. Budapest: Dick Manó, Maecenas (1917. reprint), 263 p.
242. SZEKFŰ Gyula szerk. (1939): Mi a magyar? Budapest: Magyar Szemle Társaság, 556 p.
243. SZEKFŰ Gyula (1934): Három nemzedék és ami utána következik; Királyi Magyar Budapest: Egyetemi Nyomda, 508 p.

244. SZENTES Tamás et alii (2005): Fejlődés, versenyképesség I.-II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 410, 292 p.
245. SZIGETI Györgyné – VÁRI Györgyné – VOLCZER Árpád szerk. (1980): Filozófiai Kislexikon. Budapest: Kossuth 422 p.
246. SZILY Kálmán (1902/1999): A magyar nyelvújítás szótára. (NyÚSz) (Budapest: Hornyánszky) Budapest: Nap Kiadó, reprint;
247. SZOLLÁTH Hunor (2006): Fülep Lajos és egy erdélyi református egyházközség. *Korunk*, 2006. (június) [letöltés: 2017.03.10. 10:51] <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00114/1749.html>
248. SZŐCS Zoltán (2011): Szabó Dezső – Enciklopédia. Budapest: Kairosz 372. p.
249. SZŰCS Jenő (1984): Nemzet és történelem. Tanulmányok. Budapest: Gondolat, 669 p.
250. SZVÁK Gyula (é.n.): Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához II Budapest. (Letöltés:2017.06.18. 12:03) 1-15
251. TÓTH Zoltán József [2002]: Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. sz. végétől napjainkig. [Budapest: Szent István Társulat] 350 p. (Societas Perfecta)
252. UNGVÁRY Krisztián (2001): A „kétfrontos harc”: zsidó- és németellenesség. Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*. 6. (6.) 74-92.p. [letöltés: 2017.04.02. 12:52] <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ertelmiseg-es-antiszemita-kozbeszed>
253. VARGA Domonkos György szerk. (2008, 2009): Magyar nemzetstratégia I-II. Püski kiadó, Budapest, I. 776 p, II. 660 p.
254. VARGA László S.J.(1933): Új társadalmi rend. Budapest: Magyar Kultúra, 80 p.
255. VELIKY János (2008): Reformkor – a változások kora. *Magyar Tudomány*, 2008 (10.) 1238. p. [letöltés: 2017.03.11. 12:44] <http://www.matud.iif.hu/08okt/09.html>
256. VERES András (2013): Szabó Dezső újraértékelése. *Jelenkor*. 56. (1.) 60. p. Jelenkor online, [letöltés: 2017.03.11. 12:43] <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2635/szabo-dezso-ujraertekelese>
257. VIDA István (1980): Kerkai Jenő útjai. [letöltés: 2017.05.10. 08:50] http://www.boldogsag.net/index.php?option=com_content&view=article&id=14940:kerkai-jen-utjai-kalot&catid=1003:eletsors-peldazatok-szellemiseg-lelkuelet-es-arc-&Itemid=639
258. VIDA István levelei (magántulajdon)
259. VIDA István (et alii szerk.) (1990): Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújulása? Róma: K.n., 422 p.
260. Vida István (1938): Magyar munkás káté, Budapest Reprint utánnomás, Püski, é.n. A.C. Munkásmozgalma. EMSZO Központ (48.p.)
261. VITÁNYI Iván (2002): A civilizáció és a kultúra paradigmái. *Magyar Tudomány*, 2002(6) 720. p. [letöltés: 2017.02.10. 09:50] <http://www.matud.iif.hu/02jun/vitanyi.html>
262. WORLD HAPPINESS REPORT 2015 Ed: J. Helliwell, R. Layard, J. Sachs. United Nations. [letöltés: 2017.02.10. 09:52] worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2015/04/WHR15.pdf
263. Wörgl-i példa [A] (2011). *Econom.hu*, 2011. augusztus 27. [letöltés: 2017.02.02. 09:11] <http://www.econom.hu/a-worgl-i-pelda/>

264. ZAICZ Gábor (szerk.) (2006): Magyar szavak és toldalékok eredete, Budapest:Tinta. 1024 p. (A magyar nyelv kézikönyvei: 12.)
265. ZEGERNYEI (2013): Szabó Dezső a legnagyobb szájú magyar- és finnugrista. In: *Nyest.hu* 2013. október 11. [letöltés: 2017.02.10. 07:50] <https://www.nyest.hu/renhirek/szabo-dezso-a-legnagyobb-szaju-magyar-es-finnugrista>
266. ZUNDEL, Stefan (1998): Das Rad neu zu erfinden? in: *Ökologisch Wirtschaften* (2) 1998. [letöltés: 2017.02.10. 08:10] <http://oekologisches-wirtschaften.de/index.php/oew/article/view/929>

V. MELLÉKLETEK

5.1. Szaknyelvi szószedet és értelmezés

- 1) Ad: első latin írásos említése: 1130-40: *odun*¹¹⁰ (adván) forma. Az 1195-ös Halotti Beszédből is tudjuk - *odutta vola* (adta), hogy a kifejezés 'adományoz' jelentésben szerepel. Ez a jelentés megmaradt az 1807-es feljegyzésben is, az 1416 utáni (Müncheni Kódex) *elad* forma már utal a kereskedési célra; A Czuczor-Fogarasi (Cz-F) szótár szóértelmezései között is szerepel ez a jelentés. Sőt, a Magyar Értelmező Kéziszótár (MÉKSz) jelentést meghatározó szinonim kifejezéseinek sorában (*nyújt, tesz vkinek vmit; meghatározott céllal, rendeltetésszerűen valamit tesz; segít; hozzátesz vmit; ajándékoz, adományoz; használatra átenged, rendelkezésre bocsát; létrehoz, eredményez; szolgált; munkát, teendőt kijelöl; rendez, szervez; pályára helyez; bemutat, eljátszik; közöl, kinyilvánít; megfenyít; tulajdonít vmit vmnek...*) a pénzért *elad, árul*; tartalom elenyésző hányad. Az ad szóbokor tehát leginkább az önként ad, ajándékoz értelmű.
- 2) Adó: Első említése 1405-ből való, vth ado (út adó) formában. 1416 körül már megjelenik az *adoffagot* (adósság-ot) alak. A Cz-F kétféle szóbokor-értelmezést ír, mindegyik az ad alapalakra vezetendő vissza: 1) *tartozásképpen fizetendő* 2) a *fejedelemnek vagy államnak fizetendő meghatározott pénz- vagy termékmennyiség*. Az Ért.KSz. szóhasadással (azonos hangalak, eltérő jelentés) keletkezett jelentést is megad: *táv. állomás*; de mint látjuk, ez természetes származéka az alapalaknak, jelentésben is. A gazdasági szaknyelvre vonatkozó értelmezés a szótár szerint: *kötelező jellegű rendszeres pénzbeli hozzájárulás*. A főnévvé vált forma újabb szóbokrokat alkot összetétel útján: - *behajtás*; - *bérlő*; - *bevallás*; - *csalás*; - *elengedés*; - *ellenőr*; - *előleg*; - *eltitkolás*; - *fizető*; - *fizetés*; *forrás*-; - *főkönyv*-; - *hátralék*, - *hatóság*, - *hivatal*; *jövedelem*-; - *kedvezmény*; - *kivetés*; - *köteles*; - *kulcs*; - *rendszer*; illetve: *adós*; *adósság*; - *állomány*; - *szedő*, - *tartozás*; - *átütemezés*; - *teher*; - *tiszt*; Ezek az összetételek már az államigazgatás szemszögéből adják a jelentést, és a fenyegető, hatósági nyelvezetet tükrözik.
- 3) Ár, Áru: Első említése: 1138-tól ismert, *aruhdi* (árulja) alakban. 1350-ből már a korai alapigéből szóösszetétellel alakult főnévre találunk példát: *ruhaarrus* (ruhaárus). Ért.KSz. szerint *forgalomba kerülő termék; árucikk; szállított anyag, tárgy*; Napjainkban 58 összetétellel született származéka van, elsősorban a gazdasági nyelvben. A Cz-F: meghatározásaiból egyrészt a ma is használt értelmezés látszik (*eladásra, vásárra szánt, s alku alá bocsátott jószág, legyen az ingó vagy ingatlan*), de fel kell figyelni egy lényeges meghatározásra is: *a rendes kalmárok és kereskedők vásári cikkelyei* – ez a definíció a korabeli magyar gazdaság gondolkodásának jellemzőjeként is felfogható! Eredete a régmúltba nyúlik vissza, s bár a TESz tévesnek tartja az ér fogalomhoz kapcsolódó eredetizetést és a türk kapcsolatot, minden esetre egy fejlett, szteppei kereskedelem szava, s egyértelmű az összefüggés az ér/érték, mér/mérték szavunkkal. Feltételezhető, hogy a sztepppei ősi szókészlet maradványa. Ennek az értelemnek a nyelvújítási származéka az Árfolyam összetétel.
- 4) Bank: Első ma ismert említése: 1541-ből való "nem attad az en pinzemet az bänkra" (nem adtad az én pénzemet a banknak.) Mivel a nyelvtörténetből tudjuk, hogy a

¹¹⁰ A szómagyarázatoknál az első alak az eredeti írásmód szerinti, a zárójelbe tett forma a mai írásmód szerint jegyzett, eredeti értelmű kifejezés. A kurzivált szövegek a lexikonokból vett citátumok.

- kifejezés először pénzváltó asztalát jelentette – ez az értelmezés aztán kikopott a nyelvből -, ebben az esetben is erre az értelmezésre kell hagyatkoznunk. A bank mai jelentése későbbi átvétel (TESZ, 1995). A *pénzintézet, illetőleg valami érték őrzőhelye* értelem aztán újabb szóösszetételeket hozott, a mai nyelvben legalább 46 forma létezik.
- 5) Barter: e fogalom 1862 után válhatott a gazdasági nyelv részévé, hiszen a korának legnagyobb és legalaposabb szótára, a Czuczor Gergely és Fogarasi János által összeállított, még nem ismeri.
 - 6) Bátorság, közbátorság: Széchenyinél, Deáknál és Eötvösnél is megjelenő fogalmak, vállalkozói szellem jelentéssel. A szó alapalakja az 1100-as évek irataiból felbukkan személynévként [Bahatur] és melléknévként egyaránt. Ez utóbbi a ma is használt 'bátor, merész' jelentésben, de éppen az 1800-as évek végén 'biztonság' jelentésben is szerepel (TESZ). Ősiségét a türk–perzsa eredet, sztyeppei használat is mutatja ('Bayatur'), szintén 'hős, bátor' értelemben. Nem véletlen, hogy a reformkor gondolkodói a gazdálkodás kapcsán előszeretettel alkalmazták, hiszen a merészség szükséges a vállalkozáshoz, miként a kiszámíthatóság is, ez adja meg a biztonságot.
 - 7) Becslés: 1410 körül még a tisztelet, megbecsülés értelemben szerepel a fennmaradt iratokban, 1470-ben viszont már fosztóképzős származékát is lejegyezték: *becwletlenfeg*. A későbbi fennmaradt emlékekben már a tisztesség értelme is egyértelmű (TESZ). Cz-F. a becslés fogalmához az „ár-szabályozás” szinonimát rendeli.
 - 8) Befektetés: késői szó, sem a CZ-F, sem a TESZ nem említi. Alapszava, a fek~ ősi szavunk. Jelentése a mai fekszik igével azonos. A befektetés mint származékszó, egyértelműen utal a vagyon, a pénz „elfektetésére”, használatának mellőzésére.
 - 9) Belgazdaság: a szóösszetétel első tagja az 1195-ös Halotti Beszédből ismerős: a „bele”, mint már a raggá váló határozószó-forma: „*ef veteve wt ez muncas vilagbele*” (TESz) Az eredeti belső, bél jelentéshez kapcsolódott a gazdaság fogalomhoz, mint annak jelölője: az országban belüli gazdaság értelme.
 - 10) Bér: Ma ismert első alakja 1121-es: *Byr* (bér), de a bír, birtokol értelmet is látnunk kell benne. A Cz-F meghatározása szerint: „általán bizonyos dologért járó díj, fizetés, ára valaminek, nevezetesen a) valamely szolgálat fejében fizetett, vagy fizetendő díj, zsold. 2) Más jószágának haszonvételeért adott díj”. Lényeges Cz-F szerinti gyökvonatkozása: b+ér „*melyből érték, érdem stb. származtak.*” Fogalmazhatnánk úgy is: a bér eredendően valakinek/valaminek a belső értékét jelentette. Ezzel szemben ma az eredeti jelentés mellé (*díjazás*) újabb jelentések, származékszóként – összetétellel – pedig szinte kizárólag a pénz-központú értelmezések léteznek. Bér ~el: a bér eredetét csuvasos töröknék tartják a nyelvészek (TESz, Et. Szót.), de a fenti okfejtések és a legújabb régészeti kutatások alapján a nagyállattartó és azzal kereskedő népek sztyeppei műveltségének és nyelvének része lehetett.
 - 11) Beszéd: a szed alapszó első ismert adata egy 1078-as szövegtörredékben jelenik meg. (TESz) 'Összegyűjt' értelemben ősi szavunk. Később az adók beszédése is a szóbokrot gyarapítja.

- 12) Birtok: a 'bír' alapszó első ismert alakja 1372 körülre datálható: „ky byrya uala czelekedew eletnek es yfteny edes eletnek nagy malaftyat” – birtokol értelemben, de ez egyházi vonatkozásban a belső szakralitást is mutatja. Eredeti jelentését a TESz a 'hatalmában van' jelentéssel azonosítja.
- 13) Bizalom: ősi szavunk (TESz), a bizony „biza” és a bízik szavak azonos alapjából eredeztethető. A hit, bizalom Istenhez kötődő, szakrális jelentésű fogalmak. Széchenyi a hitelről is e magasztos fordulattal ír. Biztosít ~ás: a bíz ige nyelvújítási származékai (TESz)
- 14) Biztosság: gazdasági és szellemi-lelki stabilitás (Széchenyi, Eötvös)
- 15) Bolt ~os: a bolt főnév eredete a boltív: „lakoziatoc aboltal ekéfeitét hazacban”(BécsK.1450 k), illetőleg a bolthajtásos ház, a „lábasházak” boltívei alatt meghúzódo kereskedő (1522), „*booltheser*” bolttőzsér=eladó. (TESz)
- 16) Bürokrácia: *bürokrata* (1826) hivatalnok jelentésű nemzetközi műszó, ennek szintén nemzetközi műszava, a bürokrácia is e korban jelent meg Magyarországon.(Et. Szt.)
- 17) Cég ~alakítás: a cég alak „czég” formában, mint az ipari vállalkozás 'firmája'. Nyelvújítási elvonás, a cégérből szerkesztették. (TESz)
- 18) Céger: már az 1400-as évek végén használatos, mint jelvény, ismertetőjel. Valószínű, korabeli kultúrszó, német eredettel.
- 19) Civilizáció: ld. Kultúra és civilizáció
- 20) Csalás: a csal ige első megtalálható lejegyzését a TESz 1165-re teszi, és „Chalow” származékszónak és személynévnek tartja, míg a nem sokkal későbbi alakokat már a megtévesztés jelentéssel köti össze.
- 21) Csempészaru: a 'csempészet' kifejezés 1793-ban a Nyelvújítási Szótárban olvasható, mint titokban való kereskedés. E szónak az összetett származéka a fenti kifejezés, a tőkés berendezkedés járuléka.
- 22) Csere: ősi szó, jelentése nem változott. Az 1456-os lejegyzésben az 'álnok chereth' (TESz) (álnok cserét) forma egyértelműsíti, hogy a kereskedelem egyik válfaja, melynek tisztességes és tisztességtelen formája is létezett.
- 23) Csőd: az 1837-ben lejegyzett formája a mai értelemmel azonos. A gazdasági változással megjelenő szó.
- 24) Dézma: az 1261-es lejegyzésben földrajzi (hely-)névként szerepel „*Dezmaszykzou*” alakkal, később megjelenik az iratokban ennek eredete (1466: *dežmat adoc*” (TESz), vagyis a köteles rész, természetbeni adó.
- 25) Díj: „,dya” (díja) a TESz szerint a diadal, dísz, divat szócsalád rokona, ősi szavunk, feltételezhetően ez is a szeppei műveltség öröksége.
- 26) Dolgozó: a dolog szavunk származéka. A dolog legrégebb fennmaradt emléke 1372-ből való „,menyel *dolgodra*” formában (TESz). Jelentése: tennivaló, kötelesség, munka, tett.

- Később megjelenik melléknévi igenévként „dolgozó” (1560), s ennek a jelentése is látható a későbbi munkás főnévben.
- 27) Egyezség: Bár a szó maga nyelvújítási, 1833-as megjelenés (TESz), a töve ősi, szakrális, mondhatni: nyelvlogikai alapszó. Az egy/igy/ügy alak egyszerre jelenti az ősit, az istenit, az elsőt és a teljeset. A magyarban az egy mindig két fél egysége. A keleti gondolkodás egyik legszebb őrizője. A származékszóban is eredendően ez a teljesség, a mindkét fél által feltétel nélkül elfogadott tartalom, az egység jelenik meg. Származékai is eredendően ezt az alapjelentést őrizték.
- 28) Élet~körülmények, ~színvonal: Az él alapszó már a HB előtt is ismert (TESz). Szintén a szakralitásba nyúlik vissza ősi jelentése. Az élet , az első és a lét összefonódó tartalmak. „Menyi miloftben terumteve *eleve* mív ifemucut adamut. ef odutta vola neki paradifumut hazoá. Ef mend paradifumben uolov gimilcictul munda neki *elnie*.”(1195) Eredeti jelentését összefüggésbe hozhatjuk a lélekkel és az elsőséggel. Az eleve szót, bár a nyelvészek következetesen „eleve, elsőként” (Benkő, 1980:47-49, 55-57.) értelmezésben olvassák, lehetne „teremtette élővé” alakként is interpretálni. Ráadásul az eleve kifejezésünk ma is őrzi az eredendően, természetesen (teremtetten) jelentést. Az el/él alak tehát összefügg, s mindkettő az ősi szakralitásba nyúlik vissza. A születéstől a halálig tartó időnek életként való meghatározása és különböző fogalmi árnyalatai is nagyon korán datálhatók (TESz), s a bokrosodás is mutatja, hogy ebben ősi szavunkkal találkozunk. Az élet és a kör/ül/mény összetétel mindkét tagja eredendően több, mint amit ma értünk rajta. Nem csupán a létfeltételeket, hanem minden, minket horizontálisan és vertikálisan, tárgyként és spirituálisan is körülvevő dologra értendő volt. Ősi jelentésének ismerete mára kikopott a használók nyelvéből és egy sivár, kiüresedett, szimpla materialitást hordoz.
- 29) Elintéz: az igekötős intéz szavunk int alapalakja első előfordulása is a HB-ből maradt fenn (TESz). „Engede urdung *intetvinec*. ef avec...” Nem egyszerűen intés (kézzel, fejjel, mozdulattal) ahogy a TESz értelmezi, sokkal inkább a szó, beszéd kapcsolat áll mögötte. Az ördög szavára hallgatott az első ember, és a gyermeket, amikor a szülő megint, elsősorban szóval teszi. Tehát a fogalmisághoz-beszédhez kapcsolható jelentés öröklődött tovább az intéz szavunkban.
- 30) Elismervény: Az ismer alapalakot viszonylag késői írásos emléünkben találták meg, korai szóbokrossága (TESz) azonban ősi meglétet sejtet. Az is/ös~ alapszó egyszerre korellál az Isten kifejezéssel és azős, mint legelső ember jelentéssel, a kettő között is szoros szakrális jelentéstani összefüggést láthatunk. Valószínű, eredendően teljes önátadást, egyesülést jelentett a ’megismerés’. Erre utalnak az egyházi szövegek Máriára vonatkozó kitételei, a legszebben a Magnificatban, amikor az angyalnak a következőt válaszolja: „férfit nem ismerek” (Luk. 1:34). Az elismervény kifejezés már a szó materializálódott, világi jelentése, a jogrendhez kötődik, -vány/-vény képzős alakja a nyelvújítás időszakából származik. (1833 - TESz)
- 31) Ellenőrzés: Az ellen tag fennmaradt legrégebb említése 1372-ből való. „Az zewrn̄ew farcas...zent ferencz *ellen* futtuala” szövegben és a későbbi emlékekben is a ’szemben’ értelemben volt használatos, vagyis mozgással kapcsolatos helyviszonyt jelölt. Az ’ör’ 1100-ból fennmaradt „Ewrii”(latin tsz. jeles magyar alak) (TESz) a határvédő, a gyepű őrzője, megfigyelője volt. Ez az értelem bokrosodott jelentésárnyalatokra. Az 1500-as években már a ’valamit megfigyel’ értelem is megjelenik. Ennek a továbbélése a mai

szaknyelvi forma második tagja. A szó tehát magába foglalja a 'valakinek az érdekében, a másik észrevételével szembeni' örökösét is.

- 32) Eloszt~ás: az oszlik alaptagból fejlődött. Az 1372-ből fennmaradt „*ozlottakuala*” (TESz) folyamatos múlt idejű ige jól mutatja az egység (a szakrális egy) felbomlásának, darabjaira hullásának értelmét. A mai oszt ige is a létező egy részre bontását és másnak odaadását jelöli. Az eredeti alak értelme már csak az elmélyült olvasatban érhető el, a szó ma már kiüresedett, egysíkú tartalmat hordoz.
- 33) Előny: A nyelvújítási előny szó alapja az 'elő' tő. Ennek „elő levő” jelentése már az 1055-ös szövegből látható (TESz). Azonban azt is tudjuk, hogy nem csupán helyre, hanem időre is vonatkozik (ld: HB „*eleue*” 'elsőként' értelmét). Az előny a gazdasági versenyszellem terméke, a többenél, másnál jobb helyzetet jelöl.
- 34) Elszámolás: A TESz a szám alaptagot a TESz csuvasos jövevénynek tartja. Mégis mindkét alapjelentését hordozza a magyar alak: a számol, gondolkodik formát és a megszán (együttérez, veleérez) jelentést, ami kapcsolatba hozható a 'tisztelet'(ócsuv. – Et. Szt.) értelemmel. Mai fogalminkban is őrződik az alapalak: 'nem számol azzal' (nem gondol rá), számol (számlál), sőt idevehető a 'szó' is stb. Mivel a bokor alapja már a TESz szerint is az állítólagos átvételi nyelvben is több jelentést hordozott, inkább feltételezhető, hogy e szó is a szeppei alapműveltséghez, nyelvhez tartozott. Tudjuk, hogy az olvas szavunk is ugyanúgy vonatkozott a betűk, mint a számok 'sorbavételére' (megolvas). Ugyan azt az analógiát, logikai rendet láthatjuk tehát mindkét esetben. A 'számlál' formát a Jókai kódex őrizte meg (1372) „*zamlaltatnod*” formában (TESz). Az elszámolás alak újkori fejlemény. A pénzügyi illetve a gazdasági műveletre a magyar a számadás formát használta (ld: számadó gulyás – aki a nyári legelőről hazahajtott marhákkal elszámolt a gazdának).
- 35) Elv: A TESz „principium” értelemben nyelvújítási szónak tartja, amely Szemere Páltól ered, a korábban meglévő „*eleu*”-ből elvonva. Ahogy a példából is látszik, az 'eleu' forma tökéletes párhuzamban áll a latin prim/prima azaz (időben, térben) első jelentéssel, így természetszerűen tűnik, hogy az alapjelentés megegyezik a fentebb már a HB-ből idézett szakrális tartalmú 'eleue' alakkal. Így csupán a hangalak változott, a jelentés nem. Máig megőrződött pozitív értelme, ezt hangsúlyozza fosztóképzős negatív párja, az elvtelen.
- 36) Érdek: Érték ~es: Érvény~es: A szavak töve egyértelműen az 'ér' forma. Az érték alak 1527-ből megőrződött „*erteke*” 'tehetsége' jelentésben is. (TESz) A szótár három alapalakot különböztet meg, az ér (elér, beteljesedik), ér mint érték, tehetség, és az ér pl. verőér formát. Ez utóbbinál a „valaminek a lényege” jelentést is társítja. Hiányzik viszont a földrajzi fogalom, az ér (kicsiny vízfolyás). Érdekes, hogy ugyan vannak átfedések a szótárba vett jelentésekben, mégis három eredetet jelöl meg a TESz. Az egyik ótörök, a másik finnugor alapszó, a harmadik magyar, jelentéshasadós fejlemény. Azonban tisztán látható, hogy a kifejezések mindegyike egyaránt azonos logikai rendbe illeszthető, a magyar nyelv analógiás gondolkodása alapján. Az ér~, mint érték, az (el)ér (beteljesedik) és az ér (a szervezet rendszere) ugyanarra a fogalomra vezethetők vissza: az ér, mint kicsiny folyó, a legfőbb érték a szeppei népeknél, az élet forrása, mindennek a kezdete. Ezt népi hitvilágunk is őrzi. Így, elfogadva Czeglédi (2007) szóföldrajzi elemzését, a legősibb időkbe nyúlunk vissza. Összefügg a TESz

- szerint is az egyen~, ér, érme, érv, táp~ fogalmakkal. Az érdek késői, 1825-ben lejegyzett forma, és az érdekes fogalomra vezethető vissza a szótár szerint. Az érdek tehát a valakinek tetsző, valakihez szóló jelentésben jelenik meg először. A gazdasági szaknyelv értelmezésében használatos kifejezésünk nyelvújítási fejlemény.
- 37) Értelmez~és: Az értelmez kifejezés nyelvújítási szó. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem nyúlna vissza mélyre az időben. Az „ért” alak egy 1372-es szövegben olvasható: „Es megmondot bezedeket yol *ertuen*” ’eszével felfog’ jelentéssel, néhány évtized múlva már a mesterségbeli szakértelem is megjelenik. Ebből ered az „Értésít~és” nyelvújítási szó is.
- 38) A TESz az „ért” szó alapalakját az ér (hozzáér, megérintve tapasztal) igéből eredezteti. Elgondolkodtató az ér~ tőnek a többirányú összefüggése – a gazdaság, jog és társadalomtörténet vonatkozásában – a szófejléményekkel. Az előbbi szócikk alapján elmondható, hogy egy ősi, szeppei kor előtti időre visszanyúló tő ágait látjuk szóbokorként az értelmezésekben.
- 39) Esedék~es: A szóalakot a Nyelvújítási Szótár (NyÚSz) Baróthy Szabó Dávid (1792) szerzeményének tekinti, aki ’esőlék, maradék, hulladék’, forgács értelemben használja. Nem telik el 50 év, s már filozófiai értelemben és váltólejárattal kapcsolatban is használják. A nyelvújítási szó egyértelműen az esik (leesik, leborul) jelentésű ősi szavunkra nyúlik vissza.
- 40) Eszköz: az 1380-as Kölni Szójegyzékben fedezték fel első lejegyzését „*escūs*” írásképpel, ’tevékenységet segítő tárgy’ jelentésben, majd a ’célbaérés módszere’ elvont alakban. A szó kialakulásában a TESz tagadja az ész és a köz összetételét. Nem vizsgálja a kéz szóval való összefüggést.
- 41) Fedez~et: a fedezet alak a ’fed’ igéből származik. Az 1624-es fosztóképzős szóemlék még a befed, betakar alak tagadása (TESz). Ballagi Mór 1873-as szótárában (MNyZSz) már szerepel a ’*fedezetlen kiadás*’, vagyis a pénzügyekre vonatkozó jelentés.
- 42) Fejleszt~és, fejlődés: a fejt ige származéka a TESz szerint. A megfejt, kifejt, kibont konkrét és elvont alakokkal rokon. A NyÚSz már ismeri a ’(ki)*fejleszteni*’ formát, evolúció értelemben. A fejlődés a reformkorban terjedt el.
- 43) Feladat: „*Föladat*” formában a NyÚSz 1835-re datálja kialakulását, korábban „*föladás*”-ként szerepelt ’megoldandó probléma’ jelentésben. Természetesen az ad, adakozik igeinek igekötős származéka.
- 44) Felelős~ség: Az alakot a TESz 1833-ra vezeti vissza, bár alapalakja a fél (az egésznek a fele) jelentésű ősi „fele” ige.
- 45) Felesleg: fölösleg a ’fölös’ „túlságosan sok” jelentésű szóból származik. Főnévvé a nyelvújítás korában vált (EtSz).
- 46) Felhalmoz: a TESz a ’halom’ alapszót a szláv ’hlm’ alakból származtatja. A Cz-F viszont a szláv mellett bevonja a sorba a szanszkrit ’kul’, (halmoz) és a finn ’kallis’

- szavakat is. A 'halmoz' forma az 1400-as évekből fennmaradt „egymásra rak” jelentésben. A 'felhalmoz' alak a nyelvújítás után terjedt el.
- 47) Fizet~endő: A 'fizet' szó a TESz értelmezése alapján a 'fűz' igére nyúlik vissza, amikor az ősi kereskedésben a bizonyos egységnyi felfűzött állatbőrökkel fizettek. Ugyan ősi, de vitatott eredetűnek tartja, miközben utal az iráni alakokra is. A Cz-F felhívja a figyelmet az ősi alak 'fe-iz' „feloszt, ízekre oszt (másképen: fűz), vagyis számlál” jelentésére. Mindezek alapján e szavunk is a szeppei kutúránk emléke.
- 48) Foglalkoz~ás/~tat: nyelvújítás időszakában keletkezett szó, alapja az ősi 'fog' igénk. A gyakorító képzős formája már a XIV. sz. eleji nyelvemlékekben szerepel (TESz). A NyÚSz Baróti Szabó Dávidnál a 'foglalkoz'-ik igét az 'összekapaszkodik, összefogódzkodik' értelemben jegyzi. A Cz-F 'foglalkodik', 'foglalatoskodik' alakban is jegyzi, 'valamivel v. valamiben munkálkodik, fárad, dolgozik' jelentéssel. A szószármazék gondolati háttérében tehát ott van a közösségi szemlélet is.
- 49) Foglaló: A Cz-F 'az árut magunké gyanánt elfoglaljuk' pénz vagy bármilyen letett érték ellenében, de ide veszi az 'összefoglalás' jelentésváltozatában az 'összetart, összefog, rögzít, összekapcsol' értelmeket is. Eredete az előbbi etimológiával megegyező.
- 50) Fogyaszt~ás/~ó: A 'fogy' ősi szavunk, első írásos emléke 1372 utánról maradt fenn „nem *fogyadcoznac* meg”, vagyis a mai csökken, mennyiségéből veszít értelemben használták (TESz). Származékai jobbra az előző értelem módosulásai. Gazdasági értelemben Széchenyinél jelenik meg a Világban, mint a termékeket, árukat megvevő személy. A Cz-F tanúsága szerint ebben az időszakban kiterjedt volt a szó jelentése: „fogyaszt, felemészt, elhasznál”; a gazdasági folyamatokban szereplő fogyasztó; és a fogyasztásra vonatkozó jelentés, a „soványító”.
- 51) Forgalom: Eredete a for~gat,~dul stb. igék ősi alakjára nyúlik vissza. Először a 'forog, kering' majd az 'irányít'-tal bővült jelentésben. A 'forgalom' kifejezés egyértelműen reformkori, 1843 után előbb 'adás-vevés', majd bővült értelemben.
- 52) Földművelés: az összetett szó első tagja a 'föl, fel' főnévből keletkezhetett. Ehhez járult a korai tulajdonnevekben is megtalálható kicsinyítő képző (pl: Árpád), bár jelentésstanilag ezt a magyarázatot bizonytalannak érzi a TESz, holott az ott megadott első jelentés, a föld kérge és a magyar hiedelemvilág szemlélete a „föntiség” fogalmát is tartalmazza: hiedelemvilágunkban a mindenségben a cet hátán utazó föld is a felső rész. Ezt a gondolatot fogja meg Cz-F is, amikor írja: „alvilágunk azon szilárd részét teszi, mely a vizeken felülemelkedik.”. E jelentéstartalom kapcsolódott össze a művel 'mű' (tevékenység, dolog) alaptagból létrejött szavunkkal korán. Már az 1350-es évekből van adat a földművelés kifejezésre: 'miuleffed' (TESz). A Cz-F a művelés és a munka szavakat közös eredetbe vonja (mu~/mű~).
- 53) Fuvar~oz~ás: Mind a Cz-F mind a TESz német jövevényszó magyar származékának tekinti. Ezt bizonyítja az 1600-as évekből származó 'fóroz' alak (TESz). Valószínű, párhuzamosan élt a szállítást jelentő „szekerezés” formával. Látjuk, hogy nem hiánypótló, inkább árnyaló célú az átvétel (szállítás anyagi ellentételezésért).
- 54) Garancia: nemzetközi szócsalád, latin eredettel. Nyelvemlékeinkben az 1700-as évek végétől szerepel. (TESz)

55) Gazda-ság: 1372-ben még „*ga3da*” (gazda) forma olvasható, csupán 1544-ből hoz az alapszóból származtatott alakot „*gazdasagaert*” (gazdaságáért) a TESz. Az ÉrtKSz. alapszóhoz tartozó szószedeteinek legnagyobb része is a *birtokos, tulajdonos; gazdálkodó; munkaadó, munkáltató; ügyvivő* értelmet adja, illetőleg a gazdálkodás (*mezg.gazd. termelés; takarékoság; gazdaságos;*) jelentést. A gazda alapalakot a TESz szláv eredetűnek véli háztulajdonos, vendéglős jelentésben, holott a gazdagságnál (egyszerre jelenik meg kazdag és gazdag írásmód illetőleg a gazda fogalom) iráni eredetet feltételez. Jelentésében mindkettőnek a 'birtokol valamit, valami fölött rendelkezik' a domináns. A gazdaság forma és a belőle származtatott szavak a többi alakhoz képest elenyészőek. A Cz-F meghatározása is az emberi élethez tartozó szükségletek kielégítésének értelemben használja: „háztartás vagyis felügyelés mindenre, mi valamely család életszükségeire és kényelmére való”. A mai, leszűkült, a gazdálkodással kapcsolatos értelme késői, reformkori fejlemény. A gazdaság~os/~talan 'kifizetődő ill. nem kifizetődő' értelemű alakokat már az 1700-as évek végén.

Láthatjuk, hogy ez még egy szűkebb körre vonatkozó jelentéshasználat. A mai, kitágított értelem (nagyobb területek, ország gazdasága) a reformkor utáni fejlemény. A szónak szláv eredetet tulajdonít a TESz, s ha így is van, ez nem jelenti azt, hogy korábban más, megfelelő alak ne lett volna a magyar nyelvben, amely mára vagy kikopott, vagy szinonimaként párhuzamosan él. A bír ige birtokol értelemben ugyanolyan régről maradt fenn, mint a gazdaság kifejezés. Eredeti jelentése a feltételezések szerint 'hatalma van valakin/valamin, hatalmában tart'(TESZ:303), ami összefügg az erővel, a tulajdonnal és a fizikai lehetőséggel. Vagyis a birtok mint gazdaság akkora terület, amelyet képes gondozni, művelni, fenntartani.

56) Gép: A TESz szerint német eredetű, gépelyként (1530) átvett alak, ami nyelvújítási elvonással kapta meg mai alakját. A Cz-F hozzáteszi, hogy a gépely teherhúzó, vontató eszköz, a gép ősi emelő. A szótár a gép alakot a gém szóval hozza összefüggésbe. Az 'emelő, eszköz' jelentést a 'gém'-nél a TESz is elfogadja. Így akár volt átvétel is a németből, akár nem, a szó eredendően is azonos jelentésben élt nyelvünkben.

57) Gondolkodás: Maga az alapszó a korai írásos emlékeinkben is megjelenik: gondol 1372 u./1448 k. gondolangyuk ill. gondolatom (Jók.K) gondolkodik 1416 u./ 1466: gondolkodnac vala (Müncsh K) (TESZ 1: 1074.). Kapcsolatban van, közös gyökerű a gond szóval, hiszen a gond is megoldandó feladat. Azonban a definíció nem szűkíthető le ilyen egyszerűen: a megértés és magyarázat dualizmusa valójában nem elkülönült alternatíva, hanem ahogy Ricoeur (2000) is megfogalmazza, szorosan összekapcsolódik, szimbiózisban létezik.

58) Gond~os/~atlan: a TESz első jelentésnek a 'gond, nyomasztó gondolat'-ot teszi, mivel a 'gondoskodás' az első fennmaradt emlék után 100. évből származik. Ugyanakkor az összegzésben a gondolat mai, elvont értelmét is első jelentésként a lehetőségek közé számítja. A Cz-F a perzsa, német, svéd azonos jelentésű szavakkal is összefüggésbe hozza az 'állapot vagy működés, midőn a kedély és ész tartósan oda irányzódik, hogy valamely czélt illő eszközök által elérjen" jelentést. A gondolkodik kifejezést is hasonló értelemben közli: „valamire gondja van, valamit figyelemmel tart.” Ezek alapján ősi szavunk egyikének tudhatjuk.

- 59) Gyakor~o~/~at: a 'gyak' alak 'átszúr, töm,' illetve a 'gyakorol' jelentései közel egyidőből maradtak fenn, mégis elkülöníti azokat a TESz, és a 'gyakorol'-t a 'gyakor' (számos, gyakori) alakból vezeti le, ősi jelentésnek pedig a 'rak, összegyűjt, halmoz.' A Cz-F is a szűrő értelmet teszi első helyre, s helyesen, az analógiás gondolkodásra jellemzően, ebből következőnek a 'gyakor', 'gyakran' alakot, majd a 'gyakik, gyakorol' formákat. A gyarapít alak jelentését a Cz-F „Lassanként, fokoként szaporító, sokasító, termékenyítő, gazdagító” körülírással adja meg, ami az átszúr, töm alak szerves folytatásának tűnik. Így az előbbi ('gyak') alapalakhoz köthető a Gyarapít ige is, bár a TESz elkülönülten tárgyalja.
- 60) Gyár~t/~ó: 1322-ből maradt fenn az a szövegemlék, amely egy földrajzi névben őrzi a formát („Ziugartholaca” TESz), melynek j-s változata is nevekben maradt fenn (Szijjártó). A TESz ótörök eredetű szónak minősíti, a Cz-F kézművesnek tekinti és a 'csinál, készít' 'gyar-' gyökből vezeti le. Ebből a nézőpontból idevonható a gyar- gyök is 'gyarapít, fokozatosan szaporít, teremt' értelemben, s így megint csak egy ősi sztepei fogalomhoz jutunk. A gyár nyelvújítási elvonás eredménye.
- 61) Halad~ás: A halad 'előbbrejut' értelemben a TESz tanúsága szerint 1372-ben már lejegyeztetett ('eleue *holodotuala*'), 1803-ból pedig a fejlődés szinonimájaként jelenik meg. A 'hal' alapalak a TESz szerint uráli emlék, 'lép' jelentésben. A Cz-F összekapcsolja a magasságra vonatkozó 'halom, halmoz' származékokkal (mindkettő alapjelentését a 'h' leheletutánzó hangban és az 'l, el' mozgást jelentő szóban látja). A Haladék alak ennek ragos változata, 'előbbrejutás' értelemben már 1372-ből ismert (TESz). A 'halaszthatatlan' értelmet a nyelvújításkor kapja (NyÚSz).
- 62) Hamis~ít: A hamis alak első említése latin szövegekörnyezetben 1067-ből való ('*Homuser*'), a HB pedig már a magyar szövegben hozza: „kit ur ez nopun ez *homuf* világ timnucebeleul mente”(TESz). A szótár az ál, nem a valóságnak megfelelő, felszíni réteg, héj jelentésű 'hám' szavunkból származtatja, ahogy a Cz-F is, bár ez utóbbi a 'lúg, kilúgoz' jelentésű 'hamu' („*ýfa pur es chomuv uogmuc*” HB) kifejezésünket is a 'ham' gyökhöz (is) hozzáteszi.
- 63) Haszon~os: 1193-as alakja már a - „cazun”(kiejt: *χaszun*) (haszon) – mai formát jelöli. Cz-F szerint alapja a „HASZ- elvont gyök, melyből haszon, és származékai erednek. Rokonítja a 'hoz önálló gyök'-kel, így a szó 1800-as évekbeli jelentése: 'hozó, t. i. valamely jövedelmet, előnyt hozó'. Az ÉrtKSz. az 'anyagi előny; nyereség; hasznot hajt; haszna van; hasznot húz' jelentés mellett feltűnteti 'a szellemi, erkölcsi, társadalmi érték' jelentést is. A származtatott összetételekben viszont már a materiális elem a domináns: az előny.
- 64) Hatalom: A szó az 1195-ös (HB) sírbeszédünkben jelenik meg először írásban.: „kinec odut *hotolm* ovdonia. ef ketnie”. A TESz 'cselekvési képesség, uralom valami fölött'-ként határozza meg a szó jelentését, mint származékot a „valamire képes hat- igéből.” Ide kapcsolódik a 'Hatály' nyelvújítási szavunk: a hat- alapalakhoz járuló deverbális nomenképzővel hozták létre, eredetileg „a hatás-sal és származékaival volt egyenértékű” (TESz).

- 65) Határ~idő, ~nap: A 'hat-ár' szavunk 'választóvonal, sáv jelentésben' szintén a hat- igére nyúlik vissza. Azt a területet jelölte, ameddig a mozgás, a hatás tarthatott. Ebben az értelemben 1061-ből maradt fenn írásos emlékünck: „Nogaruk ad hozywhotar” (TESz). Származékai között találhatjuk a tulajdonokat elkülönítő vonal jelentést, de ide tartoznak a késői származékok, a fordulópontot jelölő határidő, határnap stb. is. Szintén ide tartozik a Határozott / határozatlan szópárunk is.
- 66) Hátralék: A hát a legkorábban fennmaradt (1109: „Erhat”) nyelvemlékünkben szélesebb magaslatot, földhátat jelentett, 1372-ből a testtájékot megnevező értelemben is megtalálni. A TESz ez utóbbit tekinti az eredeti jelentésnek. Minden más kapcsolódó jelentés származtatás eredménye. Így a hátralék is, nyelvújítási szóként. A Cz-F az eredeti jelentéshez még a „valaminek föle, fölszine, legmagasban álló része, lapja, rétege. *Víz hátán lakni. Tenger hátán utazni.*” értelmeket is hozzáteszi.
- 67) Hazai: A haza fogalma származék, eredője a ház, mint a család lakóhelye. Lakóhely értelemben a HB-ben tűnik fel a régiségben (1195): „ef odutta vola neki paradifumut hazóá.” A haza fogalma szülőföld, anyaország értelemben 1372-ben már jelen van az iratokban: „Es hazayaba tyztesfen tere” (TESz). A szó gazdag szóbokrot eredményezett eleink nyelvhasználatában. Többek között a gazdasági nyelvben használt Háztartás, ami a történeti szótárakban nem, de Ballaginál (1873) szerepel, tehát újkori fejlemény.
- 68) Hiány: a szó első fennmaradt alakja 'hiányos, hibás' értelemben 1513-ból való: „Az zywne bynei (...) Gonoz gondolat... Hytetlenfeg... *Hyanofag.*” A 'távollét, elmaradás, pénzbeli hiány' értelem a nyelvújítás alatt tűnik fel (TESz). A szó a híján 'üresség' alakból jött létre. Cz-F már a 'szükség' jelentést is feltünteti.
- 69) Hiba: „Heyaba valo: wres:hyba” (1560 – TESz) forma az első írásos emlék. A TESz szláv eredetüként határozza meg azonos jelentésben. A szó azonban sokkal régibb keletű a Cz-F szerint: „Hib-” gyökként létezőnek tartja azonos jelentéssel az iráni, a sinai, héber, arab és arám nyelvekben. A belső-ázsiai és iráni kapcsolatok¹¹¹ ténye alapján a szó története is az ősidőkbe nyúlik vissza.
- 70) Hitel: 1493-ban említett 'hitel' alak szép példája a magyar nyelvszemléletnek: "*O en azzonyom zenth maria een magamat the aaldoth hytelewdre...hagyom*" (Ó, én Asszonyom, Szent Mária, én magamat a te áldott hiteledre... hagyom). Az Ért.KSz. származékai (*hit-meggyőződés, bizonyosság; hitbizomány; hitel (bizalmon alapuló megbecsülés); vaminek hiteles volta, valódiság, érvényesség;*) valamint a Cz-F gyökerendeztetései (*hi-t-el fn. tt. hitel-t, tb. ~ék, harm. szr. ~e. 1) Tekintély, melynél fogva valakinek állításait, tanuadatait igazaknak hisszük, s bennök bizunk. (hi-t-el) áth. m. hitel-t. Valakit esket, vagy esküjét elfogadja.*) is a hit, az adott szó igazsága alapjelentésre nyúlnak vissza. A hitel későbbi származékszavai (*későbbi időpontban megfizetendő; kamatra történő pénzelőleg*) viszont már egyértelműen a ma használatos jelentést mutatják.
- 71) Hozam: A szó alapalakja a 'hoz' ige (1372: „oda hoznak ewtett”), a TESz szerint a híz ige szóhasadással elkülönült alakja. A Cz-F hozzáteszi a közelítést, mint az ige fontos irányát. A NyÚSz 'hozadék'-ként tárgyalja a 'hozam'-ot, Széchenyinél a 'hozomra' forma 'hitel'-t jelent. A hozam kifejezés a TESz szerint 1900-ban jelenik meg.

¹¹¹ Harmatta János, Dorosmai Imre

- Létrejöttéhez analógiásan kapcsolódhat a 'hozomány', mely már évszázadokkal korábban (1645) létezett.
- 72) Hozzáért-és/ ~ó: (ld: ért, értelmezés). Szinonimái mára hatalmas bokorra nőttek: tudás, tájékozottság, ismeret, képzettség, jártasság, szakértelem, tapasztalat, szaktudás, szakszerűség, szakismeret, rutin, kompetencia, gyakorlat, gyakorlottság, jártasság, rutin, tapasztalat, begyakorlottság (MSzSz).
- 73) Hozzájárul~ás /~ó: Az alapalak ősi szavunk, megszilárdult locativus ragos alakulat (hoz+á), közelség, hely jelentésben (TESz). Az összetétel második tagja a 'jár' 'gyalogol, megy' jelentésű igéből alakult. Első írott emléke a HB-ből való (1195): „yfa mend oꝝchuz *iarov* vogmuc”. A szaknyelvben használt alakja nyelvújítási szó.
- 74) Hűség: 'hifegh' formában már 1488-ban lejegyezték. A TESz értelmezései között a ragaszkodás és a hit is jelen van. A 'hisz' szóból származtatja, jelentésánál a 'hitéhez hű' formából fejlődött tovább a 'ragaszkodás, kiállás' jelentésű hűség. A Ballagi szótár hozzáteszi a 'lelkiismeret és a fogadalom megtartása' jelentést is. Ennek ellentéte a Hűtlen (hivtelenség – 1635). A jogi kifejezésként kialakult hűtlen kezelés fogalom legújabb kori alak.
- 75) Ideiglenes: A nyelvújítás terméke, az 'egy ideig, egy időre' jelentésű 'ideiglen' formából (TESz)
- 76) Idéz: 'hív, rendel' jelentésben fordul elő legkorábban: „Az: halal myndönöket el *ydez*”(1519). Az 'ide' határozószó származékszava (TESz), s Cz-F sem hoz más kapcsolatot.
- 77) Igazgat~ás / ~ó: Az 'igaz' alapszó a becsületességet jelentette („O *ygoz* fyneonnok bezzeg scouuo ere” 1300, ÓMS). Azonban ez is ősi időbe nyúlik vissza: a TESz összefüggésbe hozza a 'jó' és az 'ige' alakokkal, melyek közül az első a 'helyénvaló, egyenes, helyes', a második a 'beszéd, varázsszó, Isten szava' jelentésű lehetett, s így mindkettő az ősi szakralitásba nyúlik (ige>igéz= a szó maga teremtő erő), s így az 'igy/egy' szavunkkal, esetleg az 'igen'-nel is szóbokrot alkot. Az igazgatás kifejezés „*ygazgata*/fanak” (1493) alakban is az igazságos vezetést jelentette. Ebbe a gondolkörbe tartozik az Igazol~ás szavunk, mint származék: valaminek a valós tényét rögzítette, ugyancsak e szóbokor tagjai az igazság származékai, mint pl. az Igazság, ~os /~talan, az Ígéret, ígérvény és az Igény(a két utóbbi nyelvújítási szó). Mára a morális tartalmú szójelentésből a vezetés, irányítás maradt.
- 78) Iktat~ás: „mend w fzentíi ef unuttei cuzicun iov felevl *iochtotnia* ilezje wt.”(HB, 1195) A TESz és a Cz-F is említi a juttatás párja- illetőleg a jut ige ősi ju- alakjának folytatásaként. Cz-F ismeri a zöngéspárral képzett formát, a 'igtat' alakot is, ebből a megközelítésből viszont rokonítható az előbbi szóbokorral. A HB-ben is igazságos beillesztésről, elhelyezésről van szó. Mára e szó szakrális tartalma is megkopott, inkább mechnaikus cselekvést fejez ki, legfőképpen a hivatali nyelv hatására.
- 79) Illeték~es: Az eredeti alak az 'érint, illet, hozzáér, hozzátapad' és 'valakire tartozik' jelentésű illet („illeteth”- 1380) volt, ennek 'jog, kötelesség' mellékértelmét felvéve fejlődik tovább, s mint ilyen, a nyelvújításkor nyeri el ma is használatos alakját és

jelentését (TESz). CZ-F a 'hely' és a 'tisztelet' fogalmait is az 'ill-' alapformához rendeli.

- 80) Ingtatlan, Ingóság (vagyon): A szavak alapalakja az 'inog' („*Ingow*” – 1327), az in-<*im tőből, -g gyakorítóképzővel alakult, ahogyan az 'indít, indul' igék is (TESz). A Cz-F alapján kapcsolatba hozható az ín és az ideg (a mozgást működtető) szavunkkal és a irány-helyviszonyt kifejező in-nen, id-e alakokkal is. A mozgás illetőleg a nem-mozgás tehát az alapvető jelentés, ehhez kapcsolódva alakult ki a mozdítható és a nem mozdítható javakra vonatkozó elnevezés (ingóság, ingatlan).
- 81) Intéz~ked~és: A TESz szerint alapszava a 'kedv, ízlés, irány' jelentésű 'int' főnév, bár analógiásan a TESz-szel szemben a mozgást, beszédet, mozdulatot jelentő 'in' ige(ld. fent) sem zárható ki a kapcsolatból. A szó összetett tartalmában ugyanis komplex jelentés van/volt: szóbeliség, mozdulat, hatás, értékelés. A HB-ben (1195) is ez a komplexitás jelenik meg: „Engede urdung *intetvīnec*. ef evec o3 tiluvt gimilftwl.” A jóval későbbi Birk-kódex (1474) már egy módosult jelentést is hordozhatott: „de maga az ott meg *entezott* irgalmassagban veġen tōbbet uaġ keuefebet”, de a 'megtartott, gyakorolt' jelentés is sűrűsödhet a kifejezésben. A mai értelmű intéz, intézkedés az 'útmutatás, irányítás, működtetés, mozgásba hozatal' jelentéseket a szöveggörnyezetnek megfelelően tartalmazza.
- 82) Ipar: az 'iparkodás' (sürgölődik, törekszik, igyekszik) illetve az 'ipar' a mai 'ipar', mint 'gazdasági, termelési ág' szavunk alapja. Jelentése azonban csak az 1800-as években alakult a mai jelentéssé. A nyelvújítás idején a 'szorgalmatoskodás, szorgalom, műszorgalom' is szerepelt a mai ipar szinonimájaként (TESz, NyÚSz). Feltehetően Szemere Páltól származik első mai értelmű használata (NyÚSz) A Cz-F egyértelműen az iparkodikból elvonással létrehozott alakként tárgyalja.
- 83) Javadalmazás: Javak:Javít: 'juttatás, jövedelem' jelentéssel a 'jó, jav-' 'szükségleteket kielégítő dolog, érték' főnévből a nyelvújításkor képezték. (TESz)
- 84) Jegybank: Jegyzék: a szavak alapalakja a 'jel, jegy, nyom (fn)', ami jelöli, megkülönbözteti a dolgokat, személyeket (TESz). Jelentése visszanyúlik a 'billog, böttü' szavainkra is. A Cz-F értelmezésében „a jegy közelebbi, a jel rendszeren távolabbi összeköttetésben van a tárggyal”. A pénzzel a jelentése alapján került összefüggésbe: az érmeiken értéket és veretöt megkülönböztető jegyek vannak. Az ezen érmék értékét igazoló papírok fémpénzre való cserélésére alakultak az első jegybankok. Mára sokat változott a jegybankok felépítése és eszköztára (monetáris politika). Jellemzően az árstabilitás fenntartása (más néven az infláció fékmentartása) az elsődleges célja a gazdaságban elérhető pénz mennyiségének kontrollálásával, illetve a gazdaságpolitika támogatása.
A 'jegyzék' fogalom az írás mint jegyek összessége alapjelentést idézi, szintén a 'jegy, jegyez, jegyzés' értelmet magába foglaló 'jegyzőkönyv' alak 1780-ban megjelenő változata, s ebből vonódott el a könyvtől független lajstrom, feljegyzés. Ennek összetétellel alakított változata a Jelzalog: „Ingatlan vagyonnak valamely adósság, követelés biztosítására, (hogy t. i. átruházás esetében annak árából elsősege legyen) nem átadás, hanem csak valamely jel által, u. m. a telekkönyvbe jegyzés által lekötése” – fogalmaz a Cz-F.

- 85) Jog: A NyÚSz szerint mai, 'törvény' értelemben Jankovich Miklós alkotása. Azonban ősi időkre nyúlik vissza alapalakja: a 'jó, jobb' szavainkra. A 'jobb és a jog(y)' alakok párhuzamosan élhettek egymás mellett Jók.K.(1372): „es vetee *yogyat* eü feyere”, majd a g-s forma kikopott a nyelvből. A nyelvújítás hozta vissza a 'jus' (törvény, jog) magyaráítására (TESz).
- 86) Jövedelem: az ősi 'jöv' ige ('mozgás') továbbképzése, első ilyen formában való megjelenése is a mozgást jelenti: „iouedelmel” (1474) 'jövétel' értelemben, majd a 'behozni, behozatal' értelmezés jelenik meg (NyÚSz). A pénzzel, bérrel kapcsolatos jelentés Széchenyi nevéhez kapcsolódik (TESz).
- 87) Jövőkép: Maga a jövő mint szó, Csokonai egyik levelében fordul elő 1798-ban, 'jövendő, az ez után következő idő' és 'majdani, bekövetkező' értelemben. A jön ige származékszava, ami 'időben közeledik, következik', bár a jövendő (yewuendew) alak már a Jókai kódexben (1372.u/1448k.) melléknévi igenévként és főnévként egyaránt szerepel (TESz 2.:1995:282, SzinSz.:1983:188). De ismert volt korán a jövendöl (jósol, prófétál értelemben) kifejezés is: iouendolleni (KolGl:NyF. 45.sz.36), ami a jó (első fennmaradt emléke: ioch - 1078) alapalakból származott. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a szóban benne van a kiszámíthatóság mint jelentés. Az összetétel másik tagja a kép. Ez mint a valóság alteregója, mint szimbólum, lejegyezve már 1315-ben előfordul (kepeben), sőt az 'úgy mint' jelentésben is (keppe[n] – KTSz.) (TESz 2.:1995:447). A jövőkép tehát mint összetétellel és szerves jelentésfejlődéssel keletkezett származék, a megvalósítandó elképzelést jelenti. Magában hordozza az identitásképzést-erősítést, a jövőben való hitet és a célokkal való azonosulást.
- 88) Jutalom: alapja a 'jut' ige: „hug birlfagnop *ívtua* mend w fzentíí ef unutteí cuzicun...”(HB, 1195). 1372-ből ismert a „yutalmat”, száz évvel később a „Iwtalfon”(1493), majd a „iutalmaz”(1522) alak is. Eredete a 'jöv / jön' (ld. 'iktat' is) igére nyúlik vissza.
- 89) Kamat: első írásos emléke 1596-ból való *kamat* formában. A TESz szerint ógörög/görög eredetű szó „nehéz munka, kimerültség, keresmény” jelentésben. A szóalak származékainak értelme azonos a maival: *kölcsönbe adott v. letétbe helyezett pénzüsszeg; -adó; -láb; -mentes; -os; kamatozik; kamatoztat; -számítás; -teher; -veszteség* (Ért.KSz). A Cz-F kétféle kamatot határoz meg: *Törvényes, törvénytelen kamat*. A jelentést viszont nem csak a pénzhez, hanem mindenféle tulajdonhoz köti: *azon jövedelem, melyet bizonyos birtok, péld. ház, kocsma, mészárszék, föld, rét, szőlő stb. behoz, melynek alapjául a megfelelő pénzbeli érték szokott szolgálni*.
- 90) Kapcsolat: a kapocs és a kapcsol szavunk folyománya: a TESz az igét véli korábbinak 'elragad, zsákmányol' jelentéssel. A 'kap' alakban valóban benne van a 'megragad, megfog' jelentés, ráadásul ősi korba nyúlik vissza, a Cz-F idézi a finn 'kaappaan és kääppään' alakon kívül a latin 'capio, habeo', a német 'haben, haften', a szanszkrit 'áp' [tart], hellén 'aptomai', török 'kap-muk' szavakat, és jelentésüket is egy csoportba hozza: 'valamit hirtelen utána nyúlva, s mintegy oda hajolva, ujjait, körmeit, nyakát előre nyujtva, görbítve fog, megfog, megragad'. Valószínű ezért, hogy a Kelet őstörténetében gyökerező szavunk. A magyar nyelv képes volta és az analógiás gondolkodásra való hajlama is mutatja a 'kap' alapalak rendkívül sokszínű szóbokrait. Az 'összefűz, összeköt' jelentéssel jut el a kapocs főnévhez, és a kapcsolat, kapcsolás stb. fogalmakhoz az idők során. Részben marad konkrét, egyes jelentéseivel a technika

változásához idomul (elektromos-, majd rádiókapcsolat), de elvont jelentést is kap 'emberi-, gondolati összefüggés' értelemben.

- 91) Kár: A szót a TESz szláv jövevényszónak tekinti 'elromlás, rondálódás, veszteség' értelemmel. A Cz-F azonban sokkal szélesebb körben tekint szét: „a latin carpo, szanszkrit karv v. karb (tör, ront), s magyar csorba szókkal is” kapcsolatba hozza az alapalakot. A természeti népek gondolkodásában ragadozó (pl: a karvaly) pusztítást jelent. A Cz-F hivatkozik az elavult kar gyökre, mint a ker/kör (ger/gör) szinonimáira, melyek mind valamilyen görbületet jelölnek. A szláv szó hasonlósága így lehet akár a véletlen műve is. A 'kár' alak 'veszteség, romlás' értelme ma is létezik. Ennek származéka többek között a Kártalanít~ás is.
- 92) Kedvezmény: alapalakja a 'kedv, hangulat' lehetett, a TESz ősi FU örökségnek tartja. A Cz-F több kapcsolatot feltételez: a jakutból a 'köngül' (kedv, akarat), a törökből a 'gönül' (szív, kedv) alakokat sorol, s ebben a sorban kapcsolatot lát a 'kegy' szavunkkal is. A TESz is elismeri az alapnak felvett szó származék voltát, ami egy ősből alakra nyúlik vissza. Ilyen módon hozza összefüggésbe a 'köd' ('ború' jelentés is) szavunkkal. Ennek értelmében egy 'ke-/kö' alakot kell feltételeznünk. Ezzel megint csak a szeppei műveltséghez jutunk. A 'kedvezmény' származék 'kedvezés' jelentésben Helmeczytól ered 1832-ből. Ez vált aztán a gazdasági nyelvben is használatossá.
- 93) Képvisel~ő: a 'kép' szeppei alapszó. A TESz ótörök jövevényszónak mondja (minta, forma, képmás, kaptafa jelentésben). Később innen ágaztak el a 'képes' (lehetséges), a 'képest' (valamihez viszonyítva), 'képez'(valamihez hasonlónak tesz, okít, tanít), 'képmutató' stb. szavaink bokrai. Figyelembe kell vennünk, hogy egy jelentésváltozata szűrő-vágóeszköz (dárda, lándzsa - ezt a TESz szláv jövevényszónak tartja) is volt. Mivel a képez 'ösztökél' értelmű kapcsolatot is feltételezhet, ezért a szlávval való hasonlítás nem meggyőző. A képvisel~ő alakok 'személy, helyettes' értelemben is a kép alakhoz nyúlik vissza. Első írott alakja 1474-ből maradt fenn.
- 94) Kér~elem: A kér alapalakot a TESz FU örökségnek tartja 'kér, követel, hív, meghív' jelentésben. A Cz-F azonban mélyebbre nyúlik vissza, összefüggésbe hozza a kéreg és az azzal összefüggő kérődzik, kérész szó görbületet sejtető jelentésével: „a ker, kör szó, melylyel rokon: görbe; minthogy a kérő ember meggörbül, meghajol.” A kérelem alak már az 1300-as években létezett. A kérvény, kérelem azután a nyelvújítási szakszavak közé illeszkedik.
- 95) Kereset: A TESz és a Cz-F egyaránt a 'ker-' tő származékának tekinti (az egyik tőként, a másik gyökként nevezi a toldalék nélküli alaptagot), s mindketten a körkörösség tartalmat emelik ki. A 'keres' szó mai értelme ('fizetség') viszonylag késői fejlemény, a NyÚSz még nem ismeri, a Cz-F viszont hivatkozik a jelentésre.
- 96) Keres-ked-elem: A mai gazdasági szakkifejezés többszörös szószármaztatás eredménye. Alapja a *ker-/kör*. A keres alapige 1372-ből maradt fenn "*Bodog fferenczet zent hufuetnapian meg kerefe*" (Boldog Ferencet szent húsvét napján megkereste.) A Jókai Kódex már őrzi a "*kereffkedew*" (kereskedő) formát. Az Ért.KSz szócikkében a ker/kör alakból képzett szavak mennyisége jelentős (*keres-;kereset, -képes; keresetlen; keresetlevél; kereskedés; kereskedő; -ház; kereskedik; keres'let; ~mény; keresnivaló; kereső; ~képes; ~kutya; ~lámpa;*), a *kereskedelem*; összesen két alakban jelenik meg. A Cz-F szótár meghatározásában (*A keresetmódnak azon neme, midőn valaki bizonyos*

áruccikket, pl. terményeket, iparműveket, eleséget, barmokat stb. másoktól megvásárol, s azokat némi nyereség reményében ismét áruba bocsátja.) is a körforgás dominál. Másik két régi szavunk az árus és a tőzsér (kereskedő). Az előbbi az 'ár' (áru értéke) alapszóból jött létre. A tőzsér fogalmunkat kétféle eredettel is megjelöl a TESz: német illetve perzsa-török. Azonban ha a tő, tős fogalmakat vizsgáljuk, több analógiát is találunk: (Tőserdő, a Lakitelek és Tiszaalpár között fekvő üdülőhely neve is érdekes elemzésre ad lehetőséget. A tő~tős egyszerre gyökér és törzs– ld: tősgyökeres, eredeti, tiszta, - a kettő elágazása valamint hajtás, vessző. A fához kötődő értelmezésben felvillan a rovásbot, mint a számadás jegyzéke, tehát erről az oldalról megközelítve kifejezésünk ismét csak a szeppei életformára utal.

- 97) Késedelem: A szó alaptagját 'kés-ik' az ótörökből származtatja a TESz. A Cz-F a 'kiser' alakkal is összefüggésbe hozza, mint járást, követést jelentő szót, de a késő formában is („gics v. geacs, am. késő, és gidse v. gedse éj; melyek szintén gecsmek (kelni, menni, múlni) igével állnak viszonyban; innen a csagataj kicsi am. kelt, ment, múlt, és kics kurun (egészen a magyar későkoron) am. este után késő idő. Abuska. A sínai nyelvben kieu am. soká (diu).” A legújabb régészeti álláspontot a magyar nyelvtörténetre vonatkoztatva inkább e szavunk eredetét is az ősi szeppei kultúrához köthetjük. Annál is inkább, mert szóbokra a korai nyelvemlékekben már jelen van. Maga a 'késedelem' már 1370-es években létező fogalom '*kefedelmben*' alakként.
- 98) Készít~mény: A 'kész' alapszó eredetét a TESz egyetlen szóhasonlítás lehetőségével, a lapp kifejezés alapján FU örökségnek tartja 'készséges> felkészült, alkalmas > kész' jelentésalakulással. A Cz-F alapját a „kedélyre vonatkozó, különösen hajlamot, tevékenységi ösztönt, kedvet jelentő ke v. ké”-re vezeti vissza. Igeképzős alakját a TESz nem hozza, a Cz-F igen, 'elkészültté tenni' jelentéssel. Ide kapcsolódik még a Készpénz, bár származtatása kétirányú: 'rendelkezésre álló, felhasználható' értelemben tartja valószínűbbnek a kialakulását a TESz, míg a 'kéz' előtaggal való rokonítást kevésbé. Ugyanezt valószínűsíti a Cz-F is, bár a 'kéznél lévő' jelentés is a 'rendelkezésre állónak' a szinonimája, így analógiásan ez sem zárható ki.
- 99) Kezel~és; Kezes; Kézműves~ség: Mindegyik szavunk alapja a kéz főnév, melyet a TESz FU kori ősi örökségnek tart. A Cz-F több nyelvvel is kapcsolatba hozza: „a tatár kezi, keszi, ked, kát, és persa gez (Beregszászi). Hasonlók hozzá továbbá az osztyák ket, kot, cseremiz kit, finn käsi, eszt kassi, lapp kät, käta, gietta, szürjän ki, hellen ceir. (...) Mi 'kéz' szónak eredetét illeti, valószínű, hogy a magyar ezen tag nevét izegő, mozgó tulajdonságától nevezte el(...)” Valószínűsíthető az alaknak az ősi szeppei kultúrában való megléte. Származékai közül a 'kezelés' a 'kezezés' változataként vett fel új, mai értelmű 'elbánás, viszonyulás, bánásmód' jelentést. A 'gyógyítás' értelem szintén a kézhez, 'kézrátételhez' kapcsolódik. A 'kezes' alak első értelme a 'készséges, engedékeny'. A 'kézművesség' a kézzel való művelés, csinálás, alkotás jelenik meg.
- 100) Kiad~ás: Alapja az igekötő nélküli 'ad' ige. (Elemzése: 1. szócikk)
- 101) Kiegyez~és: alapja az egyez-ség (Elemzése: 26. szócikk)
- 102) Kielégít~és: az elég szavunkból származik, valószínű az elő, el- tőváltozatból az -ég, -ig határozóraggal (TESz). A Cz-F hozzáteszi a „Teljes bőségben, túrhetőleg, helybenhagyhatólag” jelentést is. Gazdasági vonatkozása a reformkor után erősödött meg és materializálódott jelentése.

- 103) Kimutat~ás: A szó alapján a TESz az elavult 'mut' igét teszi, s kapcsolatként a 'megérint, tapint' értelmet jelöli meg. Az első fennmaradt írásos említésben 'színlel, tettet' értelemben jelenik meg ('ew agyában nugonnak *mutata* magatt alonný fennet es mellegeft' 1372). Ugyanekkor a 'jelez, jelent' értelem is feltűnik. A 'mutat' kétszeres műveltetőképzős forma. A TESz a Cz-F mozdulathoz kötődő érvelését nem fogadja el, pedig a mutatóshoz kézmozdulat is kapcsolódik. A természeti népeknél a tulajdonságok megfigyelése és beágyazása a beszédbe nem ismeretlen. A Cz-F szerint ugyanis a „mu mo gyökelemeik is rokonok, és pedig nem csupán hangra, hanem alapértelemre is, mert mindegyikben alapfogalom a mozdítás, mozgás, amabban a tagmozgás (pl. a motat, motoz származékokban); ebben a szájmozdítás”. A 'kimutatás' alak analógiás jelentésben mindkettővel rokonítható.
- 104) Kínál~at: a TESz bizonytalan eredetű származékszónak tekinti, melynek alapja a kiabál, kiált szócsaládjából. Az 1510-ből fennmaradt alak már a mai értelmet mutatja, és a 'kísértés, felajánlás, felkínálás' (ösi hitvilágból eredő) jelentés is megérezhető: 'kenalnak vala engemet az penznek nemý rezevel'. A Cz-F a kedveskedés jelentést emeli ki, de hozzá tesz egy érdekes jelenséget, a törvénykezésben alkalmazott és az állításokra alkalmazott három esküformát, melyek közül az első a 'kínált', a második az 'ajánlott', a harmadik a 'visszakínált' eskü. Az 'ajánlott' az önkéntes forma. Tehát a 'kínál' és az 'ajánl' jelentése Czuczor és Fogarasi idejére ha szinonimák, akkor árnyalatnyi eltéréssel. Az árus kínálása még személyes, mai korunk kínálata viszont már személytelen.
- 105) Kincs-tár: összetett szó, alapja a kincs főnév, ami 1213-ban már lejegyzett szó: *Cunfudu* (kynýtsýdý> könötsödö>kենэсэде>kincsedé). *Gyökeleme a kedélyre vonatkozó ke* (Cz-F). Kény-, kéj, öröm jelentésű alapszó. Ez az értelem a népnyelvben ma is őrződik: (Ért.KSz): *kincsem: drágám, kedvesem; felhalmozott pénz v. értékes ingó vagyontárgyak; gazdasági körforgásból kivont, felhalmozott pénz, vagyon; Gazdaságilag értékes, nagy hasznot hajtó vagyon; Természeti~; Nemzeti~; kincses; ~bánya, ~ház, ~kamra; ~tár; ~kereső; ~lelet*. Feltételezhető: mivel a kincs eredeti jelentése érzéshez kötődik, tehát személyes, ezért gazdasági származékait szinonimákkal bővítette nyelvünk, hogy eredeti jelentésének ereje megmaradjon.
- 106) Kisajátítás: A fogalmat így elsőként 1832-ben Helmecki használja (NyÚSz). Alapalakja azonban már 1520 előtt is létezett ('*sajátnekil*'). A TESz szerint ismeretlen eredetű, a 'sajátság, birtok' értelemben kívüli jelentés- és szóváltozatai nyelvújításiak. A Cz-F azonban a si-mi (semmi) és a si-ki (senki) analógiájára önmagunkra mutató tagadásra vezeti vissza a szó alapjelentését: a „tagadó se szócskát a hát kötszóval ,tova' értelemben (V. ö. HÁT 4) összekötjük, lesz elsőben is székelyesen: se-hát am. semmi távol, v. nincs tova, azaz igenlegesen fejezvé ki magunkat, ami közel v. közelünkben, körünkben, birtokunkban van, hozzánk tartozó.” A 'kisajátítás' jelentése ugyan még a reformkorban személyes, mára ez is tárgyiasult, egy elvont mechanizmus része lett.
- 107) Kisebb~ség: A 'kis' alapalak első formája 1075-ből földrajzi névként maradt fenn (*kustiza, krektou*). A TESz ótörök eredetű szóra vezeti vissza, 'kicsiny, fiatal' jelentéssel. A TESz szerint az átvett 'kiči' alak végéről lekopott a szóvégi mgh. Ugyanakkor a kicsi, kicsiny származék jelenlétét elismeri. A legújabb régészeti kutatások által kimutatott rövid ótörök-magyar eegyüttélés alapján a szóbokor a közös szeppei nyelvben alakulhatott ki. A 'kisebbség-es' alak (kwľľebseges – 1403) a 'kisebb'

fokjeles és ragozott formája, ugyanabban a jelentésben (ld: gyönyörűséges). A kisebbség eleinte a kevesebb számú összetevőből (emberből) álló csoportot jelentette a többség mellérendelt gondolati párjaként. A XX. század kisebbségi politikája (melyben nemzetiségről nem lehetett beszélni) vonta be a főnevesült alakot pejoratív jelentéssel.

- 108) Kiszolgál~ás: alapalakja a szolga főnév, aki önként vagy függő viszonya miatt másoknak munkát végez. De ismert a nyelvjárásban a 'kisszógám' (kisgyermekem) jelentés is. Legrégibb fennmaradt emléke 1138-ból való: 'Sulgadi' formában. Az alapjelentés módosult (ki)segítő tárgyra, szerszámra vonatkoztatva is, amely az emberi tevékenységet könnyíti (pl:1897-ből fennmaradt csizmahúzó eszköz), illetve kedveskedő formaként: 'szolgálatjára'. A szolgáltat is eredetileg a másoknak munkát végez jelentéssel található meg már 1372-ben: 'zolgatatafth'. Ismert béres jelentésben is. A TESz szláv jövevényszónak jelöli. Ugyanezt megemlíti Cz-F is, de jelentéséhez hozzá kapcsolja a fogoly szót ('boghól') és hivatkozik a török-tatár 'oghlan v. oglan' alakokra is. Jelentésstanilag hozzá teszi, hogy a „szolga és úr viszonylagos fogalmak, mennyiben egyik a másikat föltételezi, különböző viszonyokban ugyanazon személy lehet úr is, szolga is, honnan a közmondás: A szolga is talál, akinek parancsoljon.” (Rímél erre pl. a 'szolgabíró' tisztségelnevezés. Ebben a gondolatban a keleti kettős egység és mellérendelő gondolkodás köszön vissza.
- 109) Kitermel~és: Eredendően egyik legszakrálisabb szavunk, a teremtés az alapja. „Menyi miloftben *terumteve* eleve mív ifemucut adamut. ef odutta vola neki paradifumut hazóá.” (HB 1195). Ez a teremtés, isteni erő köszön vissza a későbbi változatokban, még az előterem formában is (hirtelen előkerül), hiszen a megjelenés a teremtés pillanatának elővillanását idézi a szakrális gondolkodásban, ahogy a megtermékenyítésben is a teremtés jelenik meg. A Cz-F a 'ter' gyököt kapcsolatba hozza 'terem' vonatkozásban a 'ser'-rel (serdül, serény stb.), mely szintén növekedést jelent, sőt a 'tér' fogalommal is, mint valamit magába foglaló, valamire lehetőséget adó hely. A 'termelés' alak az 1800-as évek közepén születhetett, eleinte 'termesztés' alakban, de ezt a mezőgazdaságra alkalmazták. Ballginál már megjelenik a 'termelés' kifejezés is (NyÚSz).
- 110) Kivon~ás: Kivonat: A szavak alapalakja a von. 'eltávolít, eltérít' jelentésben maradt fenn az első említése 1372-ből: 'az barátok ewtett nem *vonhattyak*uala el labaytól'. Később származékaiban megjelenik többek között a 'viszályt kelt, haragot szít', a 'félrehúz (húzódik)', 'valakire/valamire vonatkoztat valamit', 'vonzó, mint szép', 'magára irányít', 'húros hangszerezen játszik' jelentés is. A nagyon gazdag és sokrétű szócsalád alapján feltételezhető a szó ősiségbe gyökerezése, a TESz ismeretlen eredetűnek tartja, s sem FU sem más nyelvekkel való egyezést nem tud felmutatni. A Cz-F az értelmezésben újabb finomságra hívja fel a figyelmet: „húz és von valamint hangilag úgy fogalmilag véve is a hoz és visz szókkal viszonyban állanak azon különbséggel, hogy hoz és visz szók tulajdonképp a szállítási helyre vagy irányra is vonatkoznak, ellenben húz és von kiválólag azon erőre, mely a teherrel küzdelemben valamit hoz vagy visz.” Cz-F hangalakban és jelentésben a szanszkrit 'vah' és a „finnlapp vadna, mordvin veneme- stb. mind am. nyujtód-ni, nyujtózkod-ni, nyúl-ni” igékkel hozza kapcsolatba. A 'von' alak rendkívül sikeresen épült be a modern nyelvbe is, a nyelvújítás hatására. A matematikai műveletet egyik szótár sem említi. Feltételezhető azonban, hogy a számolásban való 'kivon' értelem nem újkeletű, hiszen a szeppei nagyállattartó és azzal kereskedő népek számolásában akár a 'prém/bőrfűzés' vagy a rováspálcán számon tartott 'rovások' összeadásában-kivonásában a von, húz

jelentés konkrét és elvont értelemben is szerepet játszhatott. A 'kivonat' Nyulas Ferenc szava 1800-ból (extractum). A számítás 'kivonatala'-ként Széchenyi is használja.

- 111) Kockázat~os: alapalakja a TESz és a Cz-F szerint szláv/cseh 'kostka' (kocka, szögletes test, csontocska), melynek első említése 1544-ből való ('ostablaba ualo *kockat* urannak'). A 'csontocska' jelentést azonban a Cz-F tovább viszi, s Kassai József elemzése alapján a 'koncz' (konc, csont, húsdarab) szavunkra is felhívja a figyelmet. A kockázat jelentés valószínűleg a kockajátékos forgandó szerencsájének megfogalmazása volt, ahogyan a kockáztat alak is.
- 112) Korlát~oz~ás: Korlát~lan: A korlát szót már az 1300-as években lejegyezték, 'kerítés, körülkerített hely' jelentésben. Írásképe azonban még kiformálatlan, 'korlaak, kollat, kallat, kolat' formában létezik, s megkapja a 'karfa, mellvéd' majd a 'tornaszer' jelentést is. A 'korlátolva' alak az 1700-as években jelenik meg a szövegekben, s száz évvel később a 'korlátolt' valamint a korlátlan'. A származék 'behatárolt, korlátozott, keretek közé szorított' jelentéssel tovább bokrosodik(TEsz).
- 113) Kölcsön~öz: A kölcsön szó 1416-ból maradt fenn az írásokban ('tõlled *kõllõn* veuõtõl...' TESz), hamarosan a kölcsönadó is megjelenik ('*kwlchwnado, kelchenado*') 'használatra, hitelbe' /adó, vevő jelentéssel. Az élénk szeppei kereskedelemre utal a szótár származtatása: a szót ótörök eredetűnek tartja. Szóbokra terebélyes már a reformkorban, akár konkrét, akár elvont jelentését nézzük. Erről tesz tanúságot a Cz-F a származékszavak és a hozzájuk kapcsolódó szólások, közmondások felsorolásával. A korai nyelvemlékekben megjelenő formák a bizalom többletjelentést is hordozzák.
- 114) Költ~ség: Mai formája a kel ('helyéről elmozdul, elmegy') igéből alakult ki, két jelentésben is (pl. ételt, italt elfogyaszt és terjeszt, hírel). A gazdasági nyelvben az alapalak az első jelentésre épül, vagyis az 'elkölt, elhasznál, elmozdul' további, kifejezetten a pénzre (annak fogyására) vonatkozó jelentésmódosulása (TESz).
- 115) Könyvelés: 1282-ből királyunk neve olvasható: 'Qunwes (...) Kalman' legelső latin betűs írásos emlékünkből (TESz). A szótár vándorszónak tekinti, mivel a koreai, a sumer, ujjgur, örmény, ószláv nyelvekben is megtalálható. A vándorszó jelleg utalhat egy szeppei lingua francára. A TESz azonban nem látnak elég bizonyítékot arra, hogy ezek közül az ázsiai szavak közül vettük volna át valamelyiket, hanem a 'könyű' alak elvonására vezetik vissza a 'könyv' eredetét. Akár a TESz szerinti belső keletkezés, akár egy korábbi közös nyelv öröksége, az minden esetre egyértelmű, hogy ezek a népek fejlett írásos kultúrával rendelkeztek. Némelyik 'könyv' alapanyagát ismerjük, mert fennmaradt, másokét nem, mert elpusztult. Az írásos kultúra természetesen az olvasásban, írásban való jártasságot is feltételezi. Ennyi véletlen nem eshet egybe ahhoz, hogy a magyar alak keletkezését ezektől a korai változatoktól függetlenítsük. A gazdasági nyelvben használt 'könyvelés, könyvvitel' fogalom a reformkor terméke, Fogarasi jegyzi le először.
- 116) Kötelesség, Kötelez~ettsé: Kötvény: A 'köteles' alak 1138-ban megjelenik személynévként az írott emlékekben ('*Kuteles*'), de elvont értelme is jelen van a korai időszakban (1495: '*köteles*'), jogi vagy erkölcsi kötelék alapján cselekvő ember jelentésben. A TESz egyrészt elfogadja a 'köt, kötél' alakokból való belső fejlődést, de a latin szó tükörszó hatását is feltételezi. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a képes gondolkodást jól mutatja annak az embernek a viselkedése, aki egy állásponthoz köti

magát, s lett az elnevezése 'kötekedő'. A kötelezettség és a (kötelezvény) kötvény gazdasági szavak mind a 'köt, köteles' alakok származékai, s a reformkor időszakának termékei. Jelentésbeli specifikációjuk a szaknyelv későbbi árnyalódásával történt.

- 117) Köz- gazdaság, Közgazdálkodás; Központ; Köztisztviselő; Köztulajdon: A szóösszetételek első felének alapszava a 'köz'. Első írásos emléke egy 950-es görög szövegben jelenik meg Etelköz említéseként. A HB 1195-ben már a latin betűs írásképet mutatja (' w fzentii ef unutte *cuzicun* iov fevl'). Jelentése 'egymástól elválasztó terület, tér, közép', később 'szűk utca'. Az 1524-ben lejegyzett alak már az emberek, tárgyak kapcsolatát is mutatja (közösség). A TESz a konkrét főnévi jelentésű alakot nevezi alapnak, s az elvont jelentésűt származtatottnak. Így az 'egyszerű, mindennapi' jelentésű alakot is, mint pl. az 1528-ból ismert 'köz élet'. 1613-ban a nemzeti nyelv jelentésben is köz-előtagú összetételt használtak (köznyelv), a reformkorra pedig megszorodtak a köz-előtagú összetételek (közakarát, közügy, közhaszon, közigazgatás, közoktatás, közvélemény stb.).
- 118) Környezet: Mai jelentése közel áll a magyar szó etimológiai alapjához, az önmagába visszatérő vonalhoz, ami az emberi munka és a megtermelt, megszerzett javak visszaforgatását, emberléptékűségét is mutatja. A környezet kifejezésünk a kör~/ker~/ alapszóból fejlődött, s jelentésébe minden belefoglaltatik, ami körülvesz minket. Ebben az értelemben és formában 1366-ból maradt fent első említése: kurneky [TESz 2.:1995:619; Cz-F]).
- 119) Kultúra és civilizáció: A kultúra mint szó, a latin 'cultura' gondozás, művelés; gazdaság; szellemi képzés jelentésből kialakult nemzetközi műszó. A szóhasadásból született elemek jelentésbeli különbségének használata a történetiséget és a gondolkodási paradigmát mutatja. Első magyarnyelvi megjelenése Kazinczyhoz köthető, aki 'műveltség' értelemben használta. Ez a késői megjelenés nem jelenti azt, hogy korábban ne éltünk volna azonos vagy hasonló jelentésű kifejezéssel. A mű~/művel ősi örökség, mely az 'épít, csinál' alapjelentésű lehetett. Első fennmaradt említése 'Mies' 1181-től datálódik, cselekedet, tevékenység jelentésben. Később 'készítmény, alkotás, nem természetes alakzat' értelmet is kapott, de minőség és értékmérő jelentésöblettel is találkozunk. A XVI. században az 'ipari szakma, mesterség', kétszáz évvel később pedig már a 'gyár, üzem' jelentést is hordozza. (TESz:2.1995:986).
Definíció szerint a műveltség a „társadalomtól történelme során létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége; kultúra” (MÉKSz, 2003: 956). Ugyanitt a kultúránál már tágabb értelmezést is találunk: az előbbin felül még szerepel a „művelődésnek valamely területe, ill. vmely korszakban, vmely népnél való megnyilvánulása.” (MÉKSz, 2003: 774) Megkülönböztethető anyagi és szellemi kultúra is, mintegy egymás ellentéte vagy kiegészítője.
- 120) Küldetés: A jövőképhez szorosan kapcsolódik a misszió vagyis küldetés, ami magát a célt (Csath, 2004), s egyben a feladatok vállalását és a felelősséget is megfogalmazza, így tulajdonképpen megjeleníti a vállalat filozófiáját (Székely, é.n.). A küldetés a 'küld valamilyen okból, megbízatás' a küld, elküld igéből származik 'kewlge 1372, kyldeteth 1456, küldetését' 1790 (TESz 2.:1995:690), tehát itt is a

meghatározottság, a cél, a tudatosság már a korai időkből a szó jelentésében benne van. Ma is ezt az értelmezést használjuk.

- 121) Különb~özet/~ség: A különbség 'különbözés, eltérés' értelemben az 1300-as évekből maradt fenn. Később a különb 'szebb' jelentésben, a különbözet pedig 'változatos' jelentésben fordul elő. A szavak és származékaik a kívül jelentésű 'kül' helyhatározószóból keletkezett 'külön' középfokjellel ellátott alakjának továbbfejlesztései (TESz).
- 122) Lehetőség: A szót sem a TESz, sem a NyÚSz nem hozza, a Ballagi által összeállított szótárban is 'lehetséges' jelentésű alakként találkozunk vele. A Cz-F azonban már gazdasági fogalomként is jelöli: „Mielőtt a vállalatba kapnál, a kivétel lehetőségeről kell bizonyosnak lenned.”
- 123) Leltár~oz: A szó első felbukkanását 1835-re datálja a TESz. Nyelvújítási összetétel (lel 'talál' + tár), értelme megegyezik mai fogalmával: 'vagyontárgyak, áruk mennyiségét, értékét feltüntető jegyzék'.
- 124) Letét: A 'tét' alapelak már megjelenik a JókK-ben 1372 után 'tett' értelemben. A 'kockázatos összeg, érték' jelentésben az 1800-as évektől találkozunk vele. Származékainak az alaki és jelentésbeli gazdagságát szavunk ősisége és nyelvi alapszói szerepe magyarázza.
- 125) Létrehoz~ás: Ősi alapszavunk deverbális nomenképzővel ellátott alakja a 'lét', mint cikkszavunk alapja. Filozófiai műszóként az 1800-as években jelent meg. A 'lét'-előtagú összetett szavak a nyelvújítás alkotásai.
- 126) Licit ~ál/~ó: A 'licit' alak 1788-ban jelenik meg írásainkban 'árverez' értelemben. A latinból nemzetközi szóvá vált alak a TESz szerint a német közvetítésével jutott el hozzánk.
- 127) List~a/~áz: A 'lista' alak első említése 1704-ből maradt fenn 'lajstrom, jegyzék' értelemben. A TESz magyarázata szerint itt is a latin eredetű nemzetközivé vált szó német közvetítéssel juthatott hozzánk. Azonban a jelentés más szavunkban korábban megvolt. Ilyen alap a sor/szer. A TESz alapján a szer (ld: 'sor, gyűlés, rend, szervezet, utca, házsor' értelem) volt az ősbibb, ebből alakult ki a sor hangalak (is). A szer fő jelentéstani jellemzője a 'kapcsolódás, társulás', ezt mutatja gazdag szókra a köznyelvben és többek között a mai matematikai, gazdasági, közigazgatási, egészségügyi stb. szaknyelvben.
- 128) Megbíz~ás/~ó/~ható/~atás: A szavak egyértelmű alapelakja a bíz ige. Elemzését ld. a 12-es szócikknél (bizalom).
- 129) Megállapodás: Mai értelmében sem a NyÚSz, sem a Cz-F nem hivatkozza, bár a Cz-F ismeri, de egyetlen személyre vonatkoztatja a műveletet ('töprengései alapján valamiben marad, elhatározza magát, egy eszme mellett kitart' értelemben). Ballaginál azonban a valamiben való megegyezés értelme is megjelenik. Korábbi alakjai a mozgás megszűnését, megszakadását jelző 'áll' ige jelentéséhez kapcsolódnak ('megállapodás nélkül' = 'pihenés nélkül'). Vagyis mai szaknyelvi értelmének kifejlődése a nyelvújítás utáni időszakra esik.

- 130) Mennyiség: A 'mi' ('mi, ami valami') névmásból létrejött mértékhatározói alak első írott megjelenését a TESz a HB-hez (1195) köti: 'Menyi miloftben teremteve eleve mív ifemucut adamut.' '1565-ből ismert a 'mennysyge' alak is.
- 131) Mér~ce; Mérleg; Mérték: Az alapszó származtatása a TESz-ben ellentmondásos. A 'mérték' főnév alapszavának a mer (pl. vizet > merít, merül stb.) igét teszi, amit ugor korinak mond. Ugyanakkor az ezzel jelentéstanilag szorosan összefüggő mércét és a mér igét (kérdőjelesen, de) szláv jövevényszóként is felveti az ugor eredet mellett. A szavak értelmét és jelentéstani fejlődésének összefüggését nézve azonban az ősi alapszó a szeppei kultúra alapvető része lehetett. Annál is inkább, mert a 'mérték' és az 'érték' fogalmak is szoros kapcsolatban állnak egymással.
- 132) Mesterség; Mester: Az 1181-ben felbukkanó 'mester(i)' alak latin alapú nemzetközi vándorszó, értelmének széles skálája mindazokra vonatkozik, akik valamilyen területen többet tudnak másoknál, valamilyen szakmát kitanultak (építő~, tanár, iparos, művész stb.), valamilyen okból másoknál több tekintélyük van (úr, gazda). A régi magyar nyelvben ugyanebben az értelemben használták a fő és az úr (>-ár, -ér képzős alakokkal jelezték acvalamilyen mesterségben való jártasságot. Ma még földrajzi névként létező alakok: /Solymár/ soly(o)m-ár, /Löver/ löv-ér – később solymász, lövész forma).
- 133) Mezőgazdaság: Bár a TESz nem együtt tárgyalja őket, a 'mező' földterület jelentésben és a mezőgazdaság (állattenyésztés, fölművelés) szorosan összefüggnek. Ezért nem a már 1500-as évekből fennmaradt 'mezőváros' kell előtagra bontva vizsgálni, hanem magát az előtagot, ami az ősi 'mez-' szavunk származéka. 1055-ben, TA-ban 'szabad tér, sík terület' értelemben jelenik meg ('mezee'), de a régebbi alapjelentés 'ruha, takaró' (rét, legelő értelemben: a föld fűtakarója). Ez a jelentés szélesedett és vált elvonttá, ebből alakult ki az 1800-as évektől a mezőgazda~ szócsalád.
- 134) Minőség: A szó közvetlen alapelakja a 'minő, minemű' kérdő határozószó. Ennek alapja azonban a 'mi' kérdő- majd határozatlan- és vonatkozó névmás. A minőség nyelvújítási szó (TESz).
- 135) Minta: A szó 1779-ben Sajnovics téves lapp-magyar szóértelmezése után terjedt el az eredetileg 'érme' jelentésű minta alak, amely a lapp nyelvbe is a norvégból került (TESz).
- 136) Munka, Munkás: A munka szavunk az 1138-ra datált latin nyelvű szövegben 'Munca' formában jelenik meg, ezt a HB (1195) követi, melyben jelzőként szerepel: 'Horogvec iften. ef veteve wt ez *muncaf* vilagbele.' A szláv 'kín' jelentésű szóból származtatja a TESz, a Cz-F viszont kitér a lehetőséget: „egyébiránt rokon vele, n közbevetéssel a mandsur manga (Beregszászi), a csagataj mung am. baj, nyomor (aerumna, labor; Vámbéry az Abuskában), lengyel menka; különösebben a régies muka alakban a szanszkrit magh (mozgat, tesz), hellén mogoV (munka; baj), mogew (munkál; bajlódik), a német machen, Mühe, régi felső-német muohi, finn muokkaus, cseh muka stb.”. Vagyis eredetét egy közös ősi nyelvre vezeti vissza a mu-/mű-/mo- gyökökkel, melyben nem a kín jelentést, hanem a mozgást látja. A munkás főnévként (mint gyárban dolgozó ember) az 1800-as években jelenik meg.

- 137) Mű;Mű-;Művel;Műhely;Működés: 1372-ből idézi a TESz a legkorábbról fennmaradt emléket: 'Es zent ferenznek mendewmewhelyet ayojtatoft', működési hely értelemben. Az alapjelentés már az 1400-as években a termeléshez kapcsolódik. 1533-ban már az ipari munka végzésére szolgáló hely jelentés is megtalálható. A mű-előtagú összetételek jobbra nyelvújítási alkotások. Eredeti jelentése a 'csinál, végez', ebből származnak az elvont jelentések is, pl: műveletlen (eredetileg a megmunkálatlan anyag vagy föld), művelt. Az alapszó ősi örökség: a TESz a finnugor korba utalja, a Cz-F viszont a mí- (mív-), mu- gyököt is figyelembe veszi, mint hangvariánst, s a munka gyökével, vagyis a mozgással hozza ezt is kapcsolatba.
- 138) Nemes: E szavunkról 1135-ből maradt fenn az első írásos adat 'Nemusd' alakban, személynév jelentésben. Az 1372-ben felbukkant szó 'nemeffek' tsz. alak már a 'a feudális társadalom kiváltságos osztályába tartozó személyt' nevesíti. Ez bővül aztán az 'előkelő, értékes, kiváló, erkölcsileg kiváló, emelkedett' jelentéstartalommal. Jól tükrözi a 'nem' alapszó valamint a 'nemzetség' kontextusa a társadalmi helyzetet. (TESZ 1011)
- 139) Nyelv, anyanyelv: Már maga a nyelv szavunk is jól mutatja a gondolkodás és a nyelv mint megfogalmazási mód összefüggését, hiszen egy érzékszerv, testrész elnevezése válik elvont fogalomká metaforikus átalakulással. A nyelv szavunk jelentésének legősibb formája a 'nyelü' igéből főnevesedett, (Cz-F), s lett 'ízlelő és a hangok képzésében is szerepet játszó szerv' (1372 u./11448 k. : Jók.K.) értelmű szó. A 'beszédhangokból összetevődő jelrendszer, a gondolatok közlésének eszköze' (TESz 2.:1995:1041) értelemben ugyan a nyelvemlékes kor mércéjével nézve is korán fellelhető, eredete sokkal korábbra nyúlik vissza, ősi örökségünk. A nyelvész, nyelvészet általános kifejezés a modernkori tudományok kialakulásával párhuzamosan jött létre, vagyis nyelvújítási szó. Az anyanyelv kifejezés pontosítás (eredetileg: édesanya-nyelv), hiszen az általános, minden emberre jellemző nyelvhasználatról megkülönbözteti a nemzeti/nemzetiségi nyelvet, azt a nyelvet vagy nyelveket, amelynek segítségével az ember már magzati kortól elsajátítja a beszédet, amelyet a szüleitől vagy a környezetétől hall, és amit utánoz, illetőleg amit a mindennapi életében természetes módon használ, gondolatait pedig ezen tudja a legkönnyebben kifejezni. Szociológiai szempontból megfogalmazhatjuk úgy is, hogy nemcsak az elsőként megtanult és legtermészetesebben használt nyelv, hanem amivel azonosul is a beszélő, és amellyel mások azonosítják. Ezt ismeri a legjobban és ezt használja legtöbbet. (A. Jászó, 2007)
- 140) Nyereség: A nyer ige elbeszélő (folyamatos) alakban jelenik meg 1227-ben: 'Quereud Nereh', mely előtt egy folyamatos melléknévi igenév szerepel. Eredeti jelentése a valamihez hozzájut, valamit elér, megszerez lehetett. A TESz ugor kori alaknak mondja, s ősi jelentését a húz, tép jelentéshez kapcsolja. A „valamely eljárással terméket előállít” alakot német hatásnak tulajdonítja, a nyereség, nyereszkedés, tehát a pénzhez kapcsolódó jelentésvariáns nyelvújítási fejlemény. A Cz-F ennél árnyaltabban fogalmazza meg: „a nyer igében alapfogalom bizonyos törekvés, erőködés, mely által valamire jutunk, valamit elérünk; s ez alapfogalom legvalószínűbben azon er szórészben fekszik, mely több más szóban is általában az erő fogalmával rokon”.
- 141) Nyers; Nyersanyag: Az összetett szó alaptagja az 1300-as évek végéről maradt fenn írásban: 'Nersheg'. Később 'Nyes, Nyérs' formában is találkozunk vele. Jelentése:

- 'nedves, nedvességet tartalmazó növény', majd később kapcsolódik hozzá az éretlen illetve a feldolgozatlan', majd a 'durva' jelentés. A TESz ismeretlen eredetűnek minősíti, bár az e-é-i hangvariációk lehetőségét felvetve a nyír fához is köthetnénk, miként azt a Cz-F meg is teszi, és analógiával a nyír-, nyirkos alakokra vezeti vissza. A TESz ezzel szemben a nyirkos származékszavunkat a 'mocsár, vizenyős hely' jelentésű 'nyír, nyár' főnevekkel kapcsolja össze, s nem jelöli a nyers alakkal való összefüggést.
- 142) Nyugdíj, nyugta: a nyug- ige származékszava, mely 'nyugalom, pihenés' jelentésben már a HB-ben is megjelenik: 'ef vezeffe wt paradifū nugulmabeli. ef oggun neki munhi uruzagbele utot.' A 'nyugalom, nyugalmazott, nyugdíj' alakok nyelvújítási szavak. A nyug- alapszót a Cz-F a nyu-, nyúlik, nyö-, nyög gyökére vezeti vissza részben az ellazulás mint nyújtózás, másrészt a munka utáni fáradtság kiengedése 'nyögéssel' értelem analógiával és a török aludni jelentésű igével való kapcsolattal. Ugyanakkor ősnyelvi (keleti) alapszóként is számba veszi.
- 143) Oktatás; okmány: Az ok alapszó az 1100-as évekből 'Okudi' személynévként, 1372-ből 'ocual' -val-vel ragos főnévként maradt fenn. 'gondosság, elővigyázat' majd később 'okosság' és 'magyarázat, indok' jelentésben is szerepel. Korán, már az 1400-as években megjelenik az 'okirat, okmány' forma, és az 'alkalom' jelentés. Az 1500-as években a 'valamilyen változás, történet előidézője' jelentést is hordozza, majd az 'érv, bizonyíték' jelentésszármazék jelenik meg. Az anyagiakra vonatkozóan felveszi a 'valakinek a java, haszna' jelentést. Az 1400-as évektől egyértelmű az 'oktat' alak használata is. A szócsalád alapja az ok főnév 'vélemény, jelentés, értelem' jelentésben. A TESz ótörök jövevénynek tekinti, a Cz-F pedig a fentiek előzményeként az okság és az óvatosság azonos gyökerét mutatja meg. Sőt, az ól szavunk védelmező funkcióját is az o- alapgyök 'l'-es variánsával magyarázza. Összeköti az 'ok' alapszót az 'ük' (ős) szavunkkal, mint távolságot jelentő fogalommal.
- 144) Osztalék: Alapszava az osz-, melyet bizonytalan eredetűnek tekint a TESz, de felveti az ugor kori ősiség lehetőségét. Első felbukkanása az írásos emlékekben 1372-re datált: 'kyk ez vylagotmýa el *ozlottakuala*'. Eredeti jelentése 'rész' lehetett. A Cz-F meghatározása szerint „bizonyos tömeget egészet, egységet részekre választ, mi által a részek közti előbbi szoros viszony megszűnik, s térben, időben, vagy gondolatban egymástól eltávolíttatnak”, de ugyanígy érvényes a részek, mint az egész alkotói értelem is. A Cz-F kapcsolatba hozza az om-, ol- gyökökkel is (omlik, olvad), és ősi szónak tekinti. Az osztalék alak a NyÚSz-ban szerepel az 1700-as évek végétől, egymástól eltérő jelentésekben: 'katonai hadosztály', 'páholy', 'rubrika', végül 'részvények utáni osztalék'.
- 145) Önellátás, Önkormányzat: az 'ön-' előtagú összetett szavaink szinte kivétel nélkül nyelvújítási alakok, német mintára konstruált szavak. A régi nyelvben az 'ő' származékának tekinthető már az 'ön' forma is (-n névmásképzővel ellátott alak – vö: önnön). A TESz ősi örökségnek tekinti a finnugor korból, a Cz-F figyel a nyelvjárási hangváltozatokra: ö-/ü- is, s így ősnyelvi alaknak tekinti, mivel kapcsolatba hozza a keleti nyelvekkel is. Alakjának eredetét az e- és az a- mutatószóra is visszavezeti.
- 146) Összeadás, Összefüggés; Összeg: alapalakja az ösz-, ősi örökség az uráli korból a TESz szerint, 'tökéletes, egész, teljes, mind' értelemben. Első fennmaradt emléke ('össze') 1350-ből való 'fyal *ufve* le[le]'. A Cz-F 'ösze' alakban ismerteti.

Származékai, mint az 'összesítés, összeadás, összeg, összefüggés' nyelvújítás utáni, az 1800-as években született, szaknyelvi igényű szavak.

- 147) Paraszt: Ha társadalmi rétegződés jelentésbeli nyelvi kontextusát nézzük, a paraszt szavunkról is kiderül, hogy első írásos emlékeinkben személynévként jelenik meg (1291), majd az egyszerű, becsületes értelmet mutatja a szövegkörnyezet. 1372 után egyszerre jelenti a szó a 'durva, faragatlan' embert és a 'földművest'. 1456-ban megjelenik a 'közönséges, mindennapi', s egyszersmind 'világi személy', majd 1538-ban jelzőként az 'egyszerű művű, dísztelen' jelentés. 1585-ben már 'tudatlan, tanulatlan'. A TESZ (102) etimológiája szerint a szláv prostъ (egyszerű, becsületes) melléknévből származik a magyar kifejezés, melynek belső fejleményű jelentése, a földműves, már magyar jelentésváltozás, feltehetően a gazda szinonimájaként.
- 148) Pénz: 1211-ből ismerjük első alakját *Peneze* (pénze) formában. Gyökkutatási módszerekkel rokonítható a pe-/pö-/pü/pi-> fe-/fö-/fü-/fi- alapalakokkal, amik még a belső, valós értékre utalnak. A szó eredeti jelentésében a hiteles értékmérő tartalmat találjuk. A Cz-F tanúsága szerint az 1800-as évekre a pénz fogalma kétféle, részben megmaradt a bizalmi elem (*kereskedési, üzérkedési, adásvevési forgalomban azon kényelmi csereeszköz, mely a forgalmi áruval bizonyos értékű viszonyban, és arányban áll. A pénz fogalmához általában nem szükséges kellék, hogy valódi belbecse legyen, mert elég, ha föltételes, vagyis, egyezésképpen elfogadott értéke van*), másrészt már tárgyiasult értelmű: *bizonyos alakúvá képzett, és jegyekkel ellátott kisebb-nagyobb fémdarab*. Az Ért. KSz. szerint *értékmérő csereeszköz*; származékszavai egyenlő arányban hordoznak pozitív és negatív jelentést.
- 149) Piac: Első írott emléke 1372 –ből való (*Annakuttanna lelenek ott egy kyfded pÿac3ott* (Azután egy kicsiny piacot/teret találnak). A TESz az olasz piazza átvételét valószínűsíti. A ma használatos értelemben volt megfelelő szavunk: a vásár. A XII. századból fennmaradt jövevényszó aztán a vásár szinonimájává vált. A Cz-F már ebben az értelemben használja („*nagy számú, részint valamit eladni, részint venni jött emberek gyülekezete valamely nyilvános helyen. Néhatt: sokadalom*”). Nem zárható ki, hogy az ősmagyar korban már ismertük a piac kifejezést, hiszen más, közelünkben élt népnél is megtalálható (pl: perzsa).
- 150) Polgárosodás, polgár: A polgár szóalak a TESZ(242.p.) szerint a magyar nyelvben földrajzinév alakként maradt fenn legkorábról, az 1220/1550 –es évekből, majd ezt követően személynévként jelenik meg 1350-ben Pargar, Polgar formában. A földrajzi és személynévvé válás azonban valamilyen korábbi főnévi vagy melléknévi jelenlétet feltételez. A szótár első jelentésként 'valamely vár, város teljes jogú' lakosként definiálja, második jelentésnek pedig 'esküdt', később 'községi szolga, hajdú', majd 'parasztgazda' szinonimával határozza meg (ez utóbbi jelentéseket és formákat a szomszédos szláv népek is átvették a magyar nyelvből). 1792-ben megjelenik a 'harmadik rend' jelentés. 1787-ből maradt fenn az 'állampolgár, honpolgár'. A Cz-F –ban a polgár-os-od-ás a törzsi szervezetet követő rendezett társadalmi életet jelenti, 'midőn szorosabb társas viszonyba, s úgynevezett polgári szerkezetbe lépnek. Szorosb ért. előhaladás a finomabb társas életben, és műveltségben', vagyis a civilizáció szó tükörfordítása. Ez a meghatározás a reformkor általános értelmezését mutatja. „A német nyelvben még van megfelelője, a

- »Verbürgerlichung«, bár e fogalom messze nem rendelkezik azzal a tartalmi sokrétűséggel, mint amit például az Erdei-féle definíció tartalmaz; az angolszász nyelvekben létezik ugyan egy francia kifejezés, az „*embourgeoisement*”, de az egyértelműen a gazdaságban elfoglalt termelési helyzet vagy osztályhelyzet alapján történő elhelyezkedésre vonatkozik, és egyáltalán nem arra a fáziskésésre, ami az osztályhelyzet és társadalmi állapot között a fentebbi elméletben kirajzolódott.” (Kövér, 2006 : o.n.) Ugyanezt a fogalmi problematikát járja körül az Angelusz – Tardos szerzőpáros (1996:o.n.), amikor a XIII. századi magyar jelentés kapcsán kijelenti: „valamely város teljes jogú lakosát jelentette csakúgy, mint a német *Bürger*, vagy a francia *bourgeois*”. Felhívják a figyelmet arra is, hogy az amerikai szakirodalom esetenként csak a "*bourgeois*"-t illetőleg saját fogalomként a "*middle class*"-ot alkalmazza. A német szakirodalomban „a feudális társadalomban a »*Bürgerschaft*« olyan városi rendet (csoportot) jelentett, amely több privilégiummal rendelkezett, mint a különböző függőségekkel korlátozott fél-szabadok, hűbéri viszonyokba tagolt csoportok.”
- 151) Raktár: az összetétel első felének alapalakja a 'rak' ige, 'készít, épít, egymásra halmoz' jelentéssel. A fennmaradt első alak a házépítésre vonatkozik: 'kquèl *raktoc*'. A TESz szerint csak a távoli rokonnyelvekből lehet kimutatni, a közeliékből nem. Ez önmagában már több kérdést is felvet, ahogyan a Cz-F is: „szorosabban véve az egymás fölé emelkedést, vagy tevést vagyis magasodást fejezi ki, minélfogva gyökre nézve egy értelmű a felható ra névraggal(...). Egyébiránt rokon hozzá hangokban is a szanszkrit rag v. *ragh*, német *rücken*”. Az összetett szó második fele a 'tár'. A TESz a főnevet vándorszónak tekinti 'súly, teher, áru, rakomány, fuvar' jelentésű formaként. Szláv közvetítést feltételez. A Cz-F viszont 'értékek gyűjteményét' véli az alapjelentésnek, s felhívja a figyelmet arra, hogy „Egyezik vele a *kalmuk dari* (haltend, habend), pl. altandari aranyat tartó; továbbá az arab s persa *dár am*. (ház), *chaldeai dór* (lak), *mongol tar am*. *kosár*, *kenyeres kosár* (*corbeille*, *panier*. Kowalewszky)”.
- 152) Rend-ezés; Rend-szer: A 'rendszer' szót Dugonics 1784-ben használja először 'sorozat, sor' értelemben, s csak 1801-ben jelenik meg 'módszer' jelentésben. Nyelvújítási alkotás. A 'rendez' alak először 1807-ben tűnik fel 'lajstromoz' értelemben, a NyÚSz szerint, viszont a TESz 1785-re datálja 'rendezettett' formában. Etimológiailag a 'rend' alapalakot szláv szónak tekinti ('sor' jelentéssel). Szinonimái a fegyelem, rendezettség, szigor, szigorúság, a Cz-F ismeri a nyelvjárási 'veleszta' alakot ugyanebben az értelemben. A Cz-F is felhossa a szláv kapcsolatot, de elsőként a 're' gyökhangú szók osztályába' sorolja, ami kiterjedést, osztályozást jelent, s kapcsolatba hozza a rét, recze, redő alakokkal. Felveti a perzsa 'rede' alak rokonságát.
- 153) Rész-esedés; Részvény: Mindkét alak az 1700-as, 1800-as években alakult ki. Alapjuk a 'rész-' ősi kicsinyítőképző (TESz). A szótár ősi örökségnek tartja a finnugor korból. Az alapszó a HB-ben fordul elő legelőször, a fennmaradt nyelvemlékek között: 'ef oggun neki munhi uruzagbele utot. ef mend iovben *rezet*.' A Cz-F szerint az elszakadáshoz kapcsolódó gyökszavakhoz tartozik, s így a rés valamint a reszel szavunkkal is kapcsolatos. Felhívja a figyelmet a perzsa 'reszed v. raszad' egyik jelentésére, és a szanszkrit 'risz' (vág, metsz) alakokra is.
- 154) Sikkaszt, sikkad: A TESz meghatározása alapján a szócsalád tagjai a 'sik' nomenverbumból keletkeztek, aminek a jelentése eredetileg a 'csúsztat, csúszik>gyors mozdulattal eltüntet'. Erre utalnak a 'csikkaszt, csiggadván' formák is. Etimológiailag

ismeretlennek tartja. A Cz-F rokonítja viszont a csík, gyík, cikáz és a sík (lapos) szavainkkal.

- 155) Szabadalom; Szabadkereskedelem; Szabadság; Szabály~oz: A TESz a szabály alakot a szab igéből, ismeretlen eredetű szóként jellemzi, viszont a 'szabad' alapot szláv jövevénynek tartja. A Cz-F vagy véletlen egyezésnek, vagy ősből közös gyökérből fakadónak véli, mai terminológiával eredhet a sztyeppei kultúrából: „Egyébiránt hangra és jelentésre hasonló hozzá a szanszkrit szva-pati szószerént am. maga ura, melyből vagy hasonló elemekből származhatott a szláv nyelvekben divatos szloboda v. szwoboda (= szabadság), és szlobodni (= szabad) is. E találkozást, mint sok más, egészen esetlegesnek tartjuk. Következésképpen valamilyen nem hiszszük, hogy azt más nyelvek a magyartól kölcsönözték; viszonylag nem elégszünk meg azon indokolatlan pusztán állítással, hogy a szabad szót mi vettük volna akár a szlávoktól, akár másuttól. A magyar 'szabad' szónak és származékainak nem is minden értelmét lehetne a mondott nyelvekből megfejteni. Egyébiránt figyelmet érdemel még idegen nyelvekben a mongol dzabta v. dzabtu, v. dzabtugha am. szabad v. üres idő, (temps libre, loisir, Zeit, Musse; maga a törzs dzab is ugyanazon jelentésű); dzabtatai, kinek szabad ideje vagy alkalma van”. A szabad szó főnévi szóbokra főként nyelvjárási alkotások.
- 156) Szakember; Szakértelem; Szakma: Valamennyi német mintára létrejött tükörszó vagy szervesen összetétel. Alapjuk a 'szak', melyet a TESz ősi örökségnek tart az ugor korból, de először csupán 1600 körül adathozható a szótár által alapnak tekintett 'kása, pép' jelentésben. Viszont a 'szakáll' szavunk tövének tekinthető alakot 'csüng, lóg, áll, toka stb. jelentésben már 100 évvel korábban is megtaláljuk. Ez utóbbit nem hozza összefüggésbe az előbbivel a tesz, s ismeretlen eredetet feltételez, megemlítve az ótörök kapcsolatot. A Cz-F. egyrészt a szab szavunkkal hozza összefüggésbe, másrészt megjegyzi, hogy „Egyébiránt legközelebb áll hozzá a magyar szeg, továbbá idegen nyelvekben a csagataj szak-mak (vág-ni), a szanszkrit szagh gyök, honnan a latin sec-o, s innen sectio, segmen, ismét a török és csagataj szök-mek (elválasztani, darabokra, részekre osztani) stb. Gyökeleme: sza, honnan szab szó is am. részekre oszt; a törökben is szap-mak am. szab-ni, vág-ni, bevág-ni.”
- 157) Szállítás; Szállítmány; Szállító: Származékszavak, a száll igéből. A 'szállít' alak 1416-ból adatolt 'lebocsát, leereszt' jelentésben. 1644-ből ismerjük a 'közlekedési eszközön szállít' jelentést. A 'száll' ige 'telepedik, mozdul, leereszkedik' jelentésben a TESz szerint bár ismeretlen eredetű, de szóbokra arra utal, hogy a magyar szókészlet honfoglalás előtti rétegébe tartozik. Az utazáshoz kapcsolódó jelentése az 1400-as évekből is fennmaradt.
- 158) Szám; Számítás; Számla: A Cz-F gazdag értelmezési lehetőségeket sorol föl a szó kapcsán: „Mínt hogy a szám eredeti első értelménél fogva bizonyos alakú rovott, metszett, irott jegyet jelent; okszerűleg állíthatni, hogy a számolásnak egyik legeredetibb módja t. i. a rovás alapfogalma rejlik benne, minélfogva gyökhangra, és eredeti alapértelmeire egyezik a szab, szak, szakasz, szakócza, szalu, s a vékonyhangú szeg, szel szókkal, mint metszésre, részenkénti elválasztásra vonatkozókkal. Valamennyinek gyökeleme: sza vagy sze. Eredeti alapértelme van meg ezen származékokban: számlik, azaz, rétegesen felhasad, szétválk, és számt, (a jobbhangzás törvényei szerént: szánt), azaz a földet barázdákra hasogatja, szétmetéli, rovatokra osztja. Bizonyos formának alakítására mutat e sajtószerű mondatban is számot vetni, azaz, alakítani, csinálni, mint ezekben betűt vetni, téglát vetni, barázdát vetni, keresztet

- vetni.” A TESz ótörök jövevényszónak tekinti ’mennyiség, hírnév, szám, jelentés, mennyiség, tisztelet’ jelentésben. A ’számla’ nyelvújítási elvonás a ’számlál’ igéből. A szám fogalmat a fennmaradt nyelvemlékeinkből először 1130-ból tudjuk felmutatni ’Zamudi’ ’csoport’ értelemben. A ’számlál, számít’ igék az 1300-as, 1400-as évekből maradtak fenn. Tudjuk azonban, hogy ’számlál’ jelentésben párhuzamosan él az ’olvas, megolvas’ igénk, melynek etimológiáját a TESz az uráli korba vezeti vissza, bár a kikövetkeztetett ’*lovas’ alapalak lehetséges hangátvetéseit nem tartja meggyőzőnek.
- 159) Százalék: A ma használt formát Széchenyi rta le először. Alapja az ősi száz számnevünk, melyet a TESz a finnugor korba vezet vissza, bár azt árja eredetből származtatja. A Cz-F kapcsolatot tételez fel a száz és a szám főnév között.
- 160) Szerkezet; Szerszám; Szerződés: Mindhárom összetett szavunk első tagjának alapja a ’szer’ főnév ’rend, elrendezés’ értelemben. 1015-ből maradt fenn első említése, kétszáz év múlva ’sor, utca, elrendezés’, az 1300-as években pedig ’közösség’ értelemben is használták. A TESz az uráli korra visszavezetett alak ősi jelentését ’sor’-ként határozza meg. A Cz-F felhívja a figyelmet arra a hagyományra, miszerint Árpád idején szernek nevezték „az első alkotmányi rendeleteket, vagyis szervezést és a helyet, hol ezeket hozták”. A gyökszótár is ősi, a sztyeppei kultúrát megelőző időkre vezeti vissza eredetét. A szerkezet összetétel az 1500-as évekből ’üzület, összekapcsolódás’, s csak az 1700-as évekből maradt fenn a ’megszerkesztettség, felépítmény’ jelentéssel. A szerszám viszont 1372-ből datálható ’munkaeszköz’ értelemben. Az összetétel eredetét a ma is élő „se szeri se száma” mondáshoz hasonló fordulatok összetapadásával magyarázza.
- 161) Szövetség; Szövetkezés: Alapszava a sző ige, melynek ősi jelentése az ’összesző, összefűz’ lehetett. A szövetség alakra 1495-ből van adatunk (’io *zouetsegot*’) ’kapcsolat, együttműködés’ jelentéssel. A szövetkezik alak 1624-ben bukkan fel. (TESz)
- 162) Szükség; Szüksős: Mindkét szavunk a szűk alakból származik. 1315-ben a ’*Sciukfegben*’ formát jegyezték le ’ínséges, szűkös’ értelemben. Az értelem bővült a ’kevés’ és a ’szoros’ jelentéssel is. A ’szükséglet’ forma 1826-ból való. (TESz) Szükség, szükséglet: míg eredetileg, legalábbis az első fennmaradt, 1315 körülre datált szóemlék ’*Sciukfegben*’ értelme az ’ínséges, szűkös’ volt, később, 1474-ben lejegyzett ’*Зvkseges*’ formában már a legszűkebben vett igény is megjelenik. A szó eredetileg hely-tér kiterjedésre vonatkozott, s fenti jelentése már átvitt értelmű (TESZ III.: 811.). A szó életét végigkísérve látjuk, hogy a XX. századra a szükség, szükséglet már nem az élethez feltétlenül szükséges alaplolgokat jelenti, hanem végteleníthető és relatív: egyéntől, helyzettől, kortól függő, anyagi, szellemi javak iránti igény, több, mint ami a megélhetéshez kell (MSzinSz, 1983: 380; CZ-F).
- 163) Takarékos: A szó ’tékozlást, pazarlást kerülő’ értelemben jelenik meg ebben az alakban 1527-ben (’*takarekofon*’). Azonban a forma származékszó, eredete a ’valamibe begöngyöl, valamivel körülvesz’ ’takar’ szavunk, melyből analógiásan származhatott többek között a ’betakarít’ alak is. A TESz ismeretlen eredetűnek tartja, s kapcsolatba hozza a ’teker’ igénkkal. A Cz-F viszont az ’elrejt, betakar’ jelentést tartja elsődlegesnek, s hivatkozik a csagataj ’takar’ főnévre, ami takaró, zsák, tarisznya jelentést hordoz.

- 164) Tanúsít~vány: A 'tanú' szavunkat a TESz ótörök eredetűnek aposztrofálja 'megismer, tud' jelentéssel. Elutasítja a tan-, tanul igénnel való kapcsolatát, mert azt az uráli kori 'tun' ('jövendőmondó, jós, látnok') alakra vezeti vissza. A jelentésösszefüggést azonban nem lehet vizsgálat nélkül hagyni, annál is inkább, mert a sokkal szélesebb összehasonlítási körben gondolkodó Cz-F a 'beavatással' is összefüggésbe hozza, sőt, a perzsa és a sínai nyelvek tuáds jelentésű szavával is. A tanúság formára az első megmaradt szóemlékünk 1315-ből való ('tonofagaban' – 'tanúskodás, bizonyosság' jelentéssel). A 'tanúsítvány' nyelvújítási szó.
- 165) Tárgyal; Tárgyilagos: a szavak eredete visszavezethető a 'tárgy' főnévre, melyet a TESz az ófrancia pajzs jelentésű szóból magyaráz. Az 'élettelen dolog' jelentés 1831-ből való. A 'tárgyal' eredendően 'céloz, irányoz' jelentésű volt az 1700-as évek végén, s emellett élt a 'tárgyalat' forma, ammi a megbeszélést, ügyintézészt jelentette. A 'tárgyilagos' alak 1830-ból ismert.
- 166) Társadalom; Társaság; Társulás: A 'társ' alapszóból képzett alakok nyelvújítási fejlemények. Az alapszót a TESz a szláv 'továris' (inaslegény) szóból eredezteti. A Cz-F viszont a 'tár-' gyökből ('ház, lak, hely'), jelentéssel magyarázva: az a társ, aki egy helyen, egy házban stb. van velünk. A nyelvújítási származékok ebben a gondolatkörben mozognak.
- 167) Termék; Termel~ékeny~ség: A TESz a szavak alapját a 'terem' igére vezeti vissza 'létrejön, lesz, nő' értelemmel, eredetét ismeretlennek tekinti. Első felbukkanása legrégebb összefüggő szövegemlékünkéből való (HB, 1195): 'Menyi miloftben *terumteve* eleve mív ifemucut adamut' (elbeszélő mód). A Cz-F a 'ter- és a 'ser-' gyökökre vezeti vissza az igét is, mindkettőben a növekedést, életet látva. A fenti származékok az 1800-as és az 1900-as évek közepétől jelennek meg.
- 168) Terv / tervezet: A 'terv' szó Bajza alkotása, nyelvújítási szó, mai értelmével megegyezően (jövőre vonatkozó elgondolás).
- 169) Tét; Tétel: A 'tét' eredendően 'tett' (ősi szavunk, azonos jelentéssel), s csak az 1800-as években kapja meg a 'kockázott összeg, érték' jelentést. Ugyanígy a 'tétel' is eredendően 'cselekvés'-t jelentett (TESz, NyÚSz).
- 170) Tisztés~ség/~es/~telen: Az alapalak a TESz szerint a szláv 'méltóság, becsület' jelentésű szó volt, ahogy a 'tisza' szavunkat is a szláv 'makulátlan, patyolat, áttetsző, érintetlen' jelentésű szóval kapcsolja össze, miközben a 'tisztel' szavunkat ismeretlen eredetűnek tartja, pedig ennek származékául sorolja a 'tisztelendő'-t, ráadásul mindhárom (tiszt-, tiszta, tisztel szavunk az 1300-as évekből (1315, 1342, 1352) hasonló jelentéssel maradt fenn.
- 171) Tőke: Az 1293-as betűalak még az ősi értelmet mutatja (*Egurthuke* –Éger tők/éj/-e), ami nemcsak a Cz-F-ban alapjelentés (*a levágott nagy fának vastag zömök töve; vastagabb faderékből elvágott tömör darab, melyet bizonyos célra használnak*), hanem az Ért.KSz-ban is: (*kivágott fának talajban maradó része;*). Az előbbiben csupán átvitt értelemben szerepel a mai jelentés (*oly vagyton, mely nem elköltésre, hanem arra van szánva, hogy tulajdonosának jövedelmet hozzon*). Az utóbbiban már származékszavai a felhalmozott érték, alap - értelemben csoportosulnak.

- 172) Törleszt: alapalakja a 'tör', melyet a TESz ismeretlen eredetűnek vél. Alapjelentése 'részeire választ, összezúz' volt, s első írott formáját 1350-ből ismerjük. A 'törleszt' szó analógiás nyelvújítási alkotás.
- 173) Tőzsde:Tőzsdézés: nyelvújítási alkotások, de alapjuk a 'tőzsér'-ből önkényesen elvont 'tőzs.' A 'tőzsér' (*Tewser*) 1419-ből maradt fenn kereskedő értelemben. A TESz vitatott eredetűnek tekinti. Lehetségesnek véli, a német 'csaló, kereskedő' jelentésű 'tiuschaere' (kfn)-ből ered, de azt is, hogy az arab 'tuġġār' (kereskedő)-ből való, ebben az esetben a TESz oszmán-török illetve böszörmény közvetítést feltételez. A Cz-F viszont a német alakot is tovább vezeti a szanszkrit illetve a mandzsu alapra.
- 174) Tulajdon~os: A 'tulajdon' 1372-ben fordul elő '*tulajdon*' alakban (a mai jelentésben). A TESz a 'tul-' illetve a 'til-' (tilt ige) alapszavára vezeti vissza, 'egyedül, egymagában', később 'elkülönülő, elkülönült' jelentést feltételezve. Eredetét ismeretlennek tartja. A Cz-F a 'dú-' ('dúl') szóval hozza összefüggésbe, melynek eredeti jelentését a harc, vitézség által szerzett vagyonként magyarázza.
- 175) Utalvány: Az 'utal' származékszó az 'út' főnévből, és 'utat jár, irányít, vezet' jelentésű alakká vált (utat *utaluā*, 1416). Ez a származékszó később elhalt, s a nyelvújítás korában Kalmár György elevenítette fel új jelentéssel, s ehhez járultak későbbi, gazdaságot érintő jelentései (TESz, NyÚSz)
- 176) Üzem; Üzér~kedés; Üzlet~ág: mindhárom alak a nyelvújítás során születik az 'üz' igéből. Az 'üzem' = 'vállalat, gyár', az 'üzér' = (nyerészkedő) 'kereskedő', az 'üzlet' = 'bolt'. Érdeemes azért felidézni az 'üz' alakot is: 'kerget, futásra-menekülésre készítet; siettet, hajt, hajszol' jelentést hordoz(ott) (TESz). Vagyis a gyári munka terhes, hajszolt, a kereskedelem nem feltétlenül tisztességes!
- 177) Vagyon: Ósi igénk (vagy nomenverbum) alapjelentése: 'létező'. 1400 körül kapta a 'birtok, tulajdon' értelmet is. (TESz).
- 178) Vállalkozás: alapalakja a 'váll', mint testrészt. A 'vállal' eredeti jelentése 'vállára vesz, vállán visz'. A 'vállalkozás, vállalkozó' nyelvújítási szóalkotásból tovább származtatott alakok.
- 179) Válság: 'fizikai, lelki betegség kritikus szakasza'. A szó az 1800-as évek közepén keletkezik, a 'válik' ige tövéből. Az ősi válik' igénk alapjelentése a 'leszáll, lemegy', az ÓMS-ban viszont már az 'eltávozik, elszakad' értelem jelenik meg ('*Tuled ualnum*' – 1300). (TESz)
- 180) Váltó: az 1138-ból fennmaradt *Waltaudi* forma még a váltja, váltás jelentést takarhatja. A mai főnévre ezután csak Katona Józsefnél találunk példát (*Gróf...egy váltót vesz elő*). A Cz-F az első helyeken igenévként értelmezi (*bizonyos időszakonkint megszünő, majd elétünő működésű, s mintegy felekre válva jelenkező, ellenféllel viszonyos cserében áll. Váltógazdaság, midőn ugyanazon földben más-más féle terményeket tenyésztenek.*), de a pénzváltáshoz kapcsolatos fogalmat is hoz (*beváltási pénzjegy, melynek rendeltetése, vagyis rendeltetése volt egy más régebbet beváltani. Váltópénz v. váltójegy, v. váltócédula, mely amennyiben még régibb okmányokban előjön, ezüst pénzre szokott átváltoztatni. Utoljára hagyja a főnév tárgyalását (oly okmány, mely által annak kibocsátója magát váltójogilag szigorún kötelezi, hogy*

valamely meghatározott összeget bizonyos helyen és időben vagy maga fizet, vagy annak más általi fizetését eszközli tekintet nélkül arra hogy ő kapott e azért valamely értéket vagy sem. V. ö. VÁLTOÉRTÉK. Teljes néven: váltólevél. Idegen váltó, (intérvény v. tukvány) melyben a kibocsátó az adósság fizetésére egy harmadikat bíz meg, vagyis magát bizonyos összegnek egy harmadik általi kifizetésére kötelezi.) Ez utóbbi meghatározásban két, váltóra vonatkozó, nyelvújítási kifejezés is szerepel, valószínű, a váltó akkor még bizonytalan főnévi jelentése mellett volt szükség egyértelmű kifejezésre. Mivel mai nyelvünkben (az Ért.KSz tanúsága szerint) is a vált-változtat jelentés dominál a szóbokorban, a közgazdasági kifejezést - a szaknyelven kívül - a köznyelv nem használja, a hétköznapi életben az egyes ember számára nincs jelentősége.

- 181) Valuta: 1813-ban, Kazinczy levelében szerepel először a *valuttában* alak. Használata valószínű e korból datálható, szórványosan. A Cz-F még nem jeleníti meg a szócikkek között. Feltételezhető, hogy a korábbi gazdasági életben a váltóhasználat okán nem volt szükség ún. valuta-megnevezésre, és az csak a XX. században vált. Származékszavai is korunk szülöttei.
- 182) Vám: 1109-ben szerepel a *Vamus* (vámos). A Cz-F meghatározásaiból következik (*tartozási járandóság, vagy díj gyanánt követelt, és kiszakasztott rész bizonyos ingó vagyomból, áruból stb. Azon díj, melyet a szállított jószágtól, áruktól stb. néha a személytől a határokon, hidakon, utakon stb. az államnak, vagy illető tulajdonosnak javára fizetni kell. ... innen megvámolni valamit am. bizonyos részt kivenni, elvenni belőle. Határvám melyet bizonyos országok, tartományok határán általvitt áruktól fizetnek.*), hogy eredeti jelentésében nem a pénz, csupán az áruból levett bizonyos rész szerepelt. Mai származékai a gazdasági életben való elterjedését és fontosságát mutatja.
- 183) Vásár~lás: 1055-ből maradt fenn az első írott forma ('*uuafara*' - TA) földrajzinévként, de főnévi eredete valószínűleg a perzsa 'vásár, piac' fogalom pachlavi alakjára, a 'wázár'-ra nyúlik vissza (ld: bazár) (TESz). Szóbokra is korán kialakult.
- 184) Vesz-vétel: korai szavunk, már 1130 körül használt a *Wevdi* alak. A Cz-F adás-vétel alakban nem jegyzi, csupán a gyök veszik, veszejt jelentését írja. Ugyanakkor az Ért.KSz három mai jelentést hangsúlyoz (*kezébe fog vmit, hogy csináljon vmit; személyesen intéz vmit, illeszt, emel; magára, vállára; /vész/- romlás, pusztulás; hír meghallása; vétel: vminek átvétele, hír meghallása ; -ez; -kényszer; -körzet; -zavar;*), ebből a kezébe fog valamit értelmű szóbokor lehet az eredője a technikában megjelenő vétel (adó-vevő) kifejezésnek és származékainak. A korai szóhasadással keletkezett vész-veszik csoport (régiségét szóbokra mutatja) mellett a befejezettséget mutató igekötős forma (megvesz) lehetett a jellemző, hiszen a vétel (vesz) befejezett cselekvést jelent: valakinek csak akkor kerül birtokába a portéka, ha megvette.
- 185) Verseny~képes/~tárgyalás/~társ: A verseny eredeti alakban *vers- alapszó lehet 'vetélkedik' értelemben. A szócsaládból ugyan kiveszi a TESz a vers (költői alkotás) szavunkat, de etimológiailag beleillik a csoportba, ráadásul az egyik idézett későbbi emlék 'vers' jelentésben szerepel. A vers főnevünkhöz latin, míg a versenyhez ismeretlen eredetet társít a szótár. Az első fennmaradt latin betűs emléke 1551-ből való: '*Versengnec* vala'. Mai származékai a gazdasági nyelv kívánalmaihoz alkotott formák.

- 186) Veszít: Veszteség Vevő: A 'vész, veszik' ige származékai. A 'veszt, veszteség' alakok 1500 körül már léteztek 'hiány, elvitt dolog' értelemben. Bár a TESz a 'vesz' igeiktől külön tárgyalja, érdemes a két szót összekapcsolni, hisz jelentésük is hasonló. A 'vesz' ige 1300-as, ÓMS-beli alakja is az 'elvisz' felszólító módú alakját örökölte meg: 'Wegh halal engumet'. A vesz / visz módosult jelentése feltételezhetően szóhasadás eredménye.
- 187) Vételár: a szó összetétel. Tagjai: vesz- > vétel és az ár (ld: szójegyzék 3. és 174.). Ha tovább gondoljuk az összetételt létrehozó filozófiát, látjuk, hogy tárgyasult mindkét tag, s tulajdonképpen levált az értékmérő funkciója a pénznek, ezért összetétellel kell egyértelműsíteni.
- 188) Vezetés: Vezető-ség: A TESz szerint önállóan soha nem élt vez- alapszóra kell visszavezetnünk a 'vezet' szó eredetét. Ez az alapszó a 'vezér' szavunk alapja is. Eredeti jelentése 'kalauzol, kísér' lehetett. Érdekes, hogy mivel az indoeurópai valamint altáji nyelveknél is talált a nyelvészet analógiát, ezért a szótár ugyan ősi örökségnek nevezi a finnugor korból, de felveti a finnugor és az indoeurópai alapnyelv kapcsolatát is! Vagyis ez a szavunk is belső-ázsiai, sztyeppei örökség.
- 189) Vizsgálat: a TESz bizonytalanul nevezi a szócsalád eredetét, de összefüggésbe hozza a 'vizsla, vizslál' szavainkkal ('keresgél, fürkész, koslat, ló-fut'). A 'vizsgál' formát 1531-ből ismerjük: 'megh nem *uisgalod*' 'alaposan megnéz' értelemmel.
- 190) Zálog/~levél/~tárgy: A 'zálog' alak 1416-ból maradt fenn írott formában ('a *zalagba* vètet ruhakon fèkòttènèk'). A TESz szláv eredetű jövevényszónak tekinti. A Cz-F másképp vélekedik: „az érintett régi (bolgár) szláv szó is turáni eredetre mutat; mert itt (a mongolban) találjuk a törzset is, zoli-khu = zálogol-ni.”

5.2. Kép

1991. I. 20.

Kedves Gigi Húgom,

karácsonyi üdvözleteiteket hűhűsan köszönöm. Örömmel olvastam a lapon, hogy a "Félbemaradt reformkor" Téged is elérte, sőt a figyelmedet is felkeltette. Nehéz, szép korszak volt, Edesapád is ott állt a bölcsönél, mint egyetemista a Kongó és a Settlement berkeiben. Akkoriban jelent meg a Prelúdium, a baráti kör tiszteletpéldányt kapott Tőle. Ünnepeltük, azonnal elolvastuk és komoly írói pályát ísoltunk.

Mint ujságíró és tollforgató nagy szolgálatot tehetnél a félbemaradt reformkor felidézésének. Irjál és irassál a kötetéről, főleg tartalmáról, ahová csak lehet.

Sajnos ezt nagyon lanyhán intézik vállveregető és lomha barátaink. Ha nem akadnak lelkes támogatók, elsikkad krónikánk, a közvélemény tudomást se vehet róla.

Nagyon fontos, hogy ne egyháztörténeti szemszögből írjanak működésünkről és dokumentumairól. A pápai szociális enciklikák katolicizmusa adta az indítást (plusz Szabó Dezső, Németh László és Illyés Gyula), de a cél a szegényemberek testi-lelki feltámasztása volt. Általános és országos jelentőségű, nem felekezeti, konkrét szervezkedés: érdekvédelem, önszegély, önképzés. A protestáns indításhoz, de szintén átfogó célzatu mozgalmakról Gombos Gyula írt könyvet. (A harmadik út, Bp. 1990, Püski kiadó.) Róla még kevésbé vett tudomást a komolyabb közönség, pedig hëzagpótló munka.

Mellékelek egy info-papírt, amely rávilágít a lényegre és megkönnyíti a recenziót. Az írógépelt függelékéből láthatod, hogy a szemellenzös terjesztés nem tudott átlépni a katolikus "gettó"-n, állami és egyéb boltokat képtelen volt bekapcsolni. Recenziók is csak az Új Emberben és a Vigiliában jelentek meg, utóbbiban Pomogáts Bélától.

Most búcsúszom, Edesanyádnak kézcsókom, Neked ölelésemet küldve

István

I. Pista bátyád

1. kép: Vida István 1991-es levele, a Félbemaradt reformkor című kötet fogadtatása után (magántulajdon)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az évekig tartó tanulás és kutatómunka zárásaként szükségesnek érzem megköszönni sokaknak, hogy iránymutatásukkal, biztatásukkal segítették legyőzni az akadályokat.

Hálás köszönettel tartozom Molnár László egyetemi docensnek, konzulensemnek meglátásaiért, iránymutatásaiért, a disszertáció megírása idején nyújtott sok-sok segítségéért. Köszönöm Kulcsár László professzor úrnak, hogy rábeszélte az alprogramba való jelentkezésre, és első témavezetőként a szigorlatig egyengette kezdő tudományos utamat. Köszönöm a doktori iskola jelenlegi vezetőjének, Kiss Éva professzorasszonynak, hogy felfedte a mai magyar tudományos élet jellemzőit. Köszönöm Székely Csaba professzor úrnak a hasznos tanácsokat, Szabó Tibor professzor úrnak valamint Tóth Imre egyetemi docensnek a munkahelyi vitára elkészített inspiráló bírálatokat.

Legfőképpen családomnak vagyok hálás, hogy elviselték a tanulmányi és a kutatási időszak nehézségeit és folyamatosan támogattak. Férjemnek, Perkovácz Tamásnak, aki biztosította azt a háttérrel, amely nélkül nem tudtam volna tanulmányaimat folytatni és megírni a disszertációt. Köszönöm fiaimnak: Lovassy Ákosnak, Zoltánnak és Tamásnak, hogy nélkülözni tudták az anyai törtődést ez idő alatt, s különösen Ákosnak, hogy jónéhány otthoni teendőt zokszó nélkül átvállalt.

Hálás vagyok szüleimnek: Gyurasits Máriaának (1919 - 2005) és Frang Zoltánnak (1916 -1984), akik egyengették utamat a világ megismerése felé vezető botorkálások idején, elültették bennem a gondolkodás és az erkölcsi rend iránti tiszteletet, megismertették a világirodalom nagyjait, a népművészetet, és történeteiken keresztül az általuk átélt korszakot. Hetényi János kanonoknak, aki maga is teológus és néprajzos tudós ember lévén, a világ dolgainak összefüggéseit a magyar hagyományok és a keresztény moralitás alapjáról szemléltette.

Köszönöm Várnagy Józsefné Ági néninek és Gyulaváryné Patthy Annának, egykori magyartanárnőimnek, hogy hagytak kísérletezni a világ és az ember megismerésében. Hálás szívvel gondolok Köteles Györgyre, Lőrinczy Hubára és Láng Gusztávra, Hajdú Mihályra, Pusztai Ferencre valamint Sipos Lajosra, akik a tudományos igényű, s ha kell, a mainstreammel ellentmondó véleményalkotásra sarkalltak.

Vida Máriaának nemcsak a forrásokat köszönöm, hanem főleg azt a negyven esztendő barátságát, aminek során többek között a művészettörténetbe és művészetfilozófiába is beavatott.

Czeglédi Katalin, Csajághy György és Marácz László nélkül nem kaptam volna lendületet a téma háttérében való elmélyüléshez. De meg kell emlékezni a Veér Balázs vezette egykori Solymári Konzervatív Körről is...

Köszönöm Hegedűs Mihálynak és Varga Zoltánnak, hogy diaktársként biztattak.

És végül, de nem utolsó sorban munkatársaimnak, barátaimnak tartozom köszönettel, akik segítettek a mindennapokban, támogattak céljaimban, s szurkolni tudtak a nehéz helyzetekben.

g.D.!

JOGI NYILATKOZAT

Nyilatkozat

Alulírott Frang Gizella jelen nyilatkozat aláírásával kijelentem, hogy *A gazdaság szemlélet változásai a magyar gondolkodóknál a reformkortól a II. világháborúig* című

PhD értekezésem

önálló munkám, az értekezés készítése során betartottam a *szertői jogról szóló 1999. évi LXXVI. tv.* szabályait, valamint a Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola által előírt, a doktori értekezés készítésére vonatkozó szabályokat, különösen a hivatkozások és idézések tekintetében.¹¹²

Kijelentem továbbá, hogy az értekezés készítése során az önálló kutatómunka kitétel tekintetében a programvezetőt, illetve a témavezetőt nem tévesztettem meg.

Jelen nyilatkozat aláírásával tudomásul veszem, hogy amennyiben bizonyítható, hogy az értekezést nem magam készítettem, vagy az értekezéssel kapcsolatban szerzői jogsértés ténye merül fel, a Soproni Egyetem megtagadja az értekezés befogadását.

Az értekezés befogadásának megtagadása nem érinti a szerzői jogsértés miatti egyéb (polgári jogi, szabálysértési jogi, büntetőjogi) jogkövetkezményeket.

Sopron, 2018. szeptember 14.

.....
doktorjelölt

¹¹² 1999. ÉVI LXXVI. TV. 34. § (1) A MŰ RÉSZLETÉT – AZ ÁTVEVŐ MŰ JELLEGE ÉS CÉLJA ÁLTAL INDOKOLT TERJEDELEMBEN ÉS AZ EREDETIHEZ HÍVEN – A FORRÁS, VALAMINT AZ OTT MEGJELÖLT SZERZŐ MEGNEVEZÉSÉVEL BÁRKI IDÉZHETI.

36. § (1) nyilvánosan tartott előadások és más hasonló művek részletei, valamint politikai beszédek tájékoztatás céljára – a cél által indokolt terjedelemben – szabadon felhasználhatók. Ilyen felhasználás esetén a forrást – a szerző nevével együtt – fel kell tüntetni, hacsak ez lehetetlennek nem bizonyul.